

KURASJE

NR.13

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16 /14
1172 Kbh. K.

KAPITALENS UDVIKLINGSTENDENSER
LØNDIFFERENTIERING
DEN ANDEN ARBEJDERBEVÆGELSE?

KURASJE

TIDSSKRIFT. Betingelser og priser for abonnement på tidsskriftet er anført på nummerets bagside.

Tidsskriftet udkommer med uregelmæssige mellemrum.

Abonnenterne bedes melde adresseforandring direkte til forlaget.

Abonnementsrækken nr. 13 til 16 omfatter mindst 500 sider.

BOGIMPORT. KURASJE er eneimportør for Skandinavien af bøger fra følgende tyske forlag: Association, Kübler, Maldorror, Merve, Olle & Wolter, Politladen, Rosa Luxemburg Verlag, Rossa Verlag, Roter Stern, Trikont Verlag, Verlag Frauenoffensive, Verlag O og VSA samt det svenske forlag Röda Bokförlaget. Desuden er KURASJE eneimportør i Danmark af bøger fra Verlag Neue Kritik og Röda Bokförlaget. Der gives forhandlerabat på bøgerne fra de nævnte forlag.

BOGHANDEL. I vores boghandel forhandles alle titler fra de nævnte forlag samt fra andre tyske og danske venstrefløjsforlag. Åbningstid: Mandag til fredag kl. 12.00 til 16.00.

FORLAG. KURASJE udgiver jævnligt bøger indenfor de to serier BIDRAG TIL KRITIK AF DEN POLITISKE ØKONOMI og ANALYSE OG MATERIALE. Næste katalog udkommer i august 1976.

I Sverige distribueres KURASJEs bøger gennem RÖDA BOKFÖRLAGET, Boks 7037, 402 31 Göteborg.

Tidsskriftet KURASJE nr. 13

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg A/S

ISBN 87-87437-17-1

Rettigheder: KURASJE og de enkelte bidragsydere

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 13

juni 1976

Redaktionen: Thomas Boje, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Carl-Ivar Carlin, Leif Hansen, Finn Hansson, Birgitte Harder, Tyge Kjær, Preben Kårsholm, Susanne Possing, Peter Søndergård, Ellen Sørensen og Olaf Winsløw.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, og til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* især vedrørende følgende emner: analyse af den kapitalistiske akkumulations- og reproduktionsproces og dens kriser; analyser af arbejderbevægelsens historie, fagforeningsanalyser, klasseanalyser, kritik af reformismen; analyse af staten i det kapitalistiske samfund; analyse af verdensmarkedets udvikling og af tendensen til dannelsen af en verdenskapital; analyse af overgangsformer og overgangssamfundet.

Redaktionens adresse: Kurasje, Krystalgade 16, DK-1172 København K.

INDHOLD

Leder	2
Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann, Wolfgang Schöller og Willi Semmler: Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland, 2. del	5
Christel Neusüss: Noter om løndifferentieringen	99
Finn Krog og Ole Thomsen: Karl Heinz Roth: Den »anden« arbejderbevægelse	141

LEDER

I dette nummer bringer vi afslutningen på artiklen *Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland*. I sidste nummer af KURASJE bragte vi en kritisk kommentar til selve fremgangsmåden i den empiriske analyse;¹ det skal vi ikke gentage her, men der kan være god grund til at kommentere det politiske perspektiv i den form for analyser.

I et sammenfattende afsnit om kapitalakkumulationens nuværende betingelser siger artiklen bl.a.: »... kapitalen er et samfundsmæssigt forhold, ... selvom kapitalen er subjekt i bevægelsen i den kapitalistiske produktionsmåde, så er den dog ikke et autonomt subjekt, der er uafhængig af lønarbejderklassens interesser og kampe. Denne autonomi forsøger den netop at skaffe sig i den tendentielle substitution af arbejde med kapital; for maskineriet har ingen psyke, er fremmed for arbejdstidsbegrænsninger og strejker. Heraf kommer det, at kapitalen, idet den gennem substitution af lønarbejde med kapital vil undgå modsigelsen og arbejderklassens særlige interesser, principielt producerer en ny modsigelse, der finder sit udtryk i kapitalens stigende tekniske sammensætning ...«,² og dermed stigende organisk sammensætning.

Hermed er det tydeligt sagt, hvilke perspektiver og begrænsninger en empirisk analyse af kapitalakkumulationen har. Analysen siger naturligvis ikke noget om omfang og konsekvenser af arbejderklassens kampe; den påstår modsat heller ikke, at det er *unødvendigt* at analysere, hvordan og med hvilken succes arbejdskampene gennemføres. Analysen siger derimod noget om de objektive rammer, indenfor hvilke arbejderklassens politik kan udvikles offensivt under kapitalistiske produktionsforhold. Omvendt har uvidenheden om de historisk specifikke bevægelsesformer for modsigelsen mellem lønarbejde og kapital hos arbejderklassen bestandig ført til formuleringen af en nederlagspolitik.

Når modsigelsen mellem lønarbejde og kapital har tilspidset sig i en sådan form, at der for den statslige politik og for reformismen kun er en udvej, nemlig generel lønnedsettelse, så proklamerer reformismen, at *nu* er kapitalismen i krise (det blev sagt i 1956, i 1963 og i 1975). På den måde forsøger reformismen at foregøgle, at krisen kun er undtagelsen, der bekræfter reglen om det krisefrie samfund.

Krisen eller krisetendenserne er tværtimod permanent anlagt i kapitalens akkumulationsforløb, idet modsigelsen mellem lønarbejde og kapital er per-

1. *Jens Brinch og Tyge Kjær: Realanalyserne - to skridt frem og ét tilbage?*; KURASJE nr. 12, s. 8-25.

2. *Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser, II. del*; KURASJE nr. 13, s. 84.

manent. Det, der skifter gennem ændringer i akkumulationsforløbet, er de former, hvorigennem krisen kommer til udtryk, det kvantitative omfang krisen får, og selvfølgelig også de konsekvenser krisen får for arbejderklassen. Det, der skifter med akkumulationsforløbet er, i hvilket omfang krisen udbygges, og i særlig grad tvinger de »ansvarlige«, reformistiske arbejderpartier til at føre en mere eller mindre åben *offensiv mod* arbejderklassen i form af politisk forfølgelse (ændringer i arbejdskampenes retsgrundlag), undertrykkelse af fagforeninger, af fagopposition, af spontane lønstrejker, og i form af generel lønforringelse gennem f.eks. inflationspolitik, skattepolitik, indkomstpøolitik, m.v. Derved kommer den krise, som udbygges på denne måde til at fremstå som en politisk krise, som reformismens krise. Reformismens krise er dog givet på forhånd fordi den altid må være rettet mod arbejderklassen uanset hvilke valgmuligheder den søger at foregøgle. »Valget« mellem lønnedgang og beskæftigelsesgrad er stadig en reformistisk illusion. Her er det nok vigtigt at holde styr på årsag og virkning for ikke at fremme en politik, der ud fra et angiveligt arbejderstandpunkt kun cementerer de reformistiske versioner.

En generel akkumulationsanalyse kan - hvis den gennemføres tilstrækkelig detaljeret - vise ikke blot, hvordan akkumulationsforløbet ændres under gennemløbet af den industrielle cyklus, den kan også vise de reaktionsmuligheder, som kapitalen må ty til som en fortsat betingelse for kapitalforholdets reproduktion, og den kan vise hvad det virkelige klasseindhold i den statslige politik er under forløbet af den industrielle cyklus, og dermed fremstiller den generelle akkumulationsanalyse samlet de rammer eller betingelser, som objektivt er givet for arbejderklassens *offensive modpolitik*.

En nødvendig forudsætning for en sådan offensiv modpolitik er naturligvis en analyse af det materielle grundlag for klassekampens udvikling. En sådan findes i den kritiske analyse af *Roth's* bog om den »anden« arbejderbevægelse (*Ole Thomsen* og *Finn Krogs* artikel om kapitalens tekniske sammensætnings betydning for arbejderklassens kampformer - belyst ud fra den tyske novemberrevolution). Den kritiske analyse af *Roth's* bog omhandler ganske vist et andet land (Tyskland) i en anden periode (1910-20'erne), men analysen har eksemplarisk værdi i diskussionerne om de historiske betingelser for en revolutionær arbejderbevægelse.³

Det samme spørgsmål behandles af *Neusüss* (*Noter om løndifferentieringen*); men hun går ud fra, at forholdet mellem lønarbejde og kapital ikke er givet abstrakt (f.eks. som en almen politisk modvilje mod kapitalismen); den er derimod givet gennem lønnen og gennem lønformerne. Lønnen er nemlig et udtryk for den del af det samlede af arbejderklassen producerede værdiprodukt, som tilfalder arbejderklassen (lønnen er altså et udtryk for forholdet $v/v+m$). Kapitalen lever og reproducerer sig derfor på arbejderklassens »nåde«; aldrig

3. I sammenhæng hermed henviser vi til Paul Matticks anmeldelse af bogen i sidste nummer af KURASJE.

omvendt som reformismen hævder det. *Kapitalen er virkelig historisk overflødig*. Gennem de historisk forskellige lønformer er bevægelsestendenserne for lønnens størrelse bestemt. Store dele af arbejderklassen har i de kortere og længere opsvingsperioder siden 1960'erne været i stand til at føre en offensiv lønstrategi gennem forskellige varianter af »produktivitetsfremmende lønsystemer«. De historiske betingelser herfor var givet gennem akkumulationsforløbet, nemlig betinget af intensiv kapitalreproduktion og -akkumulation. Det historiske grundlag for fagforeningernes lønpolitik i 1960'erne og 70'erne - »produktivitetsbundne lønstigninger« - er revet bort med det forløb, som akkumulationen har haft, og med den form krisen er tilspidset i.

KOMMENDE UDGIVELSER

KURASJE udgiver i september 1976 følgende bøger:

INFLATION OG KRISE

En antologi med følgende bidrag:

- E. Altvater, J. Hoffmann, R. Künzel og W. Semmler:
Inflation og kapitalvaloriseringens krise,
- Olaf E. Dombrowsky: Kritik af borgerlige inflationsteorier, og
- Paul Mattick: Den deflationære inflation.
ca. 200 sider.

Christel Neusüss:

Imperialisme og det kapitalistiske verdensmarked
ca. 250 sider.

Kurt Aagaard Nielsen:

Kvalifikationsstruktur og klassestruktur
ca. 120 sider.

Rudi Schmiede:

Akkumuler, Akkumuler! Det er Moses og profeterne!
Grundlæggende problemer i den marxiske akkumulations- og krise-teori.
ca. 200 sider.

Jindrich Zeleny:

Videnskabslogikken i Kapitalen
ca. 120 sider.

KURASJE vil den 1. september udsende et nyt katalog med oplysninger om priser og nøjagtige udgivelsesdatoer. Kataloget kan bestilles og vil blive tilsendt portofrit.

KURASJE,

Krystalgade 14/16, 1172 København K.

Giro: 7 16 60 44

KAPITALENS UDVIKLINGSFASER OG -TENDENSER I VESTTYSKLAND 2. DEL

*Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann, Wolfgang Schöller og
Willi Semmler.*

Forsøg på en fremstilling af kapitalakkumulationens empiriske forløbsform

1. Indledning: Disposition og fremstillingens grænser

I første del af denne artikel har vi først og fremmest diskuteret de metodiske problemer, der opstår ved analysen af udviklingstendenserne i et kapitalistisk land. Vi har forsøgt at bestemme forholdet mellem de marxiske kategorier og den borgerlige statistiks begreber, at diskutere forklaringsværdien af indikatorer for den fremtrædende overflade i forhold til tilgrundliggende lovmæssigheder, og at vise problemet med analysen af en kapitalistisk nationalstat i sammenhæng med verdensmarkedsudviklingen. I den følgende 2. del af artiklen vender vi os mod selve den historiske analyse. Historisk analyse kan ikke betyde, at kapitalakkumulationsprocessens faktiske forløb nu skal fremstilles i alle detaljer, dvs. kapitalforholdets reproduktion, altså modsigelsen mellem lønarbejde og kapital i alle dens dimensioner. Vi har således pålagt os selv en begrænsning, for så vidt som enkelte aspekter af kapitaludviklingen behandles mere udførligt end andre; ja mange aspekter vil endog falde ud af vor fremstilling, ikke fordi de forekommer os uvæsentlige, men kun fordi vi skridt for skridt formår at oparbejde kendskab til problemerne. I det videre arbejde vil vi koncentrere os om de problemer, der står tilbage.

En sådan fremgangsmåde er naturligvis betænkelig, netop når det drejer sig om at drage politiske konsekvenser af en analytisk vurdering. Alligevel mener vi, at vores analyse er i stand til at skitsere den ramme, inden for hvilken kapi-

* Oversættelse af: Wolfgang Schoeller, Willi Semmler, Jürgen Hoffmann og Elmar Altvater: Entwicklungstendenzen des Kapitalismus in Westdeutschland, i: Probleme des Klassenkampfes nr. 16, 1974, s. 55-149. Artiklens første del blev bragt i KURASJE nr. 12, 1975, s. 26-54.

taludviklingen i de næste år vil bevæge sig, den ramme indenfor hvilken også de taktiske overvejelser i lønarbejderklassens organisationer foregår. I den forbindelse vil vi lægge vægt på at tydeliggøre det - på den vesttyske venstrefløj for det meste - meget uspecifikt anvendte begreb om »kapitalens valoriseringsvanskeligheder«, der ifølge denne sprogbrug for det meste »vokser« og »skærpes«. Med dette formål vil denne artikels hovedgenstand være en indgående undersøgelse af udviklingen i den vesttyske kapital *profirate*, af de faktorer, der har indflydelse på denne, og af deres betydning for kapitalakkumuleringen. Vi vil altså i det væsentlige undersøge de objektive udviklingstendenser, der er bestemmende for kapitalforholdet, hvorimod betingelserne for arbejderklassens udvikling kun berøres periferisk i denne artikel¹.

Dispositionen for denne artikel følger dels udviklingens kronologi, dels retter den sig efter systematiske synspunkter. Ved undersøgelsen af profiratens udviklingstendenser går vi kronologisk frem, idet vi undersøger de faser, der på grundlag af den almene tendens (jvf. figur 3) aftegner sig i deres historiske rækkefølge. Efter fremstillingen af de almene udviklingsbetingelser vil vi undersøge, hvilken betydning det har haft for den vesttyske kapital at blive integreret i verdensmarkedet. I tilslutning hertil vil der blive fremsat nogle bemærkninger om statens rolle i den vesttyske kapitalismes udviklingsproces; i denne sidste del vil der kun blive fremlagt en foreløbig vurdering, der i det videre arbejde vil blive forfinet. I et af de næste PROKLA-hæfter (17/18) vil der i dette øjemed blive offentliggjort et forklaringsforsøg på den nuværende inflation.

Vi begrænser altså bevidst rækkevidden af vores undersøgelse til analysen af profiratens vigtigste bestemmelsesfaktorer og konsekvenserne af deres ændringer for kapitalakkumulationsbevægelsen. Når vi i det følgende forsøger at påvise de kapitalistiske udviklingstendenser med empirisk materiale, så vil vi naturligvis ikke dermed *empirisk* bevise den marxiske teori. For værdibevægelsens former er ikke operationaliserbare, empirisk testbare og verificerbare ved hjælp af foreliggende statistisk materiale i den positivistiske videnskabsforståelses betydning.^{1a}

1. Vi henviser i denne sammenhæng til de forskellige arbejder af Redaktionskollektiv Gewerkschaften, der er offentliggjort i PROKLA. Jfr. også den nyeste udgivelse af Projekt Klassenanalyse, Materialien zur Klassenstruktur der BRD. Zweiter Teil: Grundriss der Klassenverhältnisse (1950 bis 1970), Westberlin 1974. Dette arbejde fremkom kort før redaktionsafslutningen på denne artikel, så det har ikke været muligt at gå udførligt ind på den. Mens Projekt Klassenanalyse (PKA) forsøger at forklare klasseforholdene og deres indre opdeling i overensstemmelse med de af Marx udledte selvstændiggjorte former ved hjælp af materiale fra den borgerlige statistik og på den måde betoner det strukturelle aspekt, går vi i vores undersøgelse ud fra akkumulationsteorien. PKA's bemærkning om kapitalakkumuleringens historiske udvikling (s. 49-65) i Tyskland/Vesttyskland er i øvrigt lige så utilstrækkelig som vores henvisning til konsekvenserne af kapitalakkumuleringens modsigelser for samfundets klasseopdeling.
- 1a. Angående forholdet mellem teori og empiri er fornylig udkommet Friedrich Eberle og Eike Hennig, Anmerkungen zum Verhältnis von Theorie und Empirie, in: Gesellschaft, Beiträge zur Marxschen Theorie 2, Frankfurt 1974, s. 7-110. Idet de henregner fremstillingen af »kapitalen i almenhed« til »strukturhistorie« og Marx' politiske skrifter til »begivenhedshistorie«, må de på forhånd erklære alle forsøg på formidling mellem værdibevægelsen

Vi kan kun illustrere de værdikategorier, som det drejer sig om her, og kun med hvilke den historiske akkumulationsprocesses modsigelser i Vesttyskland kan bringes på begreb. Den egentlige vanskelighed i den forbindelse består i at gennemføre illustrationen ved hjælp af systematisk og hensigtsmæssigt udvalgte kategorier og materiale og at fortolke den borgerlige statistiks empiriske materiale meningsfuldt ved hjælp af den marxske teori.

Således går det til, at vi i denne fremstilling så at sige bevæger os på »dobbelt grund«: Når vi benytter den borgerlige statistiks *empiriske* materiale, befinder vi os helt inden for den borgerlige økonomis begrebsramme; derimod lægger vi den marxske teori til grund ved afledning af tendensudsagn. Denne fremgangsmåde kan ikke undgås; i første del af denne artikel har vi givet en begrundelse for den^{1b}. Vor vigtigste tese, som vi indgående har begrundet (i KURASJE 12), er antagelsen om, at der over længere tidsrum er samme bevægelsesretning for de værdikategorier, der fremtræder på den empiriske målbare overflade. Det drejer sig derfor f.eks. ikke om at udregne profitratens aktuelle størrelse. Når vi beregner kapitalrentabilitetens udvikling ud fra en korresponderende størrelse i den borgerlige statistik, så kan man for hvert år angive et exakt procenttal. Dette procenttal har kun tilnærmelsesvis noget at gøre med profitratens aktuelle højde. Alligevel går vi ud fra, at kapitalrentabilitetens bevægelsesretning i det store og hele også betegner profitratens bevægelsesretning. Ud fra denne synsvinkel forekommer beregningen af kapitalrentabiliteten os at være vigtig: den giver ikke oplysning om den aktuelle størrelse, men derimod om profitratens bevægelsesretning.

Lignende kan siges om *komponenterne* i såvel profitraten som i kapitalrentabiliteten. Under hensyntagen til de fremførte begrænsninger - kun at ville angive værdikategoriernes bevægelsesretning - kan man for de komponenter, der indvirker på profitraten finde »korresponderende« kategorier i den borgerlige statistik. Når vi i det følgende udarbejder en liste over de korresponderende

og dens nødvendige såvel som historiske fremtrædelsesformer som håbløse. Men dermed definerer de den marx'ske teori de facto som irrelevant for begribelsen af historiske begivenheder eller endog for udarbejdelsen af politiske taktiker. Deres tiltro til den borgerlige empirisme kompletteres på denne måde med rekonstruktionen af en elfenbens »marxisme«. Til slut i den lange artikel indrømmer de »at tvivle for meget af mistanke«. På trods af den på mange punkter uretfærdige mistanke har de ret i deres appel »endelig (!) at omfatte de centrale metodiske spørgsmål i forsøget på rekonstruktion af den marxske teori.« Os forekommer kun dette »endelig« at være en smule overdrevet. For diskussionen om forholdet mellem væsen og fremtrædelse, om afledningen af overfladen, om anvendeligheden af statistiske indikatorer osv, som den (i ofte polemisk form) i lang tid er blevet ført inden for de vesttyske venstregrupper, er netop den fortrede diskussion af centrale metodiske spørgsmål. Blot har forfatterne ikke det mindste kendskab til denne diskussion på trods af en overvældende litteraturopvisning.

1b. Lignende vanskeligheder har også Projekt Klassenanalyse i omtalte bog og Helmut Zschocke, Kapitalstruktur und Kapitalverwertung in der BRD-Industrie, Berlin (DDR) 1974, hvis ansats lige som vores også er akkumulationsteoretisk orienteret. Vi vil berøre den endnu nogle steder i teksten.

begreber, så sker det kun med den advarsel, at det på ingen måde drejer sig om transformation af marxske begreber til borgerlige. Den marxske teori er ikke ét i forhold til den borgerlige teori anderledes videnskabeligt sprogsystem, der simpelthen kan oversættes til det borgerlige videnskabsprog. Den marx'ske teori er jo netop kritik af denne videnskab, især den borgerlige økonomi.^{1c} Når den historiske analyse af den kapitalistiske økonomis bevægelse skal bestemme denne bevægelse som en empirisk begribelig proces på grundlag af statistisk materiale, kan den ikke give afkald på at fremstille modsigelsesmomenterne og kapitalakkumulationens bevægelsesretning.

Hvis vi tager hensyn til alt dette og desuden ikke glemmer afgrænsningerne i første del, så kan bevægelserne - ikke de absolutte størrelser - i de følgende statistiske kategorier anvendes som indikatorer for værdibevægelses kategorier: Kapitalintensiteten (bruttoanlægsformue pr. arbejdsplads, K/L) indikerer omtrentligt kapitalens tekniske sammensætning; kapitalproduktiviteten (nettoproduktionsværdi i forhold til bruttoanlægsformue, Y/K) indikerer forholdet mellem levende og dødt arbejde ($v+m/c$); arbejdsproduktiviteten (nettoproduktionsværdi pr. arbejder, Y/L) indikerer arbejdets produktivkraft; lønkvoten (andel af løn og gage i forhold til nettoproduktionsværdien, $W/Y = w$) indikerer arbejderklassens andel i det af den producerede værdiprodukt ($v/v+m$) - herved abstraheres der foreløbigt fra forskellen mellem produktive og uproduktive arbejdere; forholdet mellem profitter og lønninger, (nemlig $1-w/w$) indikerer merværdiraten. Og endelig kapitalrentabiliteten

$$(p_i = \frac{Y/L(1-w)}{K/L})$$

indikerer profitraten

$$(p' = \frac{m/v}{1+c/v})$$

Vi understreger endnu engang, at der hermed *ikke* foregives at være foretaget nogen transformationer, men at de borgerlige kategoriers målelige bevægelser kun kan give oplysninger om det, som selve værdibevægelsen har fuldbyrdet. Dette implicerer imidlertid yderligere en vanskelighed, nemlig den sproglige beherskelse af disse to planer hhv. kategorisystemer. Vi har bestræbt os på altid at bruge de marxske kategorier, når vi forsøger at give en interpretation af værdibevægelsen; vi anvender altid statistikkens begreber, når vi fremstiller og

1c. Det er ikke kun kritik i betydningen ideologikritik, men materialistisk kritik. Dette betyder, at den i kritikken inddrager det historiske grundlag, på hvilket den borgerlige videnskab, specielt den borgerlige økonomi, opstår. Afdækningen af nødvendigheden af de kategorier, inden for hvilke den borgerlige videnskab bevæger sig, sker gennem analysen af det borgerlige samfunds indre natur, dels bevægelseslove og betingelserne for dets ophævelse. Ikke det kritiske aspekt, som sådan, men den kendsgerning, at den marxske teori viser ud over det borgerlige samfund, altså en revolutionsteori, gør det umuligt at transformere den til andre videnskabsprog.

interpreterer statistiske indikatorer for udviklingsprocessen. Denne skarpe adskillelse kan dog ikke opretholdes i alle passager i fremstillingen.

Med det empiriske bevis for, at kapitalrentabiliteten siden midten af 50'erne tendentielt er faldet i Vesttyskland, er på ingen måde den marxske teori om profitatens tendentielle fald empirisk bevist. Det drejer sig heller ikke for os om at bevise det. Men vi har villet påvise, at kun på den måde som vi har foretaget empirisk undersøgelse af udviklingsprocessen i et kapitalistisk land i et konkret tidsrum, er det muligt at bringe udviklingstendenserne og deres modsigelser på begreb med de marxske kategorier.²

Dermed skulle det være klart, at kontroversen om loven om profitatens tendentielle fald skyder forbi målet, for så vidt kontrahenterne henviser til det empiriske materiale. Da imidlertid de empirisk orienterede kritikere af loven om profitatens tendentielle fald har opnået en meget stærk politisk betydning, vil vi indledningsvis kort berøre dette problem uden at tage hensyn til alle de argumenter, der angriber den teoretiske konsistens af loven.^{2a}

Hos de *empirisk orienterede kritikere* kan vi udskille tre argumentationslinier:

1. Den *første* position³ går ud fra det »empiriske faktum«, at der er en langsigtet konstant for indkomstfordeling, for kapitalkoefficienten (f.eks. kapitalproduktiviteten) og en tilsvarende konstant for profitatens. For kapitalens organiske sammensætning er der tilsvarende også en langsigtet konstant.

Ifølge denne position, der ofte henholder sig til empiriske tendenser i Vesttyskland for tidsrummet før 1960, har enhver afvigelse fra den postulerede konstante proportion (under langsigtede akkumulationsfaser og under den industrielle cykel) tilbøjelighed til at genoprette de gamle proportioner gennem tilsvarende modreaktioner.

Schmitt-Rink henholder sig til en påstået empirisk konstant for disse makroøkonomiske størrelser i sin kritik af loven om den faldende profirate, når han skriver: »Marx' antagelse, at kapitalkoefficienten stiger m.h.t. mekaniseringsprocessen, at kapitalproduktiviteten falder - vil sige: at kapitalintensiteten

2. Dette krav behøver to vigtige afgrænsninger: For det første bliver teoretiske kontroverser ikke afgjort med en fremstilling af historiske forhold i et kapitalistisk land. For det andet er selve vores empiriske fremstilling endnu begrænset. Når vi eksempelvis beregner profitatens, så benytter vi især tal fra industrien. Brancheprofitater i andre områder af økonomien bliver ikke beregnet her. Men med denne fremgangsmåde abstraheres fra udligningsbetingelserne til gennemsnitsprofitraten, fra mulige værdioverførsler mellem sektorerne. Derudover har vi endnu ikke overvejet den særskilte situation for den vesttyske kapital i forhold til andre kapitalistiske lande. For at få et tilfredsstillende overblik over tendenserne for kapitalakkumulationen, ville dette dog være nødvendigt. Allerede ud fra disse indskrænkninger er det nødvendigt at advare mod overfortolkninger af det materiale, som vi har fremlagt og analyseret.
- 2a. Som repræsentanter skal her nævnes: Paul M. Sweezy, *Theorie der kapitalistischen Entwicklung*, Köln-Deuz 1959 og Natalie Moszkowska, *Das Marxsche System - Ein Beitrag zu dessen Ausbau*, Berlin 1929.
3. Denne position repræsenterer frem for alt Cambridge-skolen. Jvf. arbejderne af Joan Robinson og Nicholas Kaldor.

stiger stærkere end arbejdsproduktiviteten, - bliver gendrevet af tilgængelige resultater fra empiriske undersøgelser: Kapitalkoefficienten, kapitalproduktiviteten viser sig at være bemærkelsesværdig konstant«⁴

Denne »konstant« gælder ganske vist kun - som vi vil vise - indtil første halvdel af 60'erne. De empiriske undersøgelser viser for 60'erne og 70'erne ikke længere en konstant for disse størrelser. Schefold vil på sin side give et indblik i den empiriske konstant for indkomstfordeling og profitrate med argumentet, at »klasserne på en eller anden måde er kommet »overens« med dette forhold«⁵. Tendensen til den konstante proportion følger hos Schefold - der med sine argumenter knytter an til Cambridge-skolen - af, at arbejdsgiverne altid opnår en »tilfredsstillende profitrate«. Stiger den organiske sammensætning og lønkvoten (ved knaphed på arbejdskraft) og falder derfor profitraten i boom'et, så formindskes investeringerne, fordi profitraten ikke længere »anses for tilfredsstillende«. Stagnationen bereder omvendt igen en højere profitrate i den forstand, at der ventes så længe, at betingelserne for en tilfredsstillende profitrate udvikles igen. Falder profitraten på den anden side, fordi reallønnen stiger hurtigere end produktiviteten, »så falder profitraten enten med det samme og udløser en krise, eller det bliver plausibelt, at den organiske sammensætning må stige, hvad kun er et andet udtryk for, at der finder en stadig substitutionsproces sted, der... endelig må munde ud i profitratens fald og krisen«⁶. Hverken henvisningen til den påstået empiriske konstant for profitratens komponenter eller de teoretiske forklaringer på modreaktioner, der igen efter afvigelse skal etablere proportionens konstant, forekommer os at have et tilstrækkeligt fundament. Vi vil vise at de empiriske

4. G. Schmitt-Rink, Kapitalintensität und Kapitalrentabilität im Marxschen Model. Über Konsistenz und Relevanz des Gesetzes vom tendenziellen Fall der Profitrate, i: Schmollers Jahrbuch 1967, s. 139.
5. B. Schefold, Wert und Preis in der marxistischen und neokeynesianischen Akkumulationstheorie, i: Mehrwert, Hefte 2, 1973, s. 164.
6. B. Schefold, op.cit., s. 165 f. Bag denne (først og fremmest) indlysende overvejelse står en meget formalistisk model for den kapitalistiske akkumulationsproces. Ifølge den bliver den gamle (værdi) forhold altid reetableret i krisen - selv om det indrømmes, at de stofflige, produktionsteknologiske forhold fuldstændigt må ændres. Deroverfor sætter vi med Eugen Varga, der skriver: »Gentagelsen af cyklen betyder imidlertid ikke sammenkædningen af kvalitativt ensartede processer. Den nye cyklus er samtidig et trin i kapitalismens historie, der driver den et stykke mod sin ende. Enhver krise tilintetgør et stort antal af små kapitalister, betyder et yderligere fremskridt mod centralisation: ethvert opsving betyder et stort nyanlæg af fixe kapital«. Eugen Varga, Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen, Fankfurt und Wien 1969, s. 208. Schefold negliger forskellen mellem kapitalistisk udviklingslov, dens tendentielle gennemslag og tendensens cykliske forløbsform. Det sidste bliver hypostaseret af ham. Kapitalismen får derved evighedskaraktter, da det er et system, der nødvendigvis stabiliserer sig selv. De politiske konsekvenser, som Schefold og de andre repræsentanter for Cambridgepositionen drager, bliver nødvendigvis moralske. Dette aspekt bliver udførligt kritiseret af Robert Rowthorn, Marxism and the Capital Theory Controversy, i: Bulletin of the Conference of Socialist Economists, 2,2 Autumn 1972, s. 22 ff.

fakta taler imod denne konstant. Derudover kan den teoretiske og empiriske problemstilling i henseende til den *kapitalistiske* akkumulationsproces ikke være spørgsmålet om *konvergens* til ligevægtsreproduktion, (et typisk spørgsmål for den borgerlige ligevægtsteori) men det må derimod være at forklare de tendenser, der netop producerer *uligevægt* og *modsigelser* i den kapitalistiske reproduktionsproces.

2. En *anden* position⁷, som Gillman er repræsentativ for, tvivler på, at den marxiske forklaring af kapitalens *voksende organiske sammensætning* er rigtig i empirisk forstand for alle faser af den kapitalistiske udvikling. Gillmans undersøgelse, der egentlig beror på hypoteser af nogle amerikanske økonomer (bl.a. Kuznet), ifølge hvilke den amerikanske væksts- og akkumulationsproces siden 20'erne overvejende har været bestemt af kapitalbesparende teknisk fremskridt, er den grundigste empiriske undersøgelse af dette problem. Gillman kommer i denne undersøgelse til den slutning: »Mens Marx' lov om profitatens faldende tendens gælder for kapitalismen i det stadium, hvor den var kendetegnet af hurtig udvikling og mekanisering, ophører dens gyldighed skridt for skridt, eller den gør sig kun svagt gældende, når industrien er fuldt udviklet og mekaniseret. Dette må være sådan, lyder argumentet, fordi kapitalismens transformation fra sit håndværksmæssige trin til sit industrialiserede trin - fra *hånd* - til *maskinfabrikation* - samtidig betyder dens transformation fra den lille position, der er underlagt konkurrencebetingelserne, til den overvejende monopolistiske storproduktion. Har disse betingelser engang været fremherskende, så antager de modgående tendenser, som Marx taler om, en ny, kvalitativ intensitet. Nye former for teknologisk innovationer og ledelsesformer for økonomien er blevet udviklet, hvorved merværdiraten er steget, men uden en kvantitativ stigning i den konstante kapital, som i fortiden havde en tilbøjelighed til at hæve kapitalens organiske sammensætning«. Gillmans hovedargument mod en stigning i den organiske sammensætning siden 20'erne er altså »muligheden for produktion af en yderligere merværdi uden en modsvarende komplettering af den investerede kapital«.⁸

I den borgerlige definition af det tekniske fremskridt hed det: Stigning i output eller arbejdsproduktivitet uden stigning i kapitalindsats pr. arbejdskraft (neoklassisk definition) eller stigning i output uden stigning i kapitalindsats pr. outputenhed (postkeynesiansk definition). Vi kommer nedenfor tilbage til dette problem under analysen af kapitaludviklingen i BRD. Der er blevet fremlagt en række undersøgelser af amerikanske økonomer, der påstår at have fastlagt en tendens til kapitalbesparende teknisk fremskridt siden 20'erne i USA.

I de marxiske begreber betyder Gillmans tese: Stigning i arbejdsproduktivitet (og tilsvarende merværdiraten) uden tilvækst i det døde arbejde i forhold

7. J. M. Gillman, *Das Gesetz des tendenziellen Falls der Profirate*, Frankfurt und Wien 1969.

8. J. M. Gillman, *op.cit.*, s. 73.

til det levende arbejde $c/(v+m)$, eller uden tilvækst i den organiske sammensætning c , selvom også den tekniske sammensætning kan stige. Den empiriske udvikling i Tyskland viser også, at den af Gillman og af andre påståede tendens til kapitalbesparende innovationer og til en uforandret eller stigende kapitalcoefficient (eller en uforandret eller stigende kapitalproduktivitet) imidlertid ikke lader sig generalisere - selvom denne tendens fasevis må sætte sig igennem. (I vores figur 1 sammenlignes den stigende kapitalproduktivitet i Tyskland efter verdenskrigen og i figur 2 efter den anden verdenskrig). Denne form for teknisk fremskridt, der er fastlagt af borgerlige og marxistiske økonomer, var virkelig fremherskende i 50'erne i Forbundsrepublikken, men forsvinder i 60'erne.

3. En tredje gruppe af kritikere, der ligeledes implicit forudsætter den organiske sammensætnings konstans i tid, kritiserer en anden komponent af profitraten, nemlig *merværdiraten* eller *lønkvoten*. Ifølge disse kritikere er den relevante indflydelse på profitraten i efterkrigsudviklingen (særlig i 60'erne) ikke udgået fra den tendentielle stigning i det døde arbejde i forhold til det levende arbejde, altså fra en stigning i kapitalens organiske sammensætning, men den er snarere udgået fra ændringen af *fordelingsforholdene* mellem lønarbejde og kapital til fordel for lønarbejderne. (Denne position forsvarer kraftigt af Glyn/Sutcliffe i deres bog »British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze« - vi har i PROKLA 14/15 diskuteret denne bog).⁹ På grundlag af vores formel for profitraten og kapitalrentabiliteten (s. 8) er denne argumentation let at tilbagevise. Falder merværdiraten i vores formel for profitraten, må profitraten falde eller udtrykt i statistiske begreber, stiger lønandelen i nettoproduktionsvolumet eller den totalsamfundsmæssige lønkvote, så må kapitalrentabiliteten falde. Arbejdernes lønstrejker og fagbevægelsens stigende lønforhandlingsmagt i efterkrigstiden, bliver i denne interpretation til den umiddelbare og afgørende årsag til den faldende kapitalvalorisering. Forudsat er her kun, at der kan opnås en reel omfordeling af indkomsten til ugunst for profitandelen ved *lønstrejker* og *lønkrav*.

Det empiriske fremtrædelsesbillede med en tiltagende lønandel af nettoproduktionsvolumen i anden halvdel af 60'erne i Vesttyskland synes at give disse kritikere ret. Stigningen i lønandelen af nettoproduktionsvolumen synes virkeligt i slutningen af 60'erne at have fået mere vægt i forhold til den aftagende tendens for kapitalrentabiliteten. Bortset fra den inflationære forfalskning af w og bortset fra den efter vort skøn problematiske ligesætning af lønkvoten (w) med merværdiraten, viser - og dette er den egentlige *langsigtet* tendens, som vi vil påvise - kapitalproduktiviteten på den anden side et kontinuerligt fald siden anden halvdel af 50'erne. Kapitalproduktiviteten fremstiller ganske vist først og fremmest et forhold af fysiske størrelser, men kan efter vore overve-

9. A. Glyn og B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze*, Harmondsworth 1972.

jelser (i første del) interpreteres som forhold mellem værdier, nemlig som forholdet mellem det levende og det i produktionsmidler genstandgjort arbejde. (Omvendt repræsenterer kapitalkoefficienten forholdet mellem det døde og det levende arbejde). Denne tendens til fald for kapitalproduktiviteten antyder derfor en stigning i forholdet mellem det døde og det levende arbejde og - med hensyntagen til arbejdskraftens værdiforandring - en stigning i den organiske sammensætning (fremkaldt gennem den enorme »kapitalintensivering« i BRD). Den egentlige langsigtede årsag til kapitalvaloriseringens tendens til fald er derfor ikke så meget lønandelens stigning af nettoproduktet, men den kendsgerning, at produktivitetsstigningen i det mindste i BRD blev købt med en meget stærkere stigning i kapitalintensiteten og derfor med en virkelig stigning i den organiske kapitalsammensætning. Også denne tredje position forekommer os derfor hverken i teoretisk eller empirisk forstand at være holdbar.

2. De historiske forudsætninger for det vesttyske »økonomiske mirakel«: Fascisme, anden verdenskrig og efterkrigstiden

Man kan ikke foretage en analyse af den vesttyske kapital akkumulationsbevægelse, uden at man tager hensyn til de historiske forudsætninger for det hurtige økonomiske opsving, som meget snart blev ideologiseret til »det tyske økonomiske mirakel«. De gunstige betingelser for profitudviklingen efter den anden verdenskrig, som var grundlaget for den hurtige kapitalakkumulation, er blevet fremkaldt gennem verdenskrisen, fascismen, krigen og den umiddelbare efterkrigstid. For at forstå den vesttyske kapitalismes dynamik, må man altså undersøge dens forhistorie. Det vil ske i det følgende afsnit.

2.1. Den økonomiske verdenskrisen

Udgangspunktet for vor fremstilling er den økonomiske verdenskrisen¹⁰, ikke blot fordi denne krise har haft betydning for depressionens dybde og

10. Den verdensøkonomiske krise hører stadigvæk til den kapitalistiske udviklings uafklarede fænomener inden for den borgerlige økonomiske historie. Det kan ikke betale sig at gå ind på de diverse teorier og fremstillinger angående den økonomiske verdenskrisen. De forskellige borgerlige teorier er - immanent kritiseret - meget udførligt behandlet hos Gerhard Kroll, også Gottfried Haberler (Prosperität und Depression, Tübingen og Zürich 1955) fremstiller immanent teorierne for selv at sammenblende en eklektisk mixtur til forklaring af den verdensøkonomiske krise. Den stadigvæk - efter vores opfattelse og kendskab bedste historiske fremstilling af betingelserne, forløbet og de økonomiske såvel som politiske konsekvenser af krisen stammer fra Eugen Varga, Die Krise des Kapitalismus und ihre politischen Folgen, Frankfurt

varigheden af den efterfølgende stagnationsfase for kapitalakkumuleringen, men fremfor alt fordi krisen (som sådan) altid fremstiller et nyt startpunkt og skaber forudsætningerne for hele den videre udvikling - indtil den næste krise. På historisk enestående måde blev det her tydeligt, at kapitalen er blevet til en skranke for sin egen udvikling, selvom denne skranke for den borgerlige bevidsthed snarere forekom som katastrofen¹¹ unddraget rationel forklaring end som det nødvendige resultat af tilspidsningen af modsigelserne i den kapitalistiske udvikling.

Enhver cyklisk krise er udtryk for kapitalens faldne valoriseringsmuligheder, der reducerer nyanlæg af kapital. Udvidelsen af den fungerende kapital er ikke længere tilstrækkelig til helt at beskæftige arbejderne og til at udnytte den bestående kapacitet af fixeret kapital i form af produktionsmidler. Således går det til, at arbejdsløshed og underudnyttelse af produktionskapaciteten bliver de to vigtigste fremtrædelsesformer for den kapitalistiske krise. Men i krisens konsekvenser er allerede anlagt muligheden for dens overvindelse: Varekapitalens prisfald - som det skete i hidtil ukendte dimensioner under den økonomiske verdenskrise¹² - devalorisering af den anlagte produktive kapital gennem konkurs, afskrivninger, (der bogføringsteknisk sanktionerede den fuldbyrdede devalorisering), selve den fysiske tilintetgørelse af varelagre og produktionsmidler, og en formindskelse af udlægget til varen arbejdskraft gennem den løntrykkende virkning af den millionstærke industrielle reservearme - alt dette måtte føre til, at kapitalens profitabilitet igen kunne tilvejebringes. Fordi udbytningsraten kunne stige gennem krisens disciplinerende virkning og den udlagte kapitalværdi kunne forringes gennem devaloriseringsprocessen. Da kapitalens valoriseringsgrad således egentlig skulle have forbedret sig, skulle det også kunne forventes, at der af krisen ville følge et nyt opsving for kapitalakkumuleringen. Dette var dog på ingen måde tilfældet under den økonomiske verdenskrise. Snarere gik den over i en stagnationsfase, der i USA varede indtil den anden verdenskrigs udbud¹³. Derfor er det ikke blot nødvendigt at forklare den økonomiske verdenskrise, men det er også nødvendigt at undersøge den langvarige stagnationsperiode og dens national specifikke overvindelse.

und Wien 1969. Deri fortjener de artikler, der er skrevet fra 1930 til 1934 og den delvist gengivne bog »Die große Krise und ihre politischen Folgen - Wirtschaft und Politik 1928-1934, s. 88-370 særlig opmærksomhed. Jvf. også G. Kroll, Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonjunktur Berlin 1958; M. Flamant, Jeanne Singer- Kérel, Modern Economic Crises, London 1970; Ernst Wagemann, Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft, Berlin 1931; Ch. P. Kindleberger, Die Weltwirtschaftskrise (Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert, Band 4), München 1973.

11. Jvf. dertil G. Lukacs, Geschichte und Klassenbewußtsein, Berlin 1923, s. 110-115.

12. Jvf. dertil de statistiske oplysninger i: Statistisches Handbuch von Deutschland, München 1949, s. 463ff; også E. Varga op.cit.

13. Jvf. G. Kroll, op.cit. 20. kapital.

Uden nu at gøre fordring på at give en forklaring, der tager hensyn til alle betingelserne for »den store depression« vil vi dog påpege tre væsentlige fremtrædende sammenhænge:¹⁴

For det *første* har den fixe kapital's stigende andel i den samlet udlagte konstante kapital ændret devaloriseringsprocessens karakter. Fixeringen af stigende kapitalmasser i stofflig form, kapitalmasser, der under flere omslagsperioder er fastlagt i produktionssfæren, må tvangsmæssigt ændre de former, under hvilke devaloriseringen af kapital fuldbyrdes i krisen som forudsætning for nyanlæg. Det problem, der her antydes, bliver i virksomhedsøkonomilæren alment betegnet som den »stigende fixomkostningsbelastning«, der formindsker økonomiens tilpasningselasticitet ved vekslende afsætningsituationer. Under krisen har E. Schmalenbach allerede påpeget dette. Han slår fast, at de økonomiske forhold befinder sig »i overgangen eller ved tærsklen mellem den frie og den bundne økonomi«. Han fører denne »systemforandring« tilbage til forskydningen mellem produktionsomkostningerne inden for virksomheden. »Det drejer sig netop om, at andelen af de proportionale omkostninger i produktionsprocessen er blevet mindre og andelen af de fixe omkostninger er blevet stadig større, så meget, at andelen af de fixe omkostninger til sidst blev bestemmende for produktionsudviklingen«¹⁵. Derfor er stigningen i *virksomhedsstørrelserne*, stigningen i *kapitalintensiteten* og den nødvendige *kontinuitet i produktionsforløbet* som følge af den høje fixkapitalandel i de store virksomheder også det egentlige problem for de store kapitaler, der må akkumulere stadig større profitmasser alene for at kunne opretholde en engang opnået rentabilitet. Schmalenberg: »På utallige generalforsamlinger hører man bestyrelsen fremføre, virksomheden i dag ikke arbejder helt tilfredsstillende; men hvis endnu nogle maskiner blev anskaffet og der blev foretaget yderligere udvidelser, så ville virksomheden blive rentabel«¹⁶.

Forudsætningen for, at denne proces fungerer, er imidlertid stigende afsætningsmuligheder. Så længe den kapitalistiske økonomi befinder sig i en boomperiode med hurtig ekspanderende afsætningsmarked, kan også produktionspotenserne udvides; ja enkeltkapitalerne må endog på grund af den omkostningsgunstige masseproduktion, der gennem konkurrencen bliver påtvunget alle enkeltkapitalisterne - for så vidt som produktionsprocessen og markedet tillader dette (her spiller brugsværdisiden af produktet ind) - fixere stigende kapitalmasser i produktionsprocessen. Dette skete også i rationaliseringsbølgen i Tyskland mellem 1926 og 1928. Uafhængig af deres kapacitetsudnyttelsesomkostninger forårsager fixerede kapitalmasser reparationsomkostninger, renholdelses- og vedligeholdelsesomkostninger; også kreditter, der i reglen er blevet stiftet ved anskaffelsen af fixkapitaler, der rummer produktionsmidler, må forrentes og tilbagebetales uaf-

14. Som det kan læses hos A. Sohn-Rethel, *Ökonomie und Klassenstruktur des deutschen Faschismus*, Frankfurt 1973, s. 41.

15. E. Schmalenbach, cit. hos A. Sohn-Rethel, op.cit., s. 41.

16. Ibid s. 43.

hængig af afsætningsituationen. Kostprisen på det enkelte produkt varierer på grund af fixomkostningsandelen ikke med variationen i udbredelsesmængden; med stigende fixomkostningsandel falder den således kun ubetydeligt ved en tilbagegang i den salgbare produktion eller den kan endog stige¹⁷. Et prisfald i krisen, der kunne have den funktion atter at rense værdidimensionen, rammer kapitalerne så meget des hårdere, jo højere den fixkapitalandel er, som forårsager »fixomkostninger«. Men mere endnu: Uelasticiteten på prisreaktioner har sit modstykke i uelasticiteten overfor den nødvendige tilpasning til ændrede afsætningsbetingelser. Ved høj fixkapitalandel er en skridtvis tilpasning af produktion-outputtet ikke længere muligt. Hvis det for den givne enkeltkapital er tydeligt, at produktion-outputtet ikke længere kan forhøjes, så vil den - for at undgå fixomkostningsbelastning - ved en bestemt kapacitetsudnyttelsesgrad snarere lade det samlede anlæg ligge stille end producere med underudnyttelse af kapaciteten. Men derved bliver krisen uddybet over al måde: produktionsindskrænkningerne er kraftigere end de egentlig behøvede at være ud fra afsætningsituationen. Det får igen konsekvenser for efterspørgselsforholdene (først og fremmest i afdeling I). Også opsvinget fra krisen bliver derved vanskeliggjort. For nye anlæg bliver først opført eller gamle braklagte anlæg tages i anvendelse igen, når realiseringschancerne er tilstrækkelige store for at afsætte de producerede varer - forudsat, at devaloriseringen og løntrykket under krisen er sat så vidt igennem, at profitabel produktion overhovedet er muligt. Her viser det sig, at i krisen må der tages hensyn til produktionens betingelser, dvs. produktion af profit og kapitalcirkulationen til realiseringen af den producerede værdi og profit. Den første betingelse kræver »udrenselse« af kapitalstrukturen gennem devalorisering (konkurs, prisfald osv.) såvel som disciplinering af lønarbejderne (løntryk, stigning i arbejdstid og arbejdsintensitet). Den anden betingelse nødvendiggør et for varens produktionsbetingelser modsvarende realiseringsfelt, der må være så meget desto større, jo større mindsteafsætningsmængden er for rentabel drift af et anlæg. Dermed er vi imidlertid allerede ved den anden sammenhæng, der forekommer os væsentlig til forklaring af krisens dybde og varighed.

For det *andet*: det næsten fuldstændige sammenbrud af verdensmarkedet, som fandt sted på denne tid, er ligeledes af vigtighed for krisens vægt og varighed. Ikke blot - med kreditkrisens udbrud, der overfladisk dateret indgik i historien som »sorte fredag« på New Yorker børsen i september 1929 -

17. Det kan tydeliggøres med et eksempel: Hvis en produktion på 100 stk. giver omkostninger til et beløb af 10000 pengeenheder, så vil kostprisen være 100 pengeenheder pr. stk. Men af disse omkostninger på 10000 pengeenheder kan de 5000 være uafhængige af produktionsmængden. Ved en tilbagegang til 60 stk. bliver ifølge vores antagelse de variable omkostninger 3000 (nemlig 60% af 5000), de fixe omkostninger 5000. Totalomkostningerne ved produktionen af 60 stk. er altså 8000 pengeenheder. Kostprisen pr. stk. bliver ved den formindskede produktion altså ikke længere 100, men 133,3 pengeenheder. Dette er et kendt fænomen i driftsøkonomien. Jvf. eksempelvis E. Heinen, Betriebswirtschaftliche Kostenlehre Bd. 1, Grundlagen, Wiesbaden 1959, s. 280ff.

udgjorde den udenlandske kapital i Tyskland, fremfor alt den amerikanske, et kriseforstærkende element og i 1931 efter sammenbruddet af Danatbanken blev den lynhurtig gjort flydende og trukket tilbage; men med sammenbruddet af valutasystemet (ophævelsen af Pund-sterlingens konvertibilitet og overgangen til deviseregulering i Tyskland) blev også realiseringschancerne for varer i andre lande næsten umuliggjort. For som følge af den almene krise aftog afsætningsmulighederne hurtigt, hvilket igen var anledning til protektionistiske foranstaltninger. Det nationalt begrænsede marked viste sig imidlertid i krisen at være for lille til at kunne beskæftige den kapacitet, der var anlagt ud fra et større realiseringsfelt.

Dertil kommer for det *trede* noget mere til. På trods af den økonomiske verdenskrise havde en hidtil ukendt vægt i kapitalismens historie, så kunne den ikke reducere de *beskæftigede* arbejders lønninger uden tidsforsinkelse i Tyskland (det ser anderledes ud i USA).¹⁸ Trykket fra den hurtigt voksende industrielle reserverarme begyndte kun langsomt at virke, især da arbejderklassen endnu ikke var så demoraliseret, at der ikke blev ydet hård modstand mod trykket fra kapitalen.¹⁹ Således gik det til, at den tarifmæssige timeløn for de beskæftigede arbejdere i Tyskland indtil 1930 stiger og først i det tredje kriseår falder, mens leveomkostningerne allerede i året 1930 falder radikalt p.g.r.a. det stærke prisfald.²⁰ Efter Kroll falder derfor også gevinstopnåelsen allerede fra 1928 og kapitalrentabiliteten falder. (Jvf. også figur 1). Ud fra denne måske overraskende sammenstilling må man dog på ingen måde slutte, at arbejdernes situation var forbedret, mens kapitalisternes var forværret. Arbejdsløsheden, der allerede i 1928 er meget høj med næsten 1,4 mio., stiger siden begyndelsen af den akutte krise med tiltagende hurtighed indtil det officielt højeste tal på mere end 6 mio. i året 1933.²¹ Således formindskes også allerede fra 1929 den *samlede* arbejdsindkomst. Udgjorde den endnu i 1928 i Tyskland 42,6 mia. RM, så udgør den i 1932 med 25,7 mia. RM nu knapt 60% af oprindelsesværdien²².

18. Jvf. dertil G. Kroll op.cit. s. 74.

19. At lønningerne i forhold til kapitalens akkumulationsbeov var for høje og profitten for lav, men lønningerne stiger på ingen måde absolut - som kurven for »w« i figur 1 kunne lade formode, viser enhver konfrontation af løn- og profitudviklingen. Jvf. Statistisches Handbuch op.cit., s. 463 (prisindex), s. 472 (tarifløn), s. 484 (arbejdsløshed); også E. Hennig, Thesen zur deutschen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1933 bis 1938, Frankfurt 1973, s. 53, passim.

20. Jvf. Statistisches Handbuch op.cit., s. 463/472.

21. Jvf. Statistisches Handbuch op.cit., s. 484f.

22. Jvf. oplysninger hos G. Kroll op.cit., s. 108. Hele den elendighed, som arbejderklassen i disse år måtte lide - elendigheden, som ganske vist skyldtes »de økonomiske forholds stumme tvang«, ikke den fascistiske terror til opretholdelsen af kapitalherredømmet med brutale midler - kommer ikke til udtryk i disse data. Tallenes skinobjektivitet skjuler denne sammenhæng, der heller ikke i en økonomisk analyse er til at afsløre. Vi er klar over begrænsningerne ved en sådan analyse, men mener dog, at det er nødvendigt at fremstille globale - og derfor abstrahere fra individuel og kollektiv erfaret elendighed - tendenser for at forstå den historiske sammenhæng mellem den verdensøkonomiske krise, dens politiske løsningsformer og den vesttyske kapitalakkumulation efter den anden verdenskrig.

De tendenser, som her kun er skitseret og som er begrænset til Tyskland, kan vi forfølge ved hjælp af figur 1. I den bliver det tydeligt, at fra 1929 tiltog kapitalstocken indenfor håndværk og industri ikke længere og i årene fra 1930 til 1933 aftog den endog (jvf. g.). Dette er et tegn på, at selv reinvesteringer ikke længere bliver foretaget i tilstrækkeligt omfang. Og øjensynlig formindskedes den kapital, der var anlagt i produktionsmidler, ikke i tilstrækkelig grad til at forhøje valoriseringsgraden for den endnu fungerende kapital. Lønkvotens (w) stigning, der kan uddrages af figur 1, kan - som det allerede er fremført - ikke føres tilbage til en vækst i arbejdsindkomsterne, men til et absolut fald i nettoproduktet (Y) og til den negative profit, der er opstået som følge af kapitaltab. Alligevel måtte reallønningerne for de *beskæftigede* arbejdere ikke været faldet tilstrækkeligt til at skaffe kapitalen en profitstimulans. Derfor faldt da også kapitalrentabiliteten uhejligt. Kapitalismen blev til en »kapitalisme med omvendt profit-fortegn«²³.

For imidlertid ikke at drage falske og ensidige slutninger af denne fremstilling, må det betones, at for det *første* var kapitalrentabilitetens nedgang i USA langt større end i Tyskland (og frembragte dog ikke nogen form for fascistisk borgerligt herredømme) og at for det *andet* har kapitalrentabilitetens fald været fuldstændig uens - hvis man henholder sig til enkelte brancher og fremfor alt til kapitalens størrelse (monopolisering!). Krisen formindskede ganske vist kapitalens økonomiske magt, men det var på ingen måde ensbetydende med en magtgevinst til arbejderklassen og dens organisationer. Under krisens forløb viste det sig mere og mere, at kapitalen behøvede en politisk renselseskrise, når den ikke var i stand til ved egne kræfter at komme ud af depressionen.^{23a} Dette lovede nazipartiet at tilbyde som hestekur. Selvom de økonomiske forudsætninger for fascismen hermed er karakteriseret, så er den politiske gennemførelse af »magtovertagelsen« dermed på ingen måde tilstrækkeligt bestemt. Endelig må man tænke over den kendsgerning, at krisen var langt værre i USA end i Tyskland og dér kunne en fascistisk bevægelse ikke »overtage magten«. Vi henviser kun til det for at påpege, at på dette sted skulle de politiske, sociale, ideologiske processer inddrages for virkeligt at begribe fænomenet den tyske fascisme²⁴. Svarende til vores

23. Således A. Sohn-Rethel, op.cit. s. 120. Vores figur 1 viser at denne sætning kan tages for sin fulde ordlyd.

23a. På krisens funktion som økonomisk »rensesmiddel« byggede endnu i 1929 eksempelvis Thyssen: »Jeg har brug for denne krise nu. Den frembyder den eneste mulighed for med et slag at regulere lønspørgsmålet og reparationerne.« cit. hos Ch. P. Kindleberger op.cit. s. 183.

24. Vi kan ikke i denne sammenhæng gå udførligt ind på det særlige forhold mellem politik og økonomi, hvordan det fremkaldte den engang igangsatte fascistiske løsning på krisen, eller på forholdet mellem bourgeoisiet og det fascistiske parti. Jvf. dertil A. Sohn-Rethel op.cit. også B. Blanke, Thesen zur Faschismus-Diskussion, i: Sozialistische Politik, nr. 3 (1969); N. Kadritzke, Fascismus als gesellschaftliche Realität und als unrealistischer Kampfbegriff, i: Probleme des Klassenkampfes, nr. 8/9 (1973) s. 129ff; vigtig er også diskussionen i Argument nr. 32 (1965); 41 (1966); 47 (1968) mellem Mason og Gichon og andre.

begrænsede målsætning med denne analyse giver vi afkald på en udførlig fremstilling og går over til at undersøge det fascistiske »1000 års« betydning for den vesttyske kapitalens senere udviklingsproces.

2.2. Fascismen i Tyskland

Depressionen efter krisen kan overvindes, hvis merværdiraten forhøjes gennem lønedsættelse, forlængelse af arbejdstiden, intensivering af arbejdet, og hvis stigningen i arbejdets produktivkraft ikke tilintetgøres af en hermed sammenhængende stigning i kapitalintensiteten, der har negative konsekvenser for udviklingen af kapitalrentabiliteten, og ikke mindst hvis renten sænkes i forhold til den industrielle profit. Imidlertid måtte forbedringen af realiseringsbetingelserne for den producerende varekapital komme fra det indenlandske og det udenlandske marked, hvorved efterspørgselsudviklingen væsentligt bestemmes af kapitalernes indbyrdes efterspørgsel, dvs. af deres profitudsigter. Disse forudsætninger for et fornyet opsving for den kapitalistiske produktionsmåde kunne imidlertid ikke længere tilvejebringes på den »traditionelle måde« for kapitalistisk kriseovervindelse under forløbet af den økonomiske verdenskrise - som vi senere kan konstatere. Ved dette erkendelsespunkt begyndte de borgerlige teorier i 30'erne, da de drog den slutning, at uden statslige indgreb ville investeringsniveauet være for lavt til at sikre den fulde beskæftigelse for arbejderbefolkningen. Som den første faktor, der var ansvarlig for det utilstrækkelige investeringsniveau, udpegede stagnationsteoretikeren Alvin Hansen den utilstrækkelige befolkningstilvækst i sammenligning med det 19. årh. Dermed var en hurtig udvidelse af den effektive efterspørgsel begrænset. Som anden faktor udpegede han det tekniske fremskridt, der havde mistet sin styrke. For det tredje var det ikke længere muligt territorielt at udvide den kapitalistiske produktionsmåde, så også den vækstimpuls, der udgik fra »new frontier«, var aftaget. Disse faktorer skulle bekræfte Keynes' udsagn om, at »kapitalens grænseproduktivitet«, dvs. profitabiliteten var aftaget sammenlignet med det 19. årh., og kun ved hjælp af statslige indgreb kunne de stagnative tendenser virksomt modgås.^{24a}

Således var den borgerlige teori som videnskabelig refleks af de praktiske indvundne erfaringer i og efter krisen i det mindste implicit bevidst om, at politiske interventioner gennem staten var nødvendige i kapitalreproduktionen for at hæve »kapitalens grænseproduktivitet« til et »tilfredsstillende«

24a. Jvf. den korte, men præcise diskussion hos Eric Roll, *A History of Economic Thought*, London 1973 ligesom C. Napoleoni, *Grundzüge der modernen ökonomischen Theorien*, Frankfurt 1968.

stillende« niveau. Med andre ord: Kapitalens profitrater kunne ikke længere 'genoprettes alene gennem de renselsesprocesser, der udspiller sig i krisen. Statslige aktioner var tværtimod nu nødvendige for at hæve profitraten.

Vi har ikke her til hensigt udførligt at fremstille og kritisere stagnationsteori. For os drejer det sig kun om at vise, at under den økonomiske verdenskrise havde de betingelser udviklet sig, der umuliggjorde et nyt opsving uden politiske indgreb fra staten. Den »laissez faire« politik, som den økonomiske teori i vide kredse postulerede indtil krisen, selv om den aldrig blev virkeliggjort, havde således vist sig som uanvendelig i og med at kapitalismen havde vist sig som uduelig til af egen kraft at overvinde depressionen.

Således begyndte statsinterventionismen at spille en større rolle i alle kapitalistiske lande; i Tyskland blev denne proces fuldført på den mest konsekvente måde - i kapitalistisk forstand -, eftersom her alle de institutioner i det borgerlige-demokratiske samfund, der stod i vejen for en hurtig forhøjelse af kapitalens profitabilitet og en fremskyndelse af akkumulationsprocessen, blev tilintetgjort: for at hæve udbytningsraten af arbejderklassen blev arbejderklassens politiske og fagforeningsmæssige organisationer brutalt ødelagt og i stedet for blev arbejderklassen gennem statslig organisering i den Tyske Arbejderfront så disciplineret, at arbejdstiden kunne forlænges, at arbejdet kunne intensiveres, at arbejdskraftens mobilitet kunne indskrænkes, og at lønningerne kunne begrænses.

En sådan svækkelse af den økonomiske og politiske magt hos arbejderbevægelsens organisationer tjente også til at fjerne det parlamentariske system, hvormed tillige modsigelserne indenfor kapitalistklassen, der havde kunnet nedsætte de statsinterventionistiske foranstaltningers virkning, blev hæmmet i deres politiske artikulationsmulighed og den borgerlige klasse blev forenet i det mindste på den politiske overflade - uden dermed at ophæve konkurrencen mellem kapitalerne²⁵. For at udelukke den tyske kapital fra verdensmarkeds-konkurrencen, blev der ført en autarkisk politik indtil og udtil expansion, der kun er bagsiden af autarkipolitikken²⁶. Den magtudfoldelse, der i den forbindelse var nødvendig, betød forceret oprustning, militarisering af hele samfundet. Dermed havde man samtidigt formindsket det problem, der melder sig ved ethvert nyt opsving, nemlig at realisere de producerede varemasser under

25. Dette fremhæver E. Varga op.cit. s. 110: - nu engang gør de indre modsigelser mellem de enkelte kategorier af kapitalister sig gældende. Hoover har foreslået store investeringer i jernbaner, men samtidig også udbygning af kanalsystemet og vidt udbredt anlæg af veje. Jernbanekapitalen protesterer: Du kræver af os, at vi skal anbringe en milliard dollar i vores jernbaner, men samtidig organiserer du konkurrencen fra skibsfarten og automobilerne mod os! Hvordan kan vi under sådanne omstændigheder anbringe ny kapital i jernbaner, vi vil jo kun have tab! Varga anfører på det angivne sted endnu flere sådanne modsigelser mellem kapitalfraktionerne.

26. F. Pollock, Die gegenwärtige Lage des Kapitalismus und die Aussichten einer planwirtschaftlichen Neuordnung, i: Zeitschrift für Sozialforschung, Jahrg. 1. 1932.

profitable betingelser. For den oprustning, der blev iværksat fra 1934, betød for kapitalen en stadig udvidelse af afsætningsområdet.

Vor *tese* om kapitalens udvikling under fascismen lyder: 1. Gennem de fremtvungne lave lønninger, den lange arbejdstid og forringelse af de lønafhængiges levestandard blev *merværdiraten* absolut forhøjet. Dermed blev forudsætningerne for profitproduktion afgørende forbedret, mens samtidig realiseringen af de producerede og potentielle producerbare værdi- og merværdimasser var sikret gennem udelukkelsen af den udenlandske konkurrence fra hjemmemarkedet og gennem *udviklingen af den statslige efterspørgsel* i form af beskæftigelses- og rustningsprogrammer. På dette grundlag kunne værdiproduktionen forøges gennem udvidelsen af arbejdstiden og intensivering af arbejdet hos de beskæftigede arbejdere og gennem indlemmelse af hidtidige ubeskæftigede arbejdere i den kapitalistiske produktionsproces. 2. Gennem den absolutte formindskelse af værdien af varen arbejdskraft (og udelukkelsen fra verdensmarkedskonkurrencen) var kapitalen foreløbigt *ikke* tvunget til væsentligt at hæve *arbejdets produktivkraft*. Samtidig blev reproduktionsbetingelserne for den samfundsmæssige total kapital afgørende ændret gennem den statslige efterspørgsel: de forhåndenværende produktionsressourcer i afdeling I måtte for en større del holdes fri til produktion af rustningsgoder, mens real-lønningernes stagnation modsvarede en stagnation af konsumgodeindustrien. Den sidstnævntes produktivkraft blev praktisk taget ikke forøget, for den havde jo betydet yderligere efterspørgsel efter produktionsmidler fra afdeling IIs side i forhold til afdeling I (hvor disse bliver produceret). Den absolutte nedgang i arbejdsløsheden og dermed i massernes konsumkraft komplementerede og modsvarede den accelererede profitproduktion og realiseringen af de producerede værdier gennem den statslige efterspørgsel efter rustningsgoder. De to teser skal nu udvikles.

Arbejderklassens situation er først og fremmest bestemt af arbejdsløshedens omfang. Den har nemlig i kapitalakkumulationens cykliske forløb den funktion at sænke prisen på varen arbejdskraft. Massearbejdsløsheden under den økonomiske verdenskrise har netop haft denne effekt: Hvis vi f.eks. sætter den tarifmæssige timeløn for faglærte arbejdere i 1928 til 100, så falder denne løn indtil 1933 til 81,9. Dette er der intet særligt ved sammenlignet med lignende udvikling i andre kapitalistiske lande under den økonomiske verdenskrise. Det særlige ved den tyske udvikling under fascismen viser sig først, når vi undersøger om lønningerne igen steg efter overvindelsen af den økonomiske verdenskrise²⁷ ved det begyndende opsving: Selv i de år, hvor arbejdsløsheden i praksis var overvundet gennem den udviklede statslige efterspørgsel efter rustningsgoder og gennem andre beskæftigelsesprogrammer, skete der ingen nævneværdige lønstigninger; lønningerne blev tværtimod lovmæssigt begrænset

27. Jvf. dertil materiale hos G. Kroll, op.cit.

(lønstop i 1933), arbejdskraftens mobilitet blev indskrænket²⁸. Således forblev lønningerne for alle arbejderkategorier under det niveau, som de havde nået før den økonomiske verdenskrise. Ved en sammenligning af den reale bruttototimfortjeneste viser det sig, at kun i årene 1939 og 1941 blev niveauet for 1933 nået. I alle de andre år forblev lønningerne under det niveau, der var opnået før den fascistiske magtovertagelse. At dette tydeligvis havde følger for *arbejdskraftens værdi*, altså for værdien af den gennemsnitlige konsumfond, viser følgende oversigt over per-capita-forbrug af nogle livsvigtige varer: I tidsrummet fra 1930 til 1938 - altså fra krisens laveste punkt til den fascistiske konjunkturs blomstring - stiger per-capitaforbrug af kød omtrent 12%; forbruget af fjerkræ går næsten 12% tilbage; forbruget af æg falder med 14% og forbruget af drikkemælk stagnerer; forbruget af forskellige spiselige fedstoffer går alt i alt tilbage, dog stiger forbruget af smør omkring 9%; kartoffelforbruget stiger i disse 8 år næsten 5%, mens forbruget af frugt og grøntsager kraftigt reduceres²⁹. Med denne »stigningsrate« blev end ikke niveauet for 1928 nået, der atter kun lå ubetydeligt over 1913 niveauet. En sådan stagnation af konsumtionsniveauet måtte fremtvinges ad statslig vej³⁰.

Samtidig aftog arbejdsløsheden kontinuerligt efter den fascistiske magtovertagelse. Efter højdepunktet i januar/februar 1933 med over 6 mio. arbejdsløse går tallene tilbage. I april 1937 kommer man for første gang siden 1927 under milliongrænsen. Også beskæftigelsen tiltager regelmæssigt, selvom en del af de arbejdsløse ikke bliver indlemmet i produktionsprocessen som følge af oprustningen (opbygning af »Wehrmacht«), men forsvinder i »Wehrmacht« eller andre militære og paramilitære organisationer. (En anden del - klassebevidste, politiske aktive proletarer bliver kastet i fængsler og koncentrationslejre).

Denne udvikling står i modsætning til den i USA, hvor lønningerne steg meget hurtigere trods en langt langsommere udryddelse af arbejdsløsheden: Sætter man 1929 lig med 100, så nåede reallønningerne i Tyskland i 1937 98, mens de i USA steg til 132. Samtidig blev i Tyskland den ugentlige arbejdstid udvidet: Den var i 1938 for mænd over 50 timer, for kvinder næsten 48, og dette skønt 48-timers arbejdsugen allerede var blevet tilkæmpet efter den første verdenskrig. Denne udvidelse af arbejdstiden og af *beskæftigelsen* af produk-

28. Jvf. dertil også, ligesom i det følgende også problemet om arbejdskraftens værdisænkning under fascismen, E. Mandel, *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt 1972 s. 152.

29. *Statistisches Handbuch von Deutschland op.cit.*, s. 488; egne beregninger.

30. Sohn-Rethel taler i denne sammenhæng om »absolut merværdiproduktion«. Det forekommer os at være problematisk, da han for det første mekanisk stiller absolut og relativ merværdiproduktion over for hinanden og for det andet ikke tager hensyn til, at produktivkraftstigningerne (ved konstant arbejdstid) legemliggør sig i et forøget brugsværdikvantum, uden at - *ceteris paribus* - værdimassen behøver at forøges; massernes konsumtionskraft kan - ved tilsvarende prisfald - altså forøges, uden at lønnen behøver at forøges. De ændrede metoder for profitproduktionen kan derfor kun analyseres i sammenhæng med de specifikke betingelser for akkumulationen.

tive arbejdere havde den allerede ovenfor beskrevet effekt, at de værdi- og merværdiskabende potenser alt i alt blev udvidet.

Som følge af værdiformindskelsen af arbejdskraften blev tydeligvis også forholdet mellem merværdimassen og variabel kapital («udbytningsgraden») ændret til fordel for kapitalen. Vi kan her kun illustrere forandringen af udbytningsraten ved forandringen af lønkvoten og af forholdet mellem kapital- og arbejdsindkomst. Ifølge det faldt lønkvoten (for hele produktionen) - målt som lønandel af nationalindkomsten - fra 64% i 1932 under fascismen til 57% i 1938 (niveauet for 1932 blev i øvrigt først igen nået i 1963 - i Vesttyskland!). Derimod steg - ifølge A. Schweitzers beregninger³¹ - de store virksomheders gevinster fra 1932 til 1936 med 433%. Man kommer til lignende resultater, hvis man sætter de af W. G. Hoffmann undersøgte tal for arbejds- og kapitalindkomster i de forarbejdende erhverv i forhold til hinanden; i den følgende tabel (s. 24) er tallene fra Weimar republikken og BRD taget med for at give et bedre overblik³².

Fascismens historiske funktion fremtræder ganske tydeligt i denne talrække. Den fik meget hurtigt og i vældig omfang bragt udbytningsraten af arbejderklassen (indiceret ved forholdet mellem kapitalindkomster og arbejdsindkomster) op på et niveau, der ligger mere end 300% over niveauet i Weimar Republikken. Derigennem blev profitraten i den grad forhøjet, at kapitalakkumuleringen tog et nyt opsving. Kapacitetsudnyttelsen steg hurtigt især p.g.a. rustningskonjunkturen og opførelsen af ny kapacitet blev profitabelt p.g.a. de statsligt fastsatte lønninger, det lavt fastholdte konsumtionsniveau, og det hurtigt stigende statsforbrug. Den organiserede arbejderbevægelse var tilintetgjort og ethvert forsøg på at modsætte sig det fascistiske herredømme endte i KZ. Derfor kan Pritzkoleit skrive: »I et ord: Industrien gik det godt. Arbejdsgiverne var igen herre i sit eget hus. Mellem virksomhedsledelsen og de underordnede kunne hverken fagforeningen eller virksomhedsråd træde ind ... Personalet var forpligtet til at være deres virksomhed tro, dvs. de var bundet til deres virksomhed og måtte tage til takke med den principielt stabile løn, der blev dem tilbudt...«³³

Den *lavt fastholdte arbejds løn, stagnationen af konsumtionsniveauet* for de lønafhængige og *udelukkelsen af verdensmarkedskonkurrencen* fra det tyske marked skabte muligheder for den tyske kapital at producere til en højere merværdirate, uden at arbejdsproduktiviteten (Y/L) i almindelighed blev væsentligt forhøjet (med undtagelse af bestemte områder inden for sværindustrien og investeringsvareindustrien). Afdeling I's ressourcer blev gennem den statslige rustningsefterspørgsel omdirigeret til rustningsproduktionen og dermed blev den brakliggende kapacitet helt udnyttet, mens den tyske kapitalers kapitalstock alt i alt ikke blev udvidet væsentligt.

31. Arthur Schweitzer, *Labour in Organized Capitalism*, Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik, 1959, s. 497.

32. Jvf. også Mandel op.cit.

33. K. Pritzkoleit, *Gott erhält die Mächtigen*, Düsseldorf 1963, s. 30.

Tabel 1:
Udvikling i kapitalstock, arbejds- og kapitalindkomster 1925-1959.

	År	Kapital- stock Mia. RM	Arbejds- indkomster Mia. RM	Kapital- indkomster Mia. RM	Forholdet mellem 4 og 3 i %
	1	2	3	4	5
Weimar	1925	114,4	31,2	2,6	8,4
	1926	112,2	30,1	2,3	7,7
	1927	118,2	36,6	5,9	16,1
	1928	128,3	40,8	5,3	13,0
	1929	131,4	42,9	5,5	12,8
	1930	127,4	39,2	3,0	7,7
	1931	115,1	31,2	0,5	1,6
	1932	99,3	23,4	-9,0	-
Fascisme	1933	95,5	23,7	-2,0	-
	1934	99,6	28,0	2,1	7,5
	1935	102,8	30,5	7,1	23,2
	1936	105,6	33,3	7,6	23,6
	1937	114,9	36,6	13,5	37,2
	1938	123,3	39,5	17,1	43,4
BRD	1950	147,4	38,9	15,5	40,0
	1951	182,8	46,7	20,5	43,9
	1952	207,6	51,7	23,6	45,5
	1953	213,7	56,9	24,9	44,0
	1954	225,4	62,3	30,3	48,7
	1955	252,2	70,7	33,0	46,6
	1956	278,5	79,1	34,4	43,2
	1957	306,9	85,8	37,5	43,0
	1958	329,7	92,0	37,1	40,5
	1959	354,5	98,4	46,6	47,5

Kilde:

W. G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin-Heidelberg-New York 1965, s. 507 ff og 256; (egne beregninger).

Af tabel 1 fremgår det, at kapitalstockens niveau på intet tidspunkt under fascismen (1933-1938) når kapitalstockens højde i 1928; kapitalstockens ringe tilvækstrate (her: industri og håndværk) fremgår tydeligt af figur 1, hvilket

også bliver bekræftet af Bettelheim³⁴, der går ud fra, at under fascismen tilfaldt kun 30% af investeringerne »de produktive private investeringer«. Kapitalproduktiviteten (Y/K) blev forhøjet uforholdsmæssigt ved den stigende udnyttelse af den forhåndenværende kapitalstock og ved indlemmelsen af brakliggende arbejdskraft i produktionsprocessen, forlængelsen af arbejdstiden etc. På den anden side måtte ikke blot det akutte *råstofproblem*, der var opstået med udelukkelsen fra verdensmarkedet, løses, men den *efterspørgsel*, der hidtidig er udgået fra verdensmarkedet, måtte også erstattes og »finansieres« indenlands gennem »en statslig efterspørgsel«. En sådan efterspørgsel kunne åbenbart ikke komme fra kapitalen ved den foreløbig givne valoriseringssituation. Til forskel fra USA og Storbritannien kunne Tyskland ikke gribe tilbage til traditionelle råstofs- og afsætningsmarkeder, især da den akkumulation, der igen kom igang i disse lande i 1932/33, væsentligt blev båret af udadtil afskærmede indenlandske konjunkturer. Den fascistiske stat måtte derfor garantere realiseringen af værdiproduktet ved rustningsefterspørgslen, der blev finansieret ved den statslige tvangsfiktion (Mefo-veksel), der på ingen måde modsvarede en reel modværdi: *Det var i sidste instans veksler på de kommende erobrede råstofs- og afsætningsområder*.³⁵

Den terroristisk forhøjede udbytningsrate og den absolutte fastholdelse af de lave lønninger svarede på denne måde til rustningsproduktionens behov, og på den anden side blev modifikationen af den indre sammenhæng mellem afdelingerne i den samfundsmæssige reproduktionsproces muliggjort gennem udelukkelsen af verdensmarkeds konkurrencen (gennem garantien for disse betingelser lå også her interesseidentiteten mellem kapitalen og den fascistiske stat); på samme måde blev den militære ekspansion derfor ikke blot bevidst tilstræbt af den fascistiske bevægelse med den engang iværksatte kriseløsning, men den blev også økonomisk nødvendig forudsætning for »betalingen af deficits« ved hjælp af materiale-, kapacitets- og arbejdsreserver, der skulle erobres. Rustningsproduktionen skabte altså ikke blot den materielle forudsætning, men fremtvang i denne sammenhæng netop den militære expansion! Bourgeoisiets opposition mod Hitler måtte derfor - som Sohn-Rethel anskueligt beskriver - forblive virkningsløs, da det ikke længere selv havde noget (økonomisk) alternativ at tilbyde³⁶.

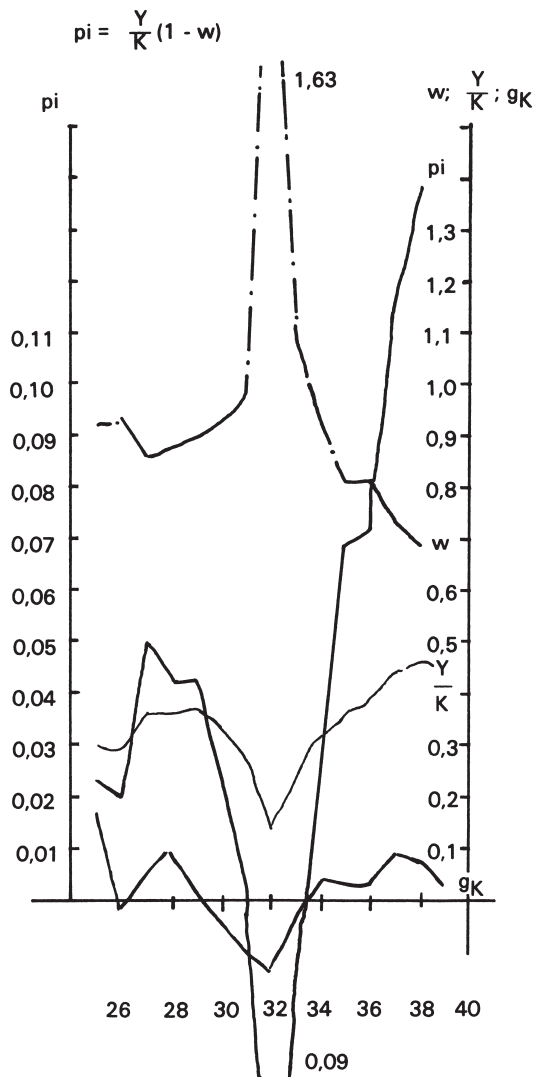
Autarkipolitik, terroristisk forhøjelse af merværdiraten og imperialistisk expansion blev på denne måde fuldstændiggjort. Vi kan tydeliggøre vor tese om kapitalens udvikling under fascismen ved hjælp af *figur 1*:

34. Ch. Bettelheim, *Die deutsche Wirtschaft unter dem Nationalsozialismus*, München 1974, s. 249: »Alt i alt overstiger de områder, som vi har regnet til privatinvesteringer, først i 1938 niveauet for 1928...« Og: »I dette tidsrum fandt der heller ingen udvikling sted af produktivkraften i egentlig forstand, ser man bort fra begrænsede sektorer inden for sværindustrien«. (s. 250). Aktieselskabernes nominalkapital faldt - ifølge Bettelheim - endog fra 22,26 mia. RM (1932) til 18,74 mia. RM (1938).

35. Ang. fremstillingen af finanseringsmekanismen for oprustningen jvf. Ch. Bettelheim, op.cit. og Sohn-Rethel, op.cit.

36. Vi henviser på dette sted til den i note 24 citerede litteratur!

Figur 1:
 Udvikling i kapitalproduktiviteten Y/K , lønkvoten w , væksten i kapitalstocken gK og i kapitalrentabiliteten pi årene 1925-1939 (industri og håndværk).

Kilde:

egne beregninger på basis af data fra *W. G. Hoffmann: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit Mitte des Neunzehnten Jahrhunderts*, Berlin/Heidelberg/New York 1965.

Mens lønkvoten w trykkes langt ned under niveauet for 1926-1930 (og i øvrigt også langt ned under gennemsnitsniveauet fra 1850 til 1913) stiger nettoproduktet i forhold til den forhåndenværende kapitalstock (kapitalproduktivitet Y/K) uforholdsmæssigt hurtigt. Dette kan føres tilbage til den hurtige stigning i de værdi- og merværdidannende potenser, der fandt sted inden for dette tidsrum som følge af indlemmelsen af arbejderne i produktionsprocessen, forlængelsen af arbejdstiden og intensiveringen af arbejdet (forhøjelse af nettoproduktet Y ved stagnerende kapitalstock K). Udviklingen i kapitalrentabiliteten π som det sammenfattede udtryk for kapitalens valoriseringssituation illustrerer iøjenfaldende fascismens funktion i Tyskland: *Indenfor 6 år blev kapitalrentabiliteten π skruet op fra $\div 9\%$ til ca. $+14\%$.* Deraf slutter vi, at profitraten udviklede sig på lignende måde under fascismen.

2.3. Anden verdenskrig og efterkrigstiden

De terroristiske forhold under fascismen forværredes af den anden verdenskrigs virkninger: Arbejderklassens levelfod blev yderligere forringet, den fascistiske terror mod enhver oppositionel bevægelse indenfor arbejderklassen og indenfor borgerskabet blev i den grad drevet i vejret, at den antog barbariske dimensioner, der aldrig før var set i menneskehedens historie. Det »overskud af irrationalitet«, der principielt er indlejret i den fascistiske bevægelse, fandt således sin forløsning.

For vor problemstilling er det vigtigt at besvare spørgsmålet om, hvilke konsekvenser krigen fik for kapitaludviklingen. I modsætning til den vidt udbredte opfattelse, at der i anden verdenskrig kun havde fundet destruktionsprocesser sted, kan det påvises, at den anden verdenskrig for den tyske kapital gav anledning til massiv indførelse af ny teknologi i produktionsprocessen. Dette var ikke blot resultatet af de fordringer, som krigsførelsen stillede, men også af, at de arbejdskraften, der var unddraget produktionsprocessen, måtte erstattes. Ganske vist kunne gabet delvis udfyldes af krigsfanger og andre udenlandske arbejdsslaver. Deres arbejdskraft var så billig for den tyske kapital, at teknologiske forandringer til besparelse på arbejdskraft, altså til forhøjelse af arbejdets produktivkraft, egentlig på mange områder blev overflødig p.gr. a. deres eksistens. Men ikke enhver forladt arbejdsplads kunne besættes med arbejdsslaver uden teknologiske forandringer. Derfor måtte der skaffes arbejdspladser, hvor uuddannede eller tillærte arbejdere, især kvinder, kunne indsættes. Det var altså nødvendigt at skaffe erstatning gennem stigning i produktivkraften ved de endnu beskæftigede og ikke ved fronten kæmpende arbejdere. Således blev der i løbet af anden verdenskrig indført masseproduktion ved samlebånd, masseserieproduktion med øget standardisering og specialisering, - produktionsmetoder, der senere blev så vigtige i den første fase af kapitalakkumulationen i

Vesttyskland.³⁷ Udbredelsen af disse nye teknologiske metoder begunstiges ved, at den indbyrdes konkurrence mellem kapitalerne var indskrænket som følge af krigsøkonomiens forholdsregler. På denne nye teknologiske og arbejdsorganisatoriske basis kunne således »andelen af de beskæftigede fagarbejdere sænkes betydelig. Kvinder og erhvervsfremmed arbejdskraft kunne let tillæres, tvangsarbejdere indsættes«³⁸. Koncentrationsprocessen blev fremskyndet, de producerede værdi- og profitmasser blev også under krigen forhøjet betydeligt. Således gik det til, at den vesttyske kapital næsten indtil krigen afslutning kunne akkumulere og udvide sin samfundsmæssige magtposition, mens arbejderklassen, for så vidt den ikke producerede til krigen under extreme arbejdsbetingelser i produktionsprocessen, blødte i ordets egentlige betydning ved fronten eller i de fascistiske koncentrationslejrer.

Resultatet af den anden verdenskrig kan ikke kun ses under den økonomiske synsvinkel: den delvise kapitaltilintetgørelse som så at sige stikker tydeligst i øjnene i form af ruiner. Vigtigere for historiens videre forløb er, at arbejderklassen gik svækket ud af krigen: dens organisationer var ødelagte, lederne var for største delen myrdet. Derfor blev det først rigtigt klart efter sejren over fascismen i 1945, hvilket omfang det nederlag havde, som den tyske arbejderklasse havde måttet tage imod i 1933 ved den nationalsocialistiske magtovertagelse.

Ganske vist gik også det vesteuropæiske og vesttyske bourgeoisie svækket ud af krigen både økonomisk, politisk og ideologisk (sammenhængen mellem kapitalisme og fascisme var ikke til at overse)³⁹. Uden hjælp udefra, nemlig af US-imperialismen, og også indefra, nemlig af spaltningen af arbejderklassen og dens nyopstående organisationer, havde det sikkert ikke været muligt at opretholde kapitalens herredømme. Der hvor US-imperialismens hjælp manglede, som i de østeuropæiske stater, blev kapitalens herredømme også meget hurtigt fjernet og erstattet med nye former for økonomisk ejendom og politisk herredømme⁴⁰. Men også i de vesteuropæiske lande truedes borgerskabets absolutte herredømme gennem erfaringerne fra den antifascistiske kamp, gennem erkendelsen af, at kapitalisme og fascisme hænger inderligt sammen, og gennem de dybe økonomiske rystelser med følgende masseelendighed. Således fik radikaldemokratiske og tildels folkefrontbevægelser betydning i nogle vesteuropæiske lande (Italien, Frankrig).

37. Robert Katzenstein, *Die Investition und ihre Bewegung im staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Berlin (DDR) 1967.

38. R. Katzenstein, *op.cit.*, s. 130.

39. Dette bliver især tydeligt dokumenteret i CDUs Ahlener programmet fra 1947, hvori der explicit bliver henvist til sammenhængen mellem kapitalisme og fascisme. Naturligvis blev de konsekvenser, der havde måttet drages af denne erkendelse aldrig politisk virulent.

40. Det er ikke her muligt at gå ind på udviklingen i de fra fascismen befriede øst- og sydøsteuropæiske lande, der udviklede overgangsformer fra kapitalisme til socialisme. I deres selvforståelse definerede de sig som folkedemokratier i modsætning til det borgerlige demokrati, der havde desavoueret sig gennem fascismen.

Fordi modsætningen til Sovjetunionen meget snart blev skærpet (>den kolde krigs« begyndelse i 1946), fik den økonomiske og politiske stabilisering af Vesteuropa imidlertid en særlig betydning, idet den skulle oprette »anti-kommunismens hellige alliance«. Med deres »European Recovery Program« (Marshall-planen) forsøgte USA således fra 1947 at videregive økonomiske impulser for først og fremmest at skabe det økonomiske grundlag for en borgerlig politik. Fra april 1948 til februar 1952 pumpede USA omkring 13 mia. dollar ud til Vesteuropa.

Den politiske restauration af den borgerlige klasse i Vesttyskland gik forud for den økonomiske, den skete ikke uden støtte fra de kapitalistiske sejrsmagter (fremfor alt USA). US-besættelsesmagten så suverænt bort fra socialiseringsstemmer fra landsdagene og folkeafstemninger (Hessen og Nordrhein-Westfalen), og opbyggelsen af demokratiske bevægelser blev om ikke forhindret, så dog hæmmet. Fagforeninger blev opbygget fra oven og ikke gennem initiativ fra neden. »Ikke præjudicerings«-politikken af en tysk ordening, som det stadig hed, gik de facto ud på præjudicering af den samlede videre udvikling, i betydningen: rekonstruktion af den vesttyske kapital⁴¹. Særligt tydeligt bliver dette i tilfældet med den for det videre økonomiske opsving afgørende valutareform i juni 1948 i de tre vestzoner.

Den fascistiske krigsfinansiering havde ødelagt penge- og kreditsystemet i Tyskland. Inflationen kunne kun opdæmmes gennem rigorøse prisstop. I hvilket omfang den tyske valuta var ødelagt efter den anden verdenskrig tydeliggøres ved, at der trods skarp overvågning og forbud havde udviklet sig en cigaretvaluta »på det sorte marked«: cigaretter, og ikke længere gyldige statslige papirpenge med tvangskurs, fungerede som cirkulationsmidler. Således var det klart, at en valutareform, dvs. en nedskrivning af valutaen, var nødvendig. Fra tysk side blev der også fremsat flere hundrede reformplaner, deraf nogen - som de münchiske fagforeningers plan - som kombinerede planer for en valutareform med en byrdefordelingsordning. Men til sidst blev valutareformen dog udformet af US-besættelsesmagten; og den blev tilpasset til de fremtidige betingelser for kapitalakkumuleringen. Idet nemlig kun valutaen blev nedskrevet, blev pengesummen reduceret - alt i alt til ca. 6,5% af den oprindelige værdi. En lignende værdiforringelse af fast ejendom fandt ikke sted. Trods nogle særordninger for banker (dannelse af udligningsfordringer) betød denne ordning to ting: For det første en reduktion af den industrielle kapitals gæld i forhold til den rentebærende kapital, altså også en forbedring af fordelingsforholdet mellem industriel profit og rente til fordel for den industrielle kapital; og for det andet en reduktion af alle små opsparingsbeløb hos lønarbejderklassen. Bestræbelsen på i de småborgerlige lag af proletariatet enten at komme ud af den proletariske afhængighed gennem opsparing af en lille pengeformue - bestyrket yderligere gennem en fascistiske

41. Jvf. hertil H. H. Hartwich, Sozialstaatspostulat und gesellschaftlicher status quo, Köln og Opladen 1970, s. 62ff. Hartwich viser indgående, at ifølge US-besættelsespolitikken måtte den privatøkonomiske genopbygelse og dermed styrkelsen af den kapitalistiske produktionssmåde gå forud for en politisk løsning.

propaganda - eller at sørge for alderdom, sygdom, uarbejdsdygtighed, uddannelse etc., blev således for anden gang indenfor en generation modarbejdet gennem brutal tilegnelse.

Det er ikke her muligt at gå udførligt ind på denne genoprettelsesproces af kapitalherredømmet efter den anden verdenskrig. De økonomiske forhold understøttede denne proces. For at bevise dette skal blot anføres nogle tal. Trods krigsødelæggelser og demontager, hvis betydning i reglen overvurderes⁴², lå værktøjsmaskinebestanden i 1945 i Vesttyskland mindst 33% over niveauet for 1938, mens det i Frankrig kun var steget 9% i det samme tidsrum⁴³. Heraf følger, at det militære og politiske nederlag for det tyske borgerskab i 1945 ikke umiddelbart kan ligestilles med et økonomisk nederlag. Heller ikke den arbejdsdygtige befolkning - i det mindste i de tre vestzoner - var blevet decimeret af krigstab. Tværtimod, den steg fra maj 1939 som følge af flygtninge tilvandringen fra 39,4 millioner til 44 millioner i oktober 1946. En lignende stigning kan vi fastslå i beskæftigelsen. Den var allerede i slutningen af 1946 større end i 1936, 11,8 millioner i forhold til 11,2 millioner⁴⁴.

Således fremkommer - groft skitseret - følgende billede ved slutningen af 1940'erne i Vesttyskland: *For det første* har det vist sig for det vesttyske borgerskab, at det militære og politiske nederlag på ingen måde implicerer det økonomiske nederlag. Den fascistiske form for borgerskabets politiske herredømme var ødelagt; men ikke det magtforhold, der var grundliggende for det. *For det andet* var nyordningsforestillingerne for arbejderklassens organisationer strandet, frem for alt ved modstanden fra US-besættelsesmagten, der anvendte Vesttyskland som spydspids mod den fremvoksende socialistiske lejr. *For det tredje* stod produktionskapaciteterne i vigtige områder, trods krigsødelæggelser og demontager, intakte, så man kunne begynde med produktionen, såfremt valoriseringsbetingelserne havde forbedret sig. *For det fjerde* stod kapitalen, trods krigstab på menneskeliv, på ingen måde ringere, men havde endog forøget antallet af udbyttelige arbejds kræfter, f.eks. arbejdere med meget høje kvalifikationer. *For det femte* havde den valutareform, som US-besættelsesmagten de facto gennemførte, sørget for, at den industrielle kapital i stor udstrækning kunne gøres gældfri og samtidig blev »den lille mands« sparepenge radikalt reduceret. *For det sjette* blev efter valutareformen prisstoppet ophævet, mens lønstoppet foreløbigt blev opretholdt indtil slutningen af 1948, hvad der i kapitalakkumulationens begyndelsesfase førte til en vigtig reduktion af den under alle omstændigheder elendige realløn.

Derfor er det intet under, at det høje udbytningsniveau, terroristisk fremtvunget under fascismen, foreløbigt kunne opetholdes og senere - som vi skal

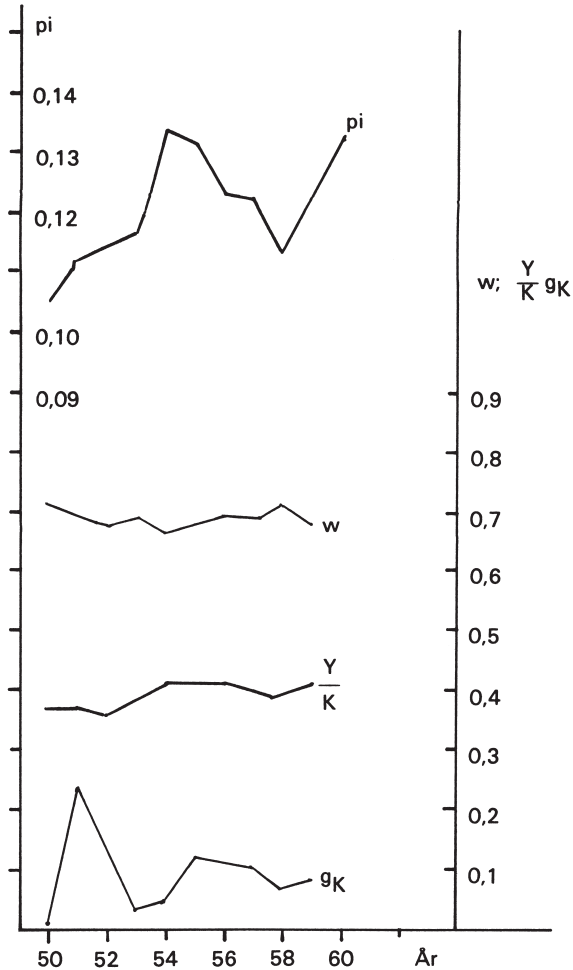
42. Jvf. dertil fremstillingen af H. Heiningen, *Der Nachkriegszyklus der Westdeutschen Wirtschaft*, Berlin (DDR) 1959, s. 60 ff., der underkaster de forskellige beregninger af krigstab og demontager en kritisk undersøgelse.

43. H. Heiningen, op.cit., s. 56.

44. H. Heiningen, op.cit., s. 146f.

Figur 2:

Udviklingen i kapitalproduktiviteten Y/K , lønkvoten w , væksten i kapitalstocken g_K og i kapitalrentabiliteten pi i årene 1950-1959 (tallene gælder for industri og håndværk).

Kilde:

Egne beregninger på basis af data fra *W. G. Hoffmann*, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit Mitte des Neunzehnten Jahrhunderts*, Berlin/Heidelberg/New York 1965.

viser - endog kunne forhøjes. På grund af den svækkede og politisk retløse arbejderklasser og på grund af det høje antal arbejdsløse kunne kapitalen producere til lave lønomkostninger. Således kommer - alt efter beregningsmetoden - undersøgelser af arbejderklassens situation til det resultat, at reallønnen for de vesttyske arbejdere først i 1950 (ifølge Wallich) eller først i 1956 (ifølge Kuczynski) igen nåede niveauet for 1938⁴⁵. Holder man sig for øje, at levestandarden i 1938 lå under det niveau, der var før den økonomiske verdenskrise, så bliver det tydeligt, under hvilke gunstige forhold den vesttyske kapital befandt sig efter den anden verdenskrig, så snart den igen kunne begynde at akkumulere. Dette var efter valutareformen i stor udstrækning tilfældet. Således kan det ikke undre, at kapitalrentabiliteten under disse omstændigheder, dvs. ved stagnerende eller endog faldende lønkvote og ved stigende kapitalproduktivitet, meget hurtigt i begyndelsen af 50'erne igen kunne nå det niveau, der terroristisk var blevet nået under fascismen. Ved hjælp af vores figur 2 (s. 31) kan denne udvikling eftervises: betragtet i sammenhæng med figur 1 viser det sig, at årene fra 1945 til 1950 ikke har været andet end en »afbrydelse« i kapitalens kontinuitet fra fascismen til forbundsrepublikken Tyskland og de skal snarere indplaceres som rensende i den kapitalistiske rationalitets betyding end som en ny begyndelse.

3. Komponenter og tendenser for kapitalakkumuleringen i Vesttyskland fra 1950 til 1970

3.1. Kapitalforholdets kontinuitet

Hidtil har vi forsøgt at fremstille de betingelser, der før eksistensen af BRD som politisk formation er blevet frembragt i den økonomiske verdenskrise, fascismen, krigen og den umiddelbare efterkrigstid, og som bestemte retningen og tempoet for kapitalakkumuleringen siden 50'erne. De almene udviklingstendenser for kapitalakkumuleringen i Vesttyskland interesserer os imidlertid ikke som sådan, men kun hvis kendskabet dertil kan give oplysning om, hvilke betingelser der er fremherskende *idag*, hvilke der kan forventes og hvilke konsekvenser der må drages deraf for udarbejdelsen af en taktik for arbejderbevægelsen. I den forstand betragter vi udviklingstendenserne i 50'erne og 60'erne især ud fra synsvinklen, hvilke økonomiske og politiske forhold er i denne

45. H. C. Wallich, *Triebkräfte des deutschen Wiederaufstiegs*, Frankfurt 1955, s. 78ff.; J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Bd. 7a, Berlin (DDR) 1963, s. 386. Først i slutningen af 1948 bliver gennem det økonomiske råd (Wirtschaftsrat) det lønstop ophævet, der de facto har bestået siden 1933.

fase blevet frembragt og hvilke bliver relevante for den videre udvikling af kapitalforholdet i 70'erne.

De almene udviklingstendenser for kapitalakkumuleringen kan fremstilles tydeligt ved hjælp af figur 3 (eller tabel 2). Kapitalrentabiliteten er straks ved begyndelsen af 50'erne meget høj. I den første halvdel af 50'erne stiger den fortsat for derefter at antage en entydig faldende tendens. Denne tendens fortsætter - for så vidt det vides - også i 70'erne. Kapitalrentabilitetens bevægelse kan føres tilbage til bevægelserne i kapitalintensiteten, arbejdsproduktiviteten og lønkvoten. Sammenhængen mellem disse størrelser fremgår af den allerede i Kurasje 12 udviklede relation mellem arbejdsproduktivitet, lønkvote eller komplementen til lønkvoten, profitraten, og kapitalintensiteten. Ud fra den statistisk beviselige bevægelse i disse størrelser kan der gives følgende grove angivelse af kapitalakkumuleringens udviklingstendenser:

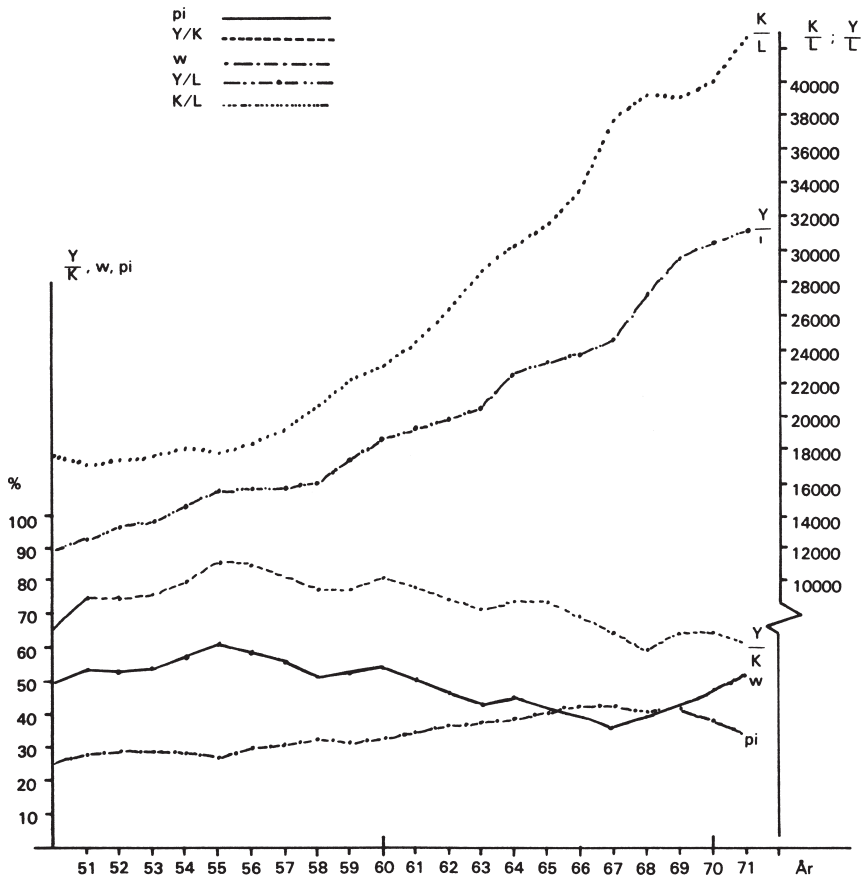
Stigningen i kapitalrentabiliteten i 50'erne skyldes den lave vækst i kapitalintensiteten, den hurtige vækst i arbejdsproduktiviteten og den lave lønkvote. Til grund for kapitalrentabilitetens faldende tendens siden slutningen af 50'erne ligger derimod en meget høj vækstrate for arbejdsproduktiviteten og en stigende lønkvote. Den stadig stigende arbejdsproduktivitet blev købt med en hurtigere stigning i kapitalintensiteten, så at også kapitalproduktiviteten falder siden anden halvdel af 50'erne⁴⁶. Disse udviklingstendenser, der her er fremstillet i borgerlige kategorier, kan også skitseres på grundlag af den marxske teori.

I 50'erne foregik merværdiproduktionen uden større stigning i indsatsen af konstant kapital pr. arbejder, altså uden betydelig vækst i den tekniske og organiske kapitalsammensætning. Ved en høj merværdirate, der skyldtes værdiformindskelsen af arbejdskraften gennem økonomisk verdenskrise, fascisme, krig, betød den hurtige tilvækst i beskæftigelsen en lige så hurtigt voksende værdiproduktion, og derfor også merværdiproduktion. Under disse omstændigheder med en høj merværdirate og med en kun langsomt stigende organisk sammensætning af kapitalen måtte profitraten ligeledes være meget høj. Men siden slutningen af 50'erne bliver kapitalen for at opnå stigning i merværdiproduktionen i stigende grad henvist til den relative merværdis produktionsmetoder. Forhøjelsen af arbejdets produktivkraft resulterer ganske vist i en værdiformindskelse af arbejdskraften, men den nødvendige stigende indsats af konstant kapital, der skal til for at opnå dette resultat, medfører samtidig den accelerende stigning i kapitalens organiske sammensætning. Konsekvensen er en tendentielt faldende profitrate. Anderledes udtrykt: Stigningen i merværdiraten kan ikke kompensere eller overkompensere for den negative virkning på profitraten af stigende organisk sammensætning.

Efter disse globale udsagn er det muligt groft at inddelle udviklingsfasen for kapitalismen i Vesttyskland efter den anden verdenskrig. På grund af de særlige

46. Jvf. dertil også Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, Jahresgutachten 1969/70, tabel 3.

Figur 3:
Udvikling i kapitalrentabiliteten π , lønkvoten w , arbejdsproduktiviteten Y/L og i kapitalintensiteten K/L i industrien i Vesttyskland.

Kilde:

Egne beregninger og *Krengel, o.a.*, Produktionsfaktoren und potential; se ivørigt tabel 2.

Tabel 2:
Kapitalrentabilitet i industrien.

År	Y/K	Y/L (= effektiv nettoproduktionsvolumen pr. beskæftiget)	K/L (= bruttoanlægsformue pr. beskæftiget)	w	(1 - w)	pi
1950	0,667	11 952	17 927	0,264	0,736	0,491
1951	0,750	12 777	17 045	0,284	0,716	0,537
1952	0,757	13 222	17 475	0,294	0,706	0,534
1953	0,765	13 615	17 796	0,298	0,702	0,537
1954	0,809	14 589	18 034	0,288	0,712	0,576
1955	0,862	15 515	17 989	0,289	0,711	0,613
1956	0,852	15 730	18 454	0,307	0,693	0,590
1957	0,821	15 831	19 298	0,317	0,683	0,561
1958	0,783	16 165	20 645	0,330	0,670	0,525
1959	0,785	17 351	22 113	0,325	0,675	0,530
1960	0,815	18 770	23 032	0,331	0,669	0,545
1960	0,812	18 702	23 028	0,333	0,667	0,542
1961	0,791	19 246	24 346	0,355	0,645	0,510
1962	0,757	19 918	26 304	0,378	0,622	0,471
1963	0,727	20 688	28 440	0,389	0,611	0,444
1964	0,746	22 487	30 136	0,391	0,609	0,454
1965	0,741	23 334	31 504	0,413	0,587	0,435
1966	0,706	23 811	33 748	0,433	0,567	0,400
1967	0,653	24 749	37 913	0,430	0,570	0,372
1968	0,700	27 479	39 238	0,418	0,582	0,407
1969	0,754	29 508	39 127	0,428	0,572	0,431
1970	0,755	30 254	40 049	0,483	0,517	0,390
1971	0,729	31 098	42 648	0,520	0,480	0,350

Kilde:

på basis af data fra: R. Kregel o.a., Produktionsvolumen und -potential, Produktionsfaktoren der Industrie im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland, Statistische Kennziffern, 13. Folge, 1950 bis 1960, Berlin 1973; sammes, Statistische Kennziffern, 12. Folge, 1960 bis 1971, Berlin 1972. Tal efter 1960 indbefatter Saarland. (I priser pr. 1962; w blev beregnet på basis af norminalløn!).
pi = Y/K (1-w).

historiske omstændigheder efter den anden verdenskrig, altså på grund af *de særlige og på ingen måde typiske* forudsætninger for kapitalakkumuleringen kan der udskilles to faser, der *næsten* modsvarer de to årtier 50'erne og 60'erne. Derfor har vi også inddelt vor fremstilling modsvarende denne inddeling.

Vi er klar over problematikken ved en periodisering af den kapitalistiske udvikling, da den ofte kommer i stand ved vilkårlige inddelingskriterier p.gr.a. muligheden af manipulationer med datamateriale eller p.gr. a. fejlagtige teoretiske ansatser. Derfor må det tydeligt understreges på dette sted, at den følgende periodisering hverken har noget at gøre med den muligvis fornuftige inddeling efter årtier, der hviler på statistiske præmisser, eller med den anvendte inddeling i en extensiv og en intensiv udviklingsfase, der hviler på den neoklasiske vækstteoris forestillinger⁴⁷.

Vor periodiseringskriterium kan snarere formuleres som følger: I begyndelsen og indtil midten af 50'erne er de betingelser, der blev skabt under fascismen, krigen og i den umiddelbare efterkrigstid, stadigvæk fremherskende for kapitalakkumuleringen. Det er så at sige en under kapitalistiske udviklingsbetingelser *atypisk fase*, hvis forudsætninger og grundlag forsvinder i løbet af udviklingen. Hvorfor og hvordan dette sker, bliver nedenfor fremstillet nøjere.

Anden halvdel af 50'erne kan betegnes som »omvæltningens fase«, i hvilken de overleverede gunstige forudsætninger svinder væk, men alligevel i afsvækket form fortsat er virksomme. Først efter 1958/60 er den vesttyske kapitalisme kommet tilbage til »det normale«. Siden den tid viser det sig, at de modsigelser, der udvikler sig i kapitalakkumulationsprocessen, kan skærpes til kriseagtig tilspidsning.

I denne fase af den vesttyske kapitalisme har således de kapitalakkumulationsbetingelser, der opstod under fascismen og i løbet af den anden verdenskrig, stadigvæk eftervirkninger. Reproduktionen af kapitalforholdet sker næsten krisefrit. Ganske vist sætter også kapitalakkumuleringens tendenser sig igennem i cyklisk form i 50'erne og i første halvdel af 60'erne. Men før 1967 tilspidses de aldrig til en skarp krise. Krisen som »renselses« form for de modsigelser, der opstår i løbet af kapitalakkumuleringen, var overflødig. I denne fase med høje økonomiske vækstrater, som de aldrig før var opnået i kapitalismens historie, kunne derfor de teorier, der postulerede senkapitalismens krisefrihed eller den principielle statslige manipulerbarhed med økonomien, overfladisk betragtet refererer til »realiteten«. Deres grundfejl var og er i den forbindelse, at de ikke har undersøgt kapitalakkumuleringens udviklingsfase ud fra dens særskilte, usædvanlige omstændigheder og ikke har taget hensyn til, at netop de usædvanlige gunstige betingelser for en fremskyndet kapitalak-

47. Som det kan ses af figur 3, falder kapitalrentabiliteten siden 1955. I dette tidsrum bliver opløsningen af den industrielle reservearmé desuden i tiltagende grad tydelig. (Jvf. dertil senere fremstillingen af »beskæftigelseskranken). Til kritik af en sådan grov periodisering jvf. Projekt Klassenanalyse, op.cit. s. 56ff.

kumulationsproces forsvinder i løbet af denne proces og da også fører det vesttyske »økonomiske mirakel«-kapitalisme tilbage til den cykliske bevægelses normalitet, dvs. periodisk frembrydende kriser⁴⁸.

På den anden side udvikles i denne tid alle de økonomiske, sociale og politiske momenter, der indtil i dag udgør den ordsprogsagtige »stabilitet« i det vesttyske samfund. Vi skal på dette sted kort gå ind på de vigtigste fremtrædende betingelser⁴⁹.

(1). Der opstår en branchestruktur, der gør Vesttyskland til - i sammenligning med alle andre udviklede kapitalistiske lande - det mest højindustrialiserede land (målt i antallet af de i industrien beskæftigede arbejdskræfter) og som netop forudbestemmer den vesttyske kapital til sin stærke stilling på verdensmarkedet⁵⁰.

Den traditionelle branchestruktur med hovedvægten på maskinbygning, kemi-, jern- og stålindustri og på bilindustri var stadig en forudsætning for den vesttyske kapitalis gunstige stilling på verdensmarkedet. Den expanderende efterspørgsel på verdensmarkedet ved Koreakrigens begyndelse og de forbedrede valoriseringsbetingelser for kapitalen førte i alle højtudviklede lande til en stigning i importefterspørgslen. I sammenhæng med genoprettelsen af verdensmarkedet blev der iværksat foranstaltninger til nedbrydning af toldskrænker og andre handelshindringer gennem dannelse af økonomiske- og toldmæssige fællesskaber (Kul- og Stålunionen i 1952 og EEC 1957) og nedbrydningen af konvertibilitetsskrænkerne for valutaerne. Udvidelsen af markederne og masseproduktionen muliggjorde på sin side også indførelsen af nye produktionsmetoder i Vesttyskland, der havde været urentable indenfor det begrænsede nationale marked.

Sammenbruddet af verdensmarkedet under den økonomiske verdenskrise var en væsentlig grund til skærpelsen og omfanget af krisen, da de exportorienterede industrier herigennem mistede deres markeder; derfor bliver det almene opsving på verdensmarkedet i 50'erne og den gunstige konkurrencestilling for den vesttyske kapital til en væsentlig faktor for den accelererende kapitalakkumulation.

Således stiger andelen af udenrigsomsætningen indenfor den vesttyske industri fra 8,3% i 1950 til 20% i 1972. Vesttyskland bliver på denne måde det andet største verdenshandelsland efter USA. I 1971 ligger dets andel af verdensudførslen på 11,28%⁵¹.

48. Erfaringen fra en periode med relativ krisefri og hurtig kapitalistisk udvikling virker endnu i dag tilbage på teorierne, der - som hos Habermas og også hos Offe - negerer de indre modsigelser i den kapitalistiske akkumulation i »senkapitalisme« og det beteges som en »orthodox« position, når man fastholder det kapitalistiske samfunds grundlæggende kriseagtighed. Jvf. J. Habermas, Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus, Frankfurt a.M. 1973, s. 73 ff.

49. Udgår.

50. Jvf. også G. Fels, Probleme der Arbeitsteilung zwischen Industrie- und Entwicklungsländern, i: Die Weltwirtschaft, Heft 1 (1971); do. Der Wandel der weltwirtschaftlichen Arbeitsteilung und seine Konsequenzen für die Branchenstruktur der Westdeutschen Wirtschaft, i: WSI-Studien, nr. 22, Köln 1973.

51. Statistisches Jahrbuch 1973, s. 72; Börsen und Wirtschaftshandbuch 1973, Frankfurt a.M. 1973, s. 218.

Denne stærke stilling for den vesttyske kapital på verdensmarkedet fører imidlertid blot til en stærk verdensmarkedsafhængighed i betydningen afhængighed af efterspørgselsudviklingen på verdensmarkedet. Men det har også konsekvenser for kapitalens reproduktionsstruktur, idet realiseringsbetingelserne for de producerede værdier i Vesttyskland på det udenlandske marked bliver et afgørende moment i kapitalcirkulationen. Med andre ord: den traditionelle branchestruktur, der var forudsætningen for exportevnen, stabiliserer sig stadig i løbet af udviklingen. Branchestrukturen, således som den har udviklet sig i Vesttyskland, er kun »passende«, hvis realiseringsmulighederne på verdensmarkedet bliver bevaret og stadigvæk udvides - da de kapitaler, der er anlagt i disse brancher, må akkumulere og følgelig må producere stadig flere varer.

I meget større grad end andre nationale kapitaler er den vesttyske kapital derfor interesseret i, at verdensmarkedet expanderer og protektionistiske foranstaltninger fjernes. På den anden side opstår der p.g.r. a. denne struktur uligheder og kriser på verdensmarkedet. Det strukturelle overskud af export i forhold til import, der har gjort sig gældende (for BRD) siden begyndelsen af 50'erne, betyder for andre lande et lige så strukturelt handelsbalanceunderskud. Med tiden må dette føre til betalingsudygtighed for enkelte lande.

Verdensvalutakriser, som de regelmæssigt har indtruffet siden begyndelsen af 60'erne, er altså *også* - vi går ikke ind på andre momenter⁵² - en følge af den branchestruktur, der har udviklet sig i løbet af kapitalakkumulationen i Vesttyskland.

(2) Yderligere en forudsætning er fremkommet for det vesttyske samfunds udvikling i denne tid: den politiske stabilitet og den borgerlige stats også i dag stærke legitimationskraft. Dette må interpreteres som en følge af den vidtgående økonomiske krisefrihed. Årsagerne til denne økonomiske krisefrihed er allerede kort blevet antydet og vil i det følgende blive mere udførligt fremstillet. Imidlertid ville analysen blive ensidig, hvis der ikke også blev henvist til statens rolle i denne proces. Det afgørende punkt i den forbindelse er, at betingelserne for kapitalakkumulationen ikke længere skulle fremstilles af den vesttyske stat. Derved var det muligt at lade tingene udvikle sig »liberalt«.

Alle ansatser f.eks. fra SPD's og fagforeningernes side efter krigen og i de tidlige 50'erne til forstærket økonomisk planlægning fra statens side måtte konsekvent integreres i et koncept for socialistisk transformation af samfundet, som slet ikke forelå og fremfor alt efter 1948/52 heller ikke kunne have støttet sig til nogen udviklet social bevægelse. Statslig politik kunne iøvrigt i denne fase kun være passende for kapitalakkumulationens betingelser, hvis den begunstigede kapitaldannelsen på den måde, at staten gjorde krav på så få

52. Jvf. dertil Chr. Neuss, B. Blanke, E. Altvater, Kapitalistischer Weltmarkt und Weltwährungskrise, i: Probleme des Klassenkampfes. nr. 1 (1971); Busch/Schöller/Seelow, Weltmarkt und Weltwährungskrise, Bremen 1971.

ressourcer som muligt. Dette forhold mellem kapitalakkumulation og statslig politik blev ganske tydeligt ved oprustningen af forbundshæren. I en fase, hvor der allerede var knaphed på arbejdskraft, skulle inden for få år nogle hundrede tusinde mænd i den arbejdsdygtige alder unddrages produktionen. For dog ikke at sinke kapitalakkumulationen gennem disse foranstaltninger blev opbygningen af forbundshæren gjort langsommere⁵³.

Ganske vist kan dette ikke betyde, at staten overhovedet ikke gjorde indgreb i kapitaldannelsen. Det kan kun betyde, at dens indgreb alle sammen gik ud på at fremskynde kapitalakkumulationen på den måde, at staten selv gav afkald på beslaglæggelse af økonomiske ressourcer. Eksempel herpå er de tilsigtede foranstaltninger til udvikling af grundstofindustrien med »investeringshjælpe-loven«⁵⁴. I den forbindelse drejer det sig om en omfordelingforanstaltning mellem forskellige brancher ved statshjælp for at fremstille de stofflige forudsætninger for en accelererede akkumulation. Da de subventionerede branchers produkter blev prisbundet, kunne den indskudte kapital til råstoffer og investeringsgoder i andre brancher holdes lave. Karakteren af denne foranstaltning er entydig: Staten sørgede for, at der indenfor kapitalen blev omfordelt produktionsmidler, uden at den havde trukket en del af midlerne til sig for selv at gennemføre investeringerne. I denne sammenhæng skal også nævnes det i første halvdel af 50'erne vigtige skattemæssige incitamentsystem. Gennem den ofte modificerede skattelovgivning (særlig med den 7'ende paragraf i EStG) blev degressive afskrivningsmetoder muliggjort, som netop virkede som tvang til kapitaldannelse fra skattelovgivningens side⁵⁵. Derudover antog den statslige understøttelse af akkumulationen også direkte form af en skattefritagelse for profit og investeringer, hvorigennem kapitalens selvfinansiering og akkumulation direkte blev påvirket.

Forskellen mellem understøttelsen af kapitalakkumulationen under fascismen og de i midten af 60'erne udviklede konjunkturpolitiske instrumenter ligger i, at staten ikke her var virksom gennem efterspørgselsstimulans, ikke gennem udvidelsen af den statslige forbrugs- og investeringsefterspørgsel og heller ikke gennem et sektoralt indgreb i kapitalreproduktionen, men den understøttede kapitaldannelsen på *global* måde. I den forbindelse skulle staten - og dette fandt sit udtryk i den neoliberaler samfundsteori - tiltrække så få økonomiske ressourcer som muligt og snarere overlade disse til privat anvendelse. Denne tendens kan bevises ved hjælp af tal over statsudgifternes andel af nationalindkomsten efter den anden verdenskrig. Steg statsforbruget i tiden mellem første og anden verdenskrig fra 14% til 26% - hvori kun genspejles den

53. Jvf. dertil Gerhard Brandt, *Rüstung und Wirtschaft in der Bundesrepublik*, Witten og Berlin 1966, særlig s. 75ff.

54. Jvf. ang. virkningen af »investeringshjælpe-loven« fremstillingen hos Wallich, op.cit., Hartwich op.cit. og J. Huffschild, *Die Politik des Kapitals*, Frankfurt a.M. 1969.

55. Den degressive afskrivning gik ud på, at dele af profitten ikke blev beskattet, når den blev reinvesteret; jo højere reinvestering, desto højere skattefri profit. Jvf. ang. lovens mekanisme særlig Hartwich op.cit.

enorme stigning i rustningsudgifterne -, så ligger andelen af statsforbruget af nationalindkomsten i gennemsnit fra 1950/54 på 17,5% og falder endog yderligere. I 1955/59 ligger statsforbruget modsvarende på 15,6%⁵⁶. Dette fald i det offentlige forbrug modsvarer på den anden side en stigning i de private investeringer.

Med den økonomiske rekonstruktion restaureredes også kapitalens politiske herredømme. Denne restauration finder sit tydelige udtryk i den skridtvise undertrykkelse af fagforeningernes krav om delnationalisering (Teilvergesellschaftung), medbestemmelse og økonomisk planlægning allerede i begyndelsen af 50'erne⁵⁷, i den hurtige styrkelse af de borgerlige partier, fremfor alt CDU/CSU, i genoprettelsen af det militære magtapparat gennem oprustningen af forbundshæren, i forvandlingen af SPD's selvforståelse fra klasseparti til »folkeparti«, i integrationen af Vesttyskland i de militære, politiske og økonomiske pagtsystemer for de kapitalistiske stater osv. - Ganske vist er der blevet dannet politiske bevægelser mod ethvert skridt af politisk restauration - mod oprustningen, mod den atomare bevæbning, mod nødretslovene -, men de endte altid i politiske nederlag, hvoraf der blev draget lære, men som dog vanskeliggør enhver ny begyndelse på politisk opposition.

Vesttysklands politiske historie skal ikke skrives her; derfor må denne opregning af enkelte momenter i restaurationen af kapitalens politiske herredømme være tilstrækkeligt. Vigtig i vores sammenhæng er, at gennem denne restauration er de »rammebetingelser« for kapitalakkumuleringen, der også er relevante i dag, blevet produceret.

(3). Den hurtige vækst i værdiproduktet produceret af de produktive arbejdere muliggjorde i hele udviklingsfasen fra begyndelsen af 50'erne til første halvdel af 70'erne - kun med korte afbrydelser i kriseåret 1967/68 - regelmæssige reallønstigninger, uden at man behøvede at føre kraftige økonomiske kampe herfor. Ganske vist har der i BRDs historie været en række svære og langvarige strejker - de vigtigste eksempler: Bayernstrejken i 1954, metalarbejdernes strejker i Slesvig-Holstein i 1956/57, i Baden-Württemberg i 1963 og 1971⁵⁸, - men de har aldrig for alvor kunnet forstyrre kontinuiteten i kapitalens reproduktionsproces, således som det er sket i andre kapitalistiske lande - i Italien, Storbritannien og Frankrig - siden anden halvdel af 60'erne.

Den kendsgerning, at arbejderklassens reproduktionsniveau kontinuerligt er blevet forbedret, har med tiden givet sig udtryk i en vidtgående økonomisk borgfred fra fagbevægelsens side. Forliset af deres nyordningsforestillinger umiddelbart efter den anden verdenskrig, det umulige i at omsætte

56. W. G. Hoffmann op.cit. s. 108.

57. Jvf. f.eks. de i DGB's münchener program fremhævede krav, 1949.

58. Jvf. dertil det snart hos Europäischer Verlagsanstalt Köln-Deutz fremkommende studie af Bergmann, Jacobi og Müller-Jentsch, Gewerkschaften in der BRD (p.t. ikke offentliggjort manuskript).

konceptionen af den expansive lønpolitik (Agartz) i praksis, perspektivløsheden ved en politik, der sigter mod systemforandring og ved anknytningen til det SPD, der hurtigt lader sig integrere i det herskende samfund og ved den stadig skærpede antikommunisme, alt dette førte til erstatningsstrategier, med hvilke enkelte forbedringer ganske vist blev opnået, men samtidig blev grundlæggende ændringer af de samfundsmæssige forhold implicit eller også explicit forkastet.

Også efter den første store krise i 1967 fastholdt fagbevægelsen sin integrationspolitik. De spontane strejker i 1969 og i 1973 var svar herpå. Men dermed har de grundlæggende forbindelser mellem klasserne og klasseorganisationerne på ingen måde forandret sig, så trods den betydning de spontane strejker har haft for den politiske rekonstruktion af den organiserede arbejderbevægelse, må deres relevans for kapitalreproduktionens betingelser ikke overvurderes. Mens der p.g.r.a. klassekampe har været afbræk i kontinuiteten i kapitalakkumulationen i de vesteuropæiske lande, der konkurrerer med den vesttyske kapital, bliver den udvidede reproduktion af Vesttysklands kapital næsten slet ikke forstyrret af strejker. Strejker er p.g.r.a. deres sjældenhed i de forløbende 25 år blevet til noget usædvanligt, ja næsten anstødeligt: Selv om de er formel mulige og lovlige har den restaurative udvikling de facto ført til en bandlysning af strejken, der sammen med den økonomiske disciplinering af arbejderne bliver til et virksomt instrument for kapitalen, når reallønstigninger ikke længere kan opnås uden kampe. Denne udvikling i arbejderklassen og i klassekampene er i hvert fald i dag ansvarlig for, at den vesttyske kapital stilling på verdensmarkedet i 70'erne både er absolut og relativt forbedret i forhold til andre kapitalistiske lande.

Således viser det sig, at de i dag herskende betingelser kun kan forstås, hvis deres historiske opståen bliver eftersporet. Dette skal nu ses under det begrænsede aspekt: undersøgelsen af kapitalakkumulationen i Vesttyskland.

3.2. Profitrate og kapitalakkumulation i 50'erne

3.2.1. Profit og løn

Det høje akkumulationstempo i begyndelsen af 50'erne skal fremfor alt bestemmes ud fra den høje udbytningsrate. Denne er på sin side ikke så meget bestemt af arbejdets stigende produktivkraft, men snarere af det undertrykte konsumtionsniveau og den lave lønkvote under fascismen og krigen (jvf. figur 1 og 2).

En forklaring på den høje vækstrate i nationalproduktet ud fra den forhåndenværende kvalifikationsstruktur for arbejdskraften, således som Janossy forsøger, eller ud fra verdensmarkedsimpulser og statslig intervention (Maddison), eller ud fra opdæmmede behov efter krigen (Shonfield), eller også ud fra

»frigørelsen af det private initiativ«, således som de neolibérale gør⁵⁹, er på ingen måde tilstrækkeligt for at begribe den accelerede vækst indenfor næsten alle strategiske økonomiske størrelser. Hvad havde det nyttet for kapitalen med kvalificerede arbejdskraft, store brakliggende lagre af produktionskapaciteter, fortræffelige afsætningschancer på verdensmarkedet, en udvidelse af den statslige efterspørgsel, »initiativvenlige« arbejdsgivere, hvis det, som ville kunnet afsættes, ikke ville kunnet produceres med en tilstrækkelig høj - og i det vesttyske tilfælde endog med en usædvanlig høj - profitrate?

For kapitalen er først og fremmest produktionsbetingelserne afgørende for, om og i hvilken grad de muliggør en tilstrækkelig valorisering af den indskudte kapital. Det gælder i lige grad for enkeltkapitalen som for totalkapitalen, - her betragtet indenfor nationale rammer. Da kapitalværdien må cirkulere, bliver også realiseringsbetingelserne for de producerede værdier og merværdier betydningsfulde for valoriseringen. Men for at kunne realiseres, må de først produceres. Den enkelte kapitalist kan ganske vist mene, at han får profitten ved afhændelsen af de producerede varer. For totalkapitalen kan dette på ingen måde gælde. Den kan kun fuldbyrde profittens formforvandling til penge, hvis der virkelig også er blevet produceret. Værdi og merværdi eller profit opstår ikke ved realiseringen, men i produktionen - produktionsbetingelserne overfor realiseringsbetingelserne (efterspørgselsforholdene). Vi går ud fra, at det høje akkumulationstempo var muligt p.g.a. den høje udbytningsrate, der er blevet terroristisk fremtvunget under fascismen og forstærket gennem krigen. Men hvordan kan det forklares, at den høje udbytningsrate i det første årti efter krigen er blevet opretholdt og endog forhøjet? Når vi i tabel 1 anvender det anførte forhold mellem kapitalindkomst og arbejdsindkomst i industri og håndværk som indikator, så viser det sig, at andelen af kapitalindkomsten i 50'erne er steget. En vigtig grund til denne tendens var den forhåndenværende industrielle reservearme indtil anden halvdel af 50'erne.

I tabel 3 (s. 43) ses udviklingen af arbejdsløsheden i 50'erne. Først i 1955 falder arbejdsløsheden under 1 million og først mod slutningen af 50'erne går den så meget tilbage, at man kan tale om »fuld beskæftigelse«. Det store antal arbejdsløse har uden tvivl virket disciplinerende og har for det første haft indflydelse på fordelingsforholdet af nettoproduktet mellem lønarbejde og kapital til fordel for kapitalen, har for det andet muliggjort kapitalens akkumulation i en årrække, uden at den måtte forøge kapitalintensiteten som følge af knaphed på arbejdskraft og stigende lønninger.

Hertil kommer en yderligere faktor: nemlig i løbet af hele 50'erne var der en vedvarende tilstrømning af flygtninge fra de tidligere østområder og også

59. F. Janossy *Das Ende der Wirtschaftswunder*, Frankfurt 1968; A. Maddison, *Economic Growth in the West*, New York, London (Allen & Unwin Ltd) 1964; A. Shonfield, *Modern Capitalism*, London, Toronto, New York 1965 (Oxford University Press); W. Eucken, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Berlin, Göttingen, Heidelberg 1950.

Tabel 3:
Arbejdsløsheden i Vesttyskland 1948-1960.

År	Registrerede arbejdsløse i 1.000	Arbejdsløsheds-kvotienter:
1948	451	-
1949	1283	-
1950	1580	10,4
1951	1432	9,1
1952	1379	8,5
1953	1259	7,6
1954	1221	7,1
1955	928	5,2
1956	761	4,2
1957	662	3,5
1958	683	3,6
1959	476	2,5
1960	235	1,2

Kilde:

H. Wallich, Triebkräfte des deutschen Wiederaufstiegs, Frankfurt 1955, s. 274; og Jahresgutachten des Sachverständigenrates zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, Bundestagsdrucksache 7/1273, 1973, s. 206.

fra DDR. Alene fra 1945 til 1950 strømmede der 7,9 mio. flygtninge til Vesttyskland. Indtil 1961 var det pr. år mellem 330 000 (1953) og 150 000 (1959).

Disse flygtninge var på ingen måde en belastning for kapitalen som det ofte bliver fremstillet i »det økonomiske mirakels« apologi. Deres funktion for akkumulationsprocessen - bortset fra kortvarige indlemmelsesproblemer - bestod snarere i tre ting: *For det første* fyldte de stadig den industrielle reservearme op og trykkede dermed de beskæftigede arbejders lønninger⁶⁰. *For det andet* muliggjorde de den gnidningsløse tilførsel af ofte meget højt kvalificerede arbejdskraft til produktionen. *For det tredje* producerede de - engang indlemmet i produktionsprocessen - på basis af den anvendte

60. Således skriver Gündel, Heiningen, Hess, Zieschang, Die Labilität des Wirtschaftssystems in Westdeutschland, Berlin 1963, s. 59: »Flygtningene blev til en yderst frugtbar akkumulationsskilde for den vesttyske kapital. På grund af deres elendighed tog de også under de sletteste betingelser mod arbejde, hvad der måtte få eftertrykkelig indflydelse på udbytningsbetingelserne og dermed hele reproduktionsprocessen«.

teknologi i produktionsprocessen yderligere værdi og merværdimasser⁶¹, bidrog altså til stigningen i værdiproduktionen, der udtrykte sig i høje stigningsrater i nationalproduktet. Kort, den objektive funktion af de tilstrømmede flygtninge bestod i at forhindre betydelige lønstigninger i forbindelse med nedbrydningen af den industrielle reservearme og at muliggøre forhøjelsen af værdi- og merværdiproduktionen *uden at forandre produktionsbetingelserne* i de produktionsprocesser, som de blev indlemmet i.

Således gik det til, at forholdet mellem profit og løn (kapitalindkomst og arbejdsindkomst) forbedredes i forhold til tiden før den anden verdenskrig (tabel 1).

Nogle data fra den første halvdel af 50'erne kan yderligere vise dette (se tabel 4, s. 45). Tallene dokumenterer, at der p.gr.a. forlængede arbejdstid, stigende leveomkostninger og moderat stigende lønninger (39% i bruttotime-løn) sikkert ikke kunne finde nogen forbedring sted i fordelingsforholdene. Ydermere må man vide, at produktiviteten pr. arbejdstime fra 1949 til 1954 tiltog med næsten 45%⁶². Deraf kan man kun drage en slutning: Forholdet mellem lønninger og profitter blev dårligere sammenlignet med tiden før verdenskrigen. Hvis man tager 1936 som basis, så steg løn- og gagesummen indtil december 1948 til index 158, profitsummen til 217⁶³. Også i de følgende år viser det samme billede sig. Efter oplysninger fra W.G. Hoffmann steg kapitalindkomsten fra 1950 til 1959 med gennemsnitlig 11,4% (i tiden fra 1852 til 1913 - til sammenligning steg kapitalindkomsten 3,73% pr. år), mens arbejdsindkomsten i det samme tidsrum kun steg 7% årligt i gennemsnit. Hvis man sætter 1950 lig 100, så stiger følgelig kapitalindkomsten indtil 1960 til en indexværdi på 294, mens arbejdsindkomsten kun stiger til en værdi på 184.

Lønkvoten ved *konstant* beskæftigelsesstruktur forringedes tilsvarende fra 1950 til 1960 fra 58,6% til 53,9%, for de beskæftigede arbejdere i industri og håndværk faldt den fra 71,5% til 67,8% og opnår dermed - igen efter data fra W. G. Hoffmann - det laveste niveau siden 1850⁶⁴. Også Uhlmanns og Hubers beregninger viser dette billede. Ifølge dem falder lønkvoten i 50'erne fra 75,4% til 70,5%, mens omvendt profitkvoten stiger fra 24,6% til 29,6%⁶⁵.

61. Jvf. dertil de sammenhænge, der blev udviklet i første del af denne artikel om stigningen i den beskæftigede arbejdsmasse (Δ LN) og stigningen i netto- hhv. værdiproduktet (Δ Y); i: Kurasje nr. 12.

62. Wirtschaftskunde der BRD udg. Statistischen Bundesamt, Stuttgart og Köln 1955, s. 160.

63. Heininger, op.cit. s. 228.

64. W.G. Hoffmann op. cit., s. 91 og 98; Sachverständigenrat, Jahresgutachten 1967/68, ciff. 353.

65. RKW-Forschungsprojekt »Wirtschaftliche und soziale Aspekte des technischen Wandels in der Bundesrepublik Deutschland«, Bd 2:L. Uhlmann, G. Huber, Technischer und struktureller Wandel in der wachsenden Wirtschaft, Frankfurt a.M. 1971, s. 111, tabl. 42.

Tabel 4:
Arbejdstid, løn, leveomkostninger 1949-1954.

År	Ugentlig arbejdstid ¹	Bruttotime-løn 1950 = 100 ²	Bruttotime-løn i DM ³	Leveomkostninger 1950 = 100 ²
1947	39,7	-	-	-
1948	42,9	-	-	-
1949	47,2	-	1,20	-
Marts		90,1		108
Juni		93,3		107
Sept.		94,8		105
Dec.		95,5		105
1950	49,0		1,26	
Marts		96,5		100
Juni		97,5		99
Sept.		100,6		100
Dec.		105,3		101
1951	48,5		1,45	
Marts		109,0		106
Juni		117,2		108
Sept.		118,0		109
Dec.		-		112
1952	48,5		1,56	
Febr.		120,5		111
Maj		122,3		109
August		123,0		109
Nov.		125,0		110
1953	48,8		1,63	
Maj		126,0		108
Nov.		129,4		107
1954	49,5		1,67	
Maj		129,7		108
Nov.		133,0		110

Kilde:

1. *Wirtschaftskunde der BRD*, udg. Statistisches Bundesamt; Stuttgart und Köln 1955, s. 400 (mandlige arbejdere).
2. *Henry C. Wallich*, *Triebkräfte des deutschen Wiederaufstiegs*, Frankfurt 1955, s. 78, 84, 92, 98.
3. *Karl Neelsen*, *Wirtschaftsgeschichte der BRD*, Berlin 1971, s. 316.

At lønkvoten i vores figur 3 derimod stiger lidt, kan føres tilbage til, at lønomkostningerne er blevet sat i forhold til industriens nettoproduktionsvolumen, hertil kommer, at den ikke er inflationsrenset.

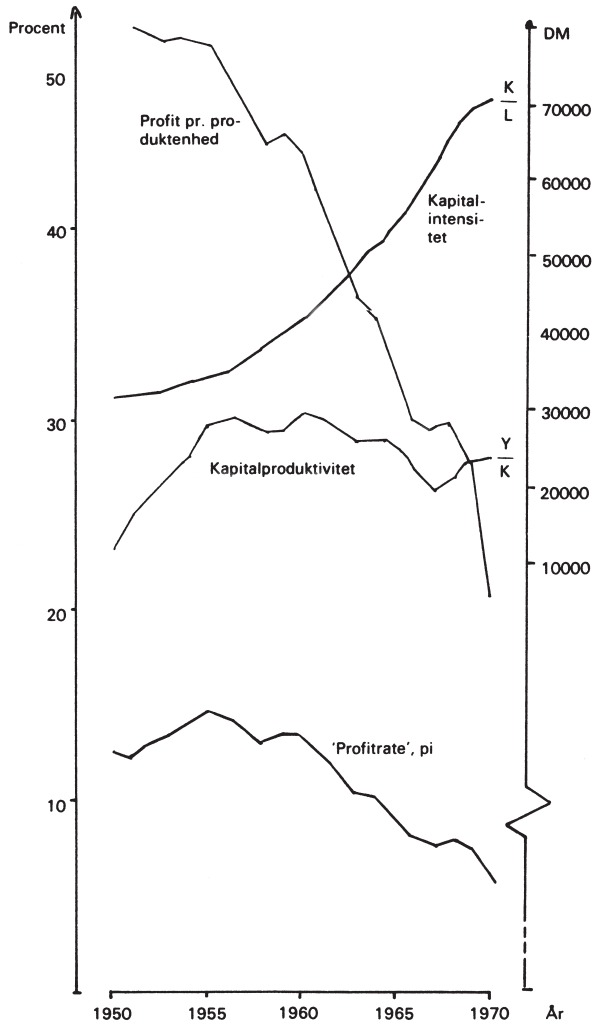
På dette sted er det nødvendigt med nogle bemærkninger om beregningerne af lønomkostningsandelen af produktet i DIW's statistik og hos det økonomiske råd; sådanne bemærkninger er især vigtige, når man vil analysere lønbevægelsen i 60'erne. »Styklønsomkostningerne« = løn- og gagesummen i forhold til den effektive nettoproduktionsvolumen hos Krengel o.a. er nemlig inflationært forfalsket gennem anvendelsen af *nominallønninger*, mens nettoproduktionsvolumen er beregnet som »reel« størrelse.^{65a} Derved bliver naturligvis lønandelens stigningsrate af produktet uforholdsmæssig høj. (Denne indvending gælder ikke for de hidtidige anvendte data hos W. G. Hoffmann og dermed figuren 1 og 2!) Den stiger feks. fra 1950 til 1971 omkring 96,6%), mens lønandelen af den totale omsætning, begge i nominelle størrelser, kun stiger omkring 28,9% i det samme tidsrum (nogle beregninger af Krengel o.a.). Derved bliver to ting tydeligt: (1) at lønkvotens stigning sikkert har modvirket til den faldende kapitalrentabilitet; men at (2) dette er sket i meget ringere grad end det fremgår af kurve w's forløb. Fra denne kurve w kan der på ingen måde sluttes til de reelle fordelingsforhold, tværtimod bekræfter vores beregning vores tese om, at kapitalrentabiliteten i meget højere grad bliver bestemt af kapitalproduktivitetens udvikling og af den bagved skjulte forandring i kapitalens sammensætning end af lønudviklingen. (Se figur 4, s. 47).

Heller ikke arbejderklassens kampe i 50'erne kunne ændre noget ved denne åbenbar forringelse af arbejdernes samfundsmæssige stilling i forhold til kapitalen.

Men nævneværdig i denne sammenhæng er dog, at fagforeningernes strategi (slutningen af 40'erne/begyndelsen af 50'erne) om først at understøtte fuld-beskæftigelsespolitikken, dernæst at følge efter med lønbevægelsen, bidrog aktiv til at hæve kapitalens akkumulationshurtighed.

65a. Efter mundtlig oplysning fra DIW. Næsten lige så ubekymret går ved beregningen (eller i det mindste ved fremstillingen af beregningen) det økonomiske råd frem, der ligeledes ikke anser det for nyttigt ved beregningen af lønomkostningsandelen af produktet at sige, at nominallønningerne bliver sat i forhold til deflaterede størrelser. Vi skal ikke her fortie, at vi selv har anvendt det økonomiske råds beregninger i en artikel i »Handbuch I Politische Ökonomie - Perspektiven des Kapitalismus« (Köln 1974) til beregning af kapitalrentabiliteten (jvf. også figur 4); den kritik som A. Blechschmid (i det samme bind) *knytter til disse beregninger* er dog tom, som vi her skal vise -. Man ser, at den borgerlige teoris strenge videnskabelighed også på overfladen begynde at lugte, når det drejer sig om at retfærdiggøre fordelingsforholdene og at levere materiale mod arbejdernes og fagforeningernes »umådelige store krav«. Selv om man tager hensyn til denne pengeforringelse, ændrer det intet afgørende ved resultatet. Der eksisterer ingen officiel statistik for reallønsudviklingen, således at man ikke slet og ret kan erstatte nominallønningerne, som vi var nødtvungne til at anvende i vores beregninger, med reallønningerne i beregningerne. For at beregne reallønsudviklingen må man anstille nogle komplicerede overvejelser. Således har vi kun modelagtigt gennemregnet, hvordan profitterne måtte have udviklet sig, hvis reallønningerne havde ligget 10%, 20%, 30%, 40%, 50% under nominallønningerne. Resultaterne erentydige: med en difference i 10-årsperioden fra 1960 1971 på 10% mellem nominallønnen og reallønnen ville kapitalrenta biliteten være 0,39 i 1971, med en difference på 20% 0,43, med 30% 0,46, med 40% 0, 50, med 50% 0,53. Dette betyder, at ved at gab mellem reallønsudviklingen og nominallønsudviklingen på 50% må kapitalrentabiliteten være faldet lidt. Deroverfor er prisindexet for en 4-personerlønmodtagerhusholdnings levedod i den pågældende periode - efter den officielle statistik (det økonomiske råd) - steget med 35, 1%. Hvis vi indfører en »deflateringsfaktor« modsvarende prisstigningen i levedoden, så får vi for tiåret fra 1960 til 1971 følgende bevægelse i kapitalrentabiliteten: 1960: 0,54; 1962: 0,48; 1964: 0,48; 1966: 0,45; 1967: 0,42; 1968: 0,46; 1969: 0,49; 1970: 0,47; 1971: 0,45. Vi ser, at også ved hensyntagen til reallønsudviklingen fremtræder faldet i kapitalrentabiliteten i de statistiske data omend - naturligvis - ikke så kraftig som på grundlag af de officielle inflationistisk forfalskede tal.

Figur 4:
Udviklingen i kapitalrentabiliteten pi, kapitalproduktiviteten, profit pr. produktenhed og kapitalintensiteten (hele økonomien, ikke korrigeret for inflation!).

Kilde: SVG 1973

Sammenfattende kan altså siges om udviklingen i fordelingsforholdet mellem profit og løn: For det første blev forholdet mellem lønkvote og profitkvote forringet. Det kommer til udtryk på den måde, at profitten steg meget hurtigere end lønningerne. For det andet stiger reallønningerne, ligesom det producerede værdiprodukt steg - som følge af indlemmelsen af yderligere arbejdskraft i produktionsprocessen -. For det tredje stiger arbejdsproduktiviteten meget hurtigt i denne fase, i årligt gennemsnit hurtigere end reallønnen.

Før vi kan gå ind på kapitalrentabilitetens udvikling i denne fase, må udviklingstendenserne for den i produktionsmidler genstandgjorte kapital og arbejdets produktivkraft undersøges.

3.2.2. Kapitalstock og arbejdsproduktivitet

Ikke kun arbejdskraft stod til rådighed for kapitalen i tilstrækkelig mængde, men også produktionskapaciteter var for hånden. For til at begynde med havde investeringerne under krigen, fremfor alt i afdeling I (produktionsmiddelproduktion), ført til betydelige kapacitetsudvidelser på basis af en dengang relativ højt udviklede teknologi⁶⁶. Trods demontager og krigsskader var produktionskapaciteterne i de vigtige brancher ikke mindre end før krigen. For det meste var ubetydelige reparationsinvesteringer tilstrækkelige til igen at sætte gang i de bestående kapaciteter som funktionsduelig kapital. Således var relative små investeringer tilstrækkelige til at integrere store masser af udbytningsmulig arbejdskraft i produktionsprocessen. Enhver beskæftigelsestilvækst p.g.a. den indtil 1957/58 stigende arbejdstid førte til forøgelse af de producerede værdi- og merværdimasser, for så vidt de således beskæftigede arbejdere ydede produktivt og ikke uproduktivt arbejde⁶⁷.

Den statslige økonomiske politik, især skattebegunstigelserne, sørgede for, at en større del af de yderligere producerede merværdimasser blev akkumuleret. Således stiger investeringerne (beregnet i 1962 priser) alt i alt fra ca. 30 mia. DM til ca. 77 mia. DM, altså en stigning på 153%. I disse tal er imidlertid end ikke angivet den samlede akkumulation, da den udvidede reproduktion jo ikke blot behøver yderligere produktionsmidler (bygninger og udstyr, hvis tilvækst der alene tages hensyn til i investeringerne), men også råstoffer og halvfabrikata og yderligere arbejdskraft, der købes mod penge på arbejdsmarkedet. Den reproducerbare realkapital (værdisat til anskaffelsesprisen) stiger i den private sektor i alt fra 151 mia. DM i 1950 til 392 mia. DM i 1960, altså en stigning på 160%, i industri og håndværk fra 74 mia. DM til 215 mia.

66. Jvf. R. Katzenstein, *Die Investition* - op.cit., s. 120ff, Heininger, op.cit., s. 48ff.; gennem denne proces forstærkedes naturligvis betydningen af afdeling I over for afdeling II, hvad - som det allerede er fremstillet - udgør den materielle basis for den tyske expertafhængighed.

67. Ang. betydningen af det uproduktive arbejde jvf. neden for del 3.2.2.

DM, altså en stigning på 190%, hvorimod stigningsraten i den statslige sektor udgør netop 100%⁶⁸.

Den kapitaldannelse, der i stort omfang kom i gang i begyndelsen af 50'erne, måtte naturligvis gå frem med indførelsen af ny teknologi i produktionsprocessen. Så længe der stod rigeligt med arbejdskraft til rådighed og lønsatsen i sammenligning med andre kapitalistiske lande var lav og arbejdstiden kunne udvides, var forudsætningerne for en omvæltning af produktionsmetoderne ikke til stede. »De økonomiske forudsætninger manglede endnu for anvendelsen af moderne teknik«⁶⁹.

Uden at kunne give en nærmere redegørelse for omfanget og retningen af de teknologiske innovationer i 50'erne, da der efter vor viden ikke foreligger nogen udførlige og holdbare undersøgelser og man kun er henvist til formodninger, så kan vi dog nævne de *økonomiske resultater*.

Således stiger i 50'erne ikke blot investeringssummerne absolut, men investeringskvoten forøges også. Også i international sammenligning når den vesttyske investeringskvotet et usædvanligt højt niveau. Men betegnende nok er i 50'erne reinvesteringernes andel af totalinvesteringerne relativt lav, - fremfor alt i sammenligning med 60'erne (jvf. tabel 4a). Deraf fremgår det, at kapitalstocken her må være blevet meget stærkt udvidet.

Tabel 4a:
Bruttoinvesteringer og nettoinvesteringer.

År	Bruttoinvesteringer	Afskrivninger	Nettoinvesteringer	Nettoinvesteringer i procent af bruttoinvesteringer	Afskrivninger i procent af nationalproduktet
1950	18,74	8,32	10,42	55,6	8,5
1955	42,63	14,05	28,58	67,0	7,6
1960	68,96	24,27	44,69	64,8	8,5
1962	93,77	33,48	60,29	64,3	9,3
1964	113,49	44,17	72,32	63,7	9,8
1966	126,31	50,68	75,63	59,9	10,3
1968	124,78	57,40	67,38	54,0	10,6
1970	181,08	74,78	106,30	58,7	10,9
1972	215,55	93,61	121,94	56,6	11,3

Kilde:

Sachverständigenrat, Jahresgutachten 1973, s. 212 og 216; egne beregninger.

68. Jvf. *Wirtschaft und Statistik* nr. 11 (1972), s. 621, tabel 5.

69. R. Katzenstein, *op.cit.*, s. 135.

I dette tidsrum stiger kapitalindsatsen pr. arbejdskraft kun ubetydelig i sammenligning med 60'erne, nemlig fra ca. 31.000 DM af bruttoanlægsformuen pr. beskæftigede i 1950 til 41.400 DM i 1960⁷⁰, altså en stigning på ca. 33%. Samtidig går arbejdsproduktiviteten, stejlt opad, nemlig ca. 75%, og også kapitalproduktiviteten, der indikerer forholdet mellem levende og dødt arbejde, stiger indtil anden halvdel af 50'erne. Men så længe arbejdsproduktiviteten vokser hurtigere end kapitalintensiteten (stigningen i arbejdsproduktiviteten er uafhængig af en tilvækst i kapitalintensiteten), kan kapitalrentabiliteten stige, når vel at mærke lønkvoten forbliver konstant eller falder. At dette var tilfældet, har vi fremstillet i det forangående afsnit.

Ud fra bevægelsen i arbejdsproduktiviteten og kapitalintensiteten slutter vi til karakteren af den teknologi, der er blevet indført i produktionsprocessen i løbet af 50'erne. Den kan ikke have været meget kapitalintensiv. Nye investeringer havde hverken hævet den tekniske eller den organiske sammensætning af kapitalen væsentligt. Den forbedrede udnyttelse af kapaciteterne, uddybningen af systemet af den samfundsmæssige arbejdsdeling, den langsomme indførelse af nye produktionsmetoder havde derfor ganske vist høje stigningsrater i arbejdsproduktiviteten til resultat, men kun en ubetydelig stigning i kapitalintensitet.

Dette forhold er i væsentlig grad - ved siden af det allerede beskrevne fald eller stagnation i lønkvoten - ansvarlig for, at kapitalrentabiliteten endnu i første halvdel af 50'erne stiger og derefter fra det høje niveau først langsomt falder.

Nøglen til forståelse af denne udvikling ligger for det første i forklaringen af den stagnerende eller endog faldende totaløkonomiske lønkvote, for det andet i forklaringen af de momenter, der har indflydelse på produktivtetsudviklingen.

Arbejdsproduktiviteten bliver statistisk målt som output (nettoproduktionsvolumen, nationalprodukt, nationalindkomst eller andre størrelser) i forhold til pr. arbejdsindsats (pr. erhvervsaktiv, pr. arbejder, pr. arbejdstime osv). Alt efter hvordan disse størrelser bliver sat i relation til hinanden fremkommer der forskellige resultater, der behøver adækvat interpretation⁷¹.

Men dette er ikke den eneste vanskelighed ved interpretationen af udviklingen i arbejdsproduktiviteten. Dertil kommer, at kendetegnene for udviklingen i arbejdsproduktiviteten er prisstørrelser. Derimod refererer udviklingen i arbejdets produktivkraft til den gennem forandringer i produktionsprocessen muliggjorte stigning i produktion af brugsværdier i en given tidsenhed. Når arbejdsproduktiviteten er steget, da er altså kun den producerede mængde af bestemte varer forøget pr. tidsenhed. Men i statistikken bliver denne mængde kun registreret som aggregerede prissummer. Selvom forandringerne i

70. Jvf. tabel 2.

71. Jvf. Klaus Grenzdörffer, Probleme der Produktivitätsmessung, i: Das Argument 73 (1972).

prisniveauet bliver statistisk udskilt, kan talangivelsen for arbejdsproduktiviteten og dens udvikling ikke uden forbehold interpreteres som udtryk for arbejdets produktivkraft og dets stigning (jvf. også vor redegørelse i Kurasje 12). Derudover kan udviklingen i arbejdsproduktiviteten udtrykke de forskellige processer. I den borgerlige økonomi har det i de forgangne år vundet indpas at anføre vækstraten i nationalproduktet, der forstås som aggregat af tilvæksten i arbejdsvolumen og arbejdsproduktivitet, tilbage til de forskellige faktorer. Det kommer der ikke blot udtrykkelige modsigelser udaf, men også eventyrlige resultater; for grundlaget forbliver produktionsfaktorteorien, der nu ved hjælp af forfinede matematiske beregninger bliver udvidet til 20, 30, ja flere faktorer⁷². Det hele fører til, at samlestørrelsen arbejdsproduktivitet bliver opdelt i forskellige komponenter - fra betydningen af arbejdskraftens kønssammensætning over forandringen i arbejdstiden til erkendelsesfremskridtet. Dermed vil man tilsyneladende opnå at kunne vurdere faktorerne i socialproduktets vækst i deres kvantitative virkning. I virkeligheden drejer det sig dog om unyttigt charlataneri, der foregøgler en nøjagtighed, der slet ikke kan opnås, fordi de teoretiske forudsætninger for de komplicerede beregninger er falske. Vi behøver altså ikke at opholde os længere med det.⁷³

Alligevel består problemet, hvilke processer der indgår i talstørrelsen »stigning i arbejdsproduktivitet«. Vi må her gå ind på nogle af disse processer, der netop var relevante i Vesttyskland.

(1). Når - statistisk godtgjort - arbejdsproduktiviteten er forskellig i økonomiens brancher, så finder der alene en forhøjelse af den samlet økonomis arbejdsproduktivitet sted, hvis vægten af de relevante produktive brancher øges. I dette tilfælde beror stigningen i arbejdsproduktiviteten på den såkaldte »struktureffekt«. Dette moment har ikke spillet nogen afgørende rolle i 50'erne, selvom dets betydning har været større end i 60'erne⁷⁴.

(2). Stigningen i arbejdsproduktiviteten kan for den dels vedkommende, der ikke er kvantificerbar, bero på stigninger i arbejdets intensitet. Efter at arbejdskrafttilstrømningen ophørte og især som følge af arbejdstidsforkortelser i anden halvdel af 50'erne viste den mulighed sig at kompensere formindelsen af arbejdets extensive side gennem udvidelsen af den intensive størrelse. For det første blev dette muligt, da man ved den forkortede arbejdstid først fysisk kunne klare »udfyldningen af alle arbejdstidens porer«, og for det andet var dette nødvendigt for kapitalen ved den forkortede arbejdstid at få dækket omkostningerne ved den tradierede udbytningsrate. En *intensivering af arbejdet*

72. Jvf. f.eks. B.E.F. Denison, Why Growth Rates Differ, Washington D. C. (Brookings) 1967.

73. Et eksempel på sådanne beregninger bliver også hos Klaus Hüfner, Bildungsinvestitionen und Wirtschaftswachstum, Stuttgart 1970 citeret affirmativt. Deri bliver »vækstens determinanter« dechifreret med 25 faktorer og som 26. kategori indsættes endda »de ikke i betragtning taget determinanter« (s. 58f).

74. Jvf. RKW-Forschungsprojekt, bd. 2 op.cit., s. 55ff.

uden det politisk tryk, som der blev udøvet under fascismen, er kun muligt, hvis selve produktionsbetingelserne forandres, hvis altså arbejdsprocessen bliver så teknologisk forandret, at den tillader mere intensive arbejdsformer. Denne teknologiske forandring angår såvel produktionsmiddel-siden som arbejdsorganisationen, inklusive aflønningsformer. For produktionsmidlerne må være sådan udformet, at de kræver højere arbejdstempo, og arbejdsorganisationen må såvel indeholde et overvågningssystem som incitament for at arbejdere skal arbejde mere intensive, hurtigere, uden pauser. Set ud fra produktionsmidlerne er det vigtigste middel indførelsen og udbredelsen af samlebåndet⁷⁵.

Intensivering er altså en bage side af økonomiseringen med den konstante kapital: mest mulig rentabel udnyttelse af maskineriet på bekostning af »menneskematerialet«, der jo er den frie lønarbejders »materiale« og derfor angår det ikke eller kun lidt den enkelte kapitalist, hvis dette »materiale« bliver nedslidt før tiden. Arbejdsulykker, tidlig invaliditet osv. er vidnesbyrd derpå. Dog er der med den nye teknologi i reglen også forbundet en stigning i arbejdsintensiteten, idet en del af den målte produktivitetstigning nødvendigvis skyldes den øgede arbejdsintensitet, der statistisk ikke bliver angivet særskilt. Det betyder ikke andet end at forøgelsen eller opretholdelsen af merværdiraten p.gr.a. produktivitetstigninger ikke kun skyldes den relative merværdiproduktion, altså stigning i arbejdets produktivkraft gennem forbedret maskineri etc., men også til en vis udstrækning skyldes den øgede arbejdsintensitet. Vi skal ikke her gå nærmere ind på, at der i selve arbejdsorganisationen og fremfor alt i incitamentsystemet med specifikke lønformer - arbejdsvurdering, mesterens rolle i produktionsprocessen, akkordjag, bonuslønninger, moderne metoder, der forudbestemmer arbejdstiden - f.eks. MTM eller Work Factor - næppe bliver en anden mulighed for den enkelte arbejder end at underkaste sig intensitetstigningerne⁷⁶.

(3). Stigninger i arbejdsproduktiviteten kan være resultatet af substitutionsprocesser for arbejde gennem den konstante, fremfor alt gennem den fixe kapital. Som følge af knaphed på arbejdskraft og som følge af arbejdskraftens pris kan der for den enkelte kapital opstå behov for at substituere arbejdskraft med kapital. Den kendsgerning, at der ifølge IFO-institutets beregninger er blevet frisat alt i alt ca. 3 mio. arbejdere i perioden fra 1950 til 1960⁷⁷, synes at tale for sådanne substitutionsprocesser. Imod det taler ganske vist den kun ubetydelige forøgelse af kapitalintensiteten. Deraf må man drage den slutning,

75. Jvf. Redaktionskollektiv Gewerkschaften, Zum Zusammenhang von Kapitalakkumulation, Veränderungen in den Formen der Profitproduktion und Rolle neuerer Entlohnungsmethoden, i: Probleme des Klassenkampfes nr. 4 og 5 (1972); Neelsen, Wirtschaftsgeschichte op.cit. s. 188.

76. Jvf. ibid. og R. Schmiede, Entwicklungstendenzen und Widersprüche der Leistungsentlohnung, i: Gewerkschaften und Klassenkampf, Kritisches Jahrbuch 74, Frankfurt a.M. 1974.

77. RKW-Forschungsprojekt, bd. 1: Sieben Berichte, Frankfurt a.M. 1970, s. 102ff.

at for det første kunne de frisatte arbejdere p.g.a. det høje akkumulations-tempo uden besvær igen integreres i produktionsprocessen, at for det andet var de nye arbejdspladser kun lidt mere kapitalintensive end de gamle og at for det tredje var stigningen i kapitalintensiteten på ca. en tredjedel alligevel nok, fordi man til fremstillingen af et nettoprodukt på en bestemt størrelse i 1960 kunne klare sig med knapt 8% af arbejdskraften fra 1950. Dette fænomen kan kun forklares, hvis man går ud fra, at det »tekniske fremskridt« i 50'erne ikke har været så kapitalintensivt som i årene derefter.

(4). Dermed kan vi gå over til den fjerde komponent, der forårsager produktivitetstigningen. Gennem produktionsudvidelse, gennem indlemmelsen af bestemte produktioner i arbejdsdelingssystemet kan der statistisk registreres produktivitetfremskridt, som hverken beror på substitutions- eller på struktureffekter eller på en forhøjelse af arbejdsintensiteten. Den tilstrækkelige disposition af råstoffer som jern og stål eller den regelmæssige forsyning med elektricitet, vand og kul kunne udøve store, produktivitetstigende effekter. For den derigennem muliggjorte kontinuitet i produktionen, stigningen af kapitalens cirkulation bevirker en stigning i output pr. arbejder. Netop i begyndelsen af 50'erne har denne komponent i produktivitetudviklingen spillet en helt afgørende rolle⁷⁸. Ved eksemplet med investeringshjælpe-loven har vi også omtalt, at der gennem den statslige politik til understøttelse af de grene, hvis produkter set ud fra brugsværdisiden var særlige vigtige for akkumulationen, er blevet opnået betydelige effekter også med hensyn til stigning i produktiviteten uden kapitalintensivering.

Disse enkelte komponenter er ikke lige virksomme i enhver periode. Især det sidstnævnte moment spiller kun en betydelig rolle, når produktionen udvikler sig fra et lavt niveau, skønt kapaciteter og arbejdskraft er for hånden, for egentlig at nå et højere niveau for produktionen. Derfor er stigningsraterne for produktiviteten, når man betragter dens cykliske bevægelse, på det højeste i opsvinget umiddelbart efter krisen. I senere faser, hvor denne »spænding« (Janossy) ikke længere er virksom, kan stigninger i arbejdsproduktiviteten kun opnås gennem tilsvarende kapitalindskud, der øger kapitalintensiteten⁷⁹.

Som vi allerede har set ud fra arbejdsproduktivitets og kapitalintensitetens empiriske bevægelse, har det også for Vesttyskland vist sig, at den situation er usædvanlig, hvor produktivkraftstigninger i flere år ligger over kapitalintensitetens tilvækstrate. Stigningsraterne for kurven K/L og Y/L i vor figur 3 gaber fra hinanden siden midten af 50'erne.

Sammenfattende kan altså siges:

78. Sachverständigenrat, Jahrgutachten 69/70, cif. 53.

79. Dette bliver bekræftet af RKW-Forschungsprojekt (Berichtsband, op.cit.): »Personaleudgifts-besparelserne var på alle måder bundet til indsættelsen af maskinelle konstruktioner til høj værdi. Derved er de absolutte udgifter til faktoren kapital steget i de relevante tilfælde med mere end tre fjerdedel.« (s. 120).

Det høje niveau for og stigning i kapitalvaloriseringen i 50'erne kan forklares ved

- arbejderklassens lave konsumtionsniveau og den lave lønandel af nettoproduktionsvolumen (høj merværdirate);
- de produktivitetstigninger der var uafhængige af kapitalintensivering; de skete, uden at der havde fundet en større udvidelse af kapitalstocken pr. erhvervsaktive sted;
- den lange arbejdstid og den hurtige indlemmelse af yderligere produktive arbejdere i produktionsprocessen.

3.2.3. Den fulde beskæftigelse som skranke for profitproduktionen og kapitalakkumuleringen

Det fremskyndede opsving uden en væsentlig forandring af kapitalintensiteten førte til en absorption af de tilrådighed stående arbejdskraft i produktionsprocessen. Havde akkumulationsprocessen været mere »kapitalintensiv«, så var opløsningen af reservearmeen af arbejdsløse forløbet langsommere. Men p.g.a. knapheden på arbejdskraften siden anden halvdel af 50'erne har muligheden for merværdiproduktion gennem forøgelse af beskæftigelsen uden omfattende produktionsteknologiske forandringer nået en grænse.

Tilførslen af arbejdskraft i 50'erne er sammensat af følgende komponenter:

- Opløsning af reservearmeen af arbejdsløse,
- tilvandring af flygtninge,
- forøgelse af beskæftigelseskvoten, især gennem udvidelsen af kvindearbejdet
- naturlig befolkningstilvækst
- genindsættelse af de arbejdskraft, der er blevet frisat ved den tekniske udvikling
- forvandling af hidtidige »selvstændige« til lønarbejdere som følge af koncentrationen og centralisationen
- forøgelse af den ugentlige arbejdstid
- tilførsel af udenlandske arbejdskraft.

Per saldo virkede disse komponenter positivt på arbejdsvolumen, dvs. de samlet ydede arbejdstimer indenfor et år. Fra 1957 aftog arbejdsvolumen dog:

Tabel 5:
Stigning i arbejdsvolumen fra 1951 til 1960.

1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
2,0	1,3	2,1	2,2	3,0	1,6	-1,4	-1,1	-0,6	1,2

Kilde:

RKW, Wirtschaftliche und soziale Aspekte des technischen Wandels in der Bundesrepublik Deutschland, Sieben Berichte, Erster Band, Frankfurt/M, 1970, s. 23.

I disse tal kommer følgende proces til udtryk:

Arbejdsløsheden bliver reduceret fra 10,3% i 1950 til 1,3% i 1960. Flygningetilstrømningen udgør i dette tidsrum 2,63 mio. mennesker i alle aldersklasser. Beskæftigelseskvoten, dvs. antallet af beskæftigede i forhold til befolkningen forøges fra 46% til 48%, den naturlige befolkningstilvækst udgør i den tilsvarende periode mellem 4 og 6 personer af 1000 indbyggere, hvorved man dog må tage i betragtning, at virkningen af den naturlige befolkningstilvækst på arbejdsvolumen alt i alt var negativ som følge af krigstabene. På grund af teknisk forandring blev alt i alt ca. 2 mio. arbejdskræfter frisat, og stod således til rådighed som nye arbejdskræfter. Antallet af »afhængige« beskæftigede af det samlede antal erhvervsaktive tog til i den nævnte periode fra 69% til 77%; tilsvarende bliver produktionsprocessen tilført tidligere »selvstændige existenser« som lønarbejdere.

Udenlandske arbejdskræfter bliver først i nævneværdigt omfang ansat i begyndelsen af 60'erne, hvilket vil sige, at vi ikke behøver at tage hensyn til dem her. Arbejdstiden pr. uge stiger kun indtil 1955/56 og aftager derefter stadig p.g.a. overenskomstmæssige gennemførte arbejdstidsforkortelser⁸⁰

Alt i alt virker disse faktorer således, at »beskæftigesskranken«⁸¹ bliver tydelig i begyndelsen af anden halvdel af 50'erne. Med stagnationen og nedgangen i den produktivt anvendte arbejdstid stagnerer først og fremmest værdidannelsesprocessen. Dermed var heller ikke længere akkumuleringen af kapital mulig ved indsættelse af yderligere arbejdskræfter i produktionsprocessen uden forandring af det tekniske grundlag.

Skal under disse betingelser den akkumulerede del af profitten udvides, så kan det kun ske under to forudsætninger: Enten indskrænkes kapitalistklassens konsumtion og/eller arbejderklassens eller kapitalen går over til at ændre produktionsbetingelserne for at øge arbejdsproduktiviteten. Reproduktionsomkostningerne for arbejdskraften kan dermed sænkes uden at reallønnen behøver at nedsættes.

Den første metode er så godt som udelukket i den udviklingsfase af kapitalismen, som vi her betragter. Den skærpede konkurrence mellem de enkelte kapitalister om den knappe vare arbejdskraft muliggør netop lønstigninger, der atter begrænser udvidelsen i den akkumulationsduelige merværdi. Således er det ikke kun den stagnerende og endog nedadgående arbejdsvolumen, der sætter grænser for værdi- og merværdiproduktionen ved givet teknologisk niveau; også lønstigninger har en tilsvarende virkning: ved givet teknologisk niveau, dvs. uden stigning i arbejdsproduktiviteten, forringer de merværdien, trykker kapitalrentabiliteten ned og forringer akkumulationsfonden. I denne situation

80. Jvf. Neelsen, op.cit., s. 171ff, Osterland m.fl., Materialien zur Lebens- und Arbeitssituation der Industriearbeiter in der BRD, Frankfurt a.M. 1973, tabel 61 med bilag.

81. W. Vogt, Makroökonomische Bestimmungsgründe des Wirtschaftlichen Wachstums in der Bundesrepublik Deutschland von 1950 bis 1960, Tübingen 1964, s. 158.

er det nødvendigt teknologisk at forandre den kapitalistiske produktionsproces gennem stigende indsats af maskiner, gennem nye produktionsmetoder, ændret arbejdsorganisation, automatisering, kemisering, gennem indførelse af elektronik osv. Selvom disse processer påtvings den enkelte kapitalist gennem jagten efter extraprofitter - enhver kapitalist må ved knaphed på arbejdskraft have et teknisk forspring for konkurrenten for at forøge sin markedsandel, dvs. sin profit -, så resulterer de dog i almindelighed i, at de produkter, der indgår i arbejderklassens konsumtionsfond, bliver billigere⁸². Dermed kan indtræde en stigning i merværdiraten, der er større, jo større diskrepansen er mellem lønstigningerne og produktivitetstilvæksten.

Af tabel 9 (i del 3.3.2) fremgår det, at realløn tilvæksten i 50'erne er ringere end stigningen i arbejdsproduktiviteten. Først da arbejdskrafttilstrømningen blev ringere og først rigtigt da arbejdstiden blev nedsat, fik produktivitetstigningen en ny karakter. Den terroristisk fremtvungne forøgelse af den tyske arbejderklassens udbytningsrate - som det ovenfor er beskrevet - truede nu som følge af kapitalens akkumulationsbevægelse med at gå tilbage på den måde, at både arbejdstiden og dermed også merarbejdstiden blev reduceret og fremfor alt ved at lønningerne i anden halvdel af 50'erne kunne forøges stærkt.

Den vesttyske kapitalismes ideologi i 50'erne om »konsumsamfundet«, »velstand for alle«, »folkekapitalisme« osv. havde en funktionel og en helt og holdent disfunktionel side for akkumulationsbevægelse. Funktionelt var det i hvert fald, at denne ideologi virkede stabiliserende på herredømmet; men det var disfunktionelt, at arbejderklassen ved at henholde sig til denne ideologis indhold kunne hæve sit konsumtionsniveau gennem fagforeningsmæssige kampe, først og fremmest for at indhente det forgangne årtis forsømmelser (»ædebølge«, »tøjbjølge«, »rejsébølge« osv.), men også fordi der opstod helt nye behov og behovsstrukturer, der er blevet frembragt af kapitalismen selv i dens akkumulationsproces. Således skriver også Neelsen: »Samtidig udvidedes arbejderklassens livsnødvendige behov, hvad (for de arbejdende) resulterede i stigende arbejdsintensitet såvel som i den almene videreudvikling af produktivkræfterne, der medførte nye samfundsmæssige behov«⁸³.

Hvis et nyt, højere konsumtionsniveau kan opretholdes i længere tid, altså over flere cykler, og hvis det også modsvares af de nye »forhøjede« behovsstrukturer, *så har dette nye konsumtionsniveau ikke kun konsekvenser for lønudviklingen, men for arbejdskraftens reproduktionsomkostninger, dvs. i sidste instans for dens værdi.*

Akkurat som fascismen eftertrykkeligt nedsatte værdien af varen arbejdskraft, idet den reducerede arbejdskraftens reproduktionsniveau med »kanoner i stedet for smør«, ligeså bliver værdien og ikke kun prisen på arbejdskraften berørt, når arbejdskraftens reproduktionsniveau virkeligt og eftertrykkeligt bli-

82. Denne »billiggørelse« refererer naturligvis kun til værdistørrelsen!

83. Neelsen, op.cit., s. 194.

ver forbedret. Forskellen mellem en prisændring på arbejdskraften i løbet af en cyklus og værdiændringen består i, *at det nye reproduktionsniveau, udtrykt i værdier, selv bliver til et gravitationscentrum, omkring hvilket prisen på varen arbejdskraft svinger.* Det marxiske udsagn, at arbejdskraftens værdi indeholder et moralsk og historisk moment, har vist sig ganske tydeligt i sin økonomiske virulens i BRD's historie. Hvis ikke man betragter værdiændringerne af de enkelte elementer i de varer, der indgår i reproduktionen af arbejderklassen, er det ikke muligt ud fra denne udvikling at slutte, at arbejdskraftens værdi er blevet *forøget* p.gr.a. disse processer. En sådan slutning ville i det mindste være forhastet. Hvad der er blevet ændret i retning af en forbedring, er arbejderklassens *levestandard*. Men selvom værdien af de varer, der indgår i reproduktionen, som følge af de stærke produktivitetstigninger, ikke skulle have været højere end værdien af de varer, der udgjorde det lavere under fascismen fremtvungne konsumtionsniveau, så betyder dette dog en begrænsning for arbejdskraftens værdinedsættelse, og derfor for merværdiens udvidelse.

Tilsvarende kan lønningerne i krisen ikke sænkes så meget, at de ikke længere sikrer det engang historisk opnået reproduktionsniveau, uden at arbejderne og deres organisationer gør modstand⁸⁴.

Således bliver de forudsætninger, der under fascismen blev sat for den høje merværdirate, lidt efter lidt opløst. Kapitalen bliver derfor i løbet af 50'erne mere og mere henvist til dens genuine metoder for merværdiratens stigning gennem stigning i arbejdets produktivkraft, dvs. billiggørelse af reproduktionsomkostningernes elementer og intensivering af arbejdet gennem omorganisering af arbejdsprocessen. Men da produktivitetstigninger ikke længere i den grad var mulige som endnu i begyndelsen af 50'erne gennem blotte forhøjelser i udnyttelsesgraden af kapaciteterne, gennem uddybning af systemet for arbejdsdeling, gennem masseproduktion (economies of scale) osv., stiger kapitaludgiften til produktivitetstigning nu enormt.

Der begynder følgelig i slutningen af 50'erne en ny fase af kapitalakkumuleringen i Vesttyskland. Selve overgangen kunne forløbe gnidningsløs, fordi de nye produktionsbetingelser kunne indføres relativt let p.gr.a. kapitalrentabilitetens meget høje niveau og - således kan vi slutte - profitratens meget høje niveau. Der var kun krisefremtrædelser i enkelte brancher og sektorer - således indenfor minedrift og landbrug -, men de spillede ingen rolle, da de arbejdskraften, der blev frisat i krisen, relativt let kunne anbringes i andre områder og profitmassen og profitraten var stor nok i produktionen til at subventionere de enkeltkapitalier, der var kommet i krise, eller at overtage dem i centralisationsprocesserne. Desuden expanderede det kapitalistiske verdensmarked og tilbød således den vesttyske kapital et stadig større realiseringsområde for dens varer.

84. Jvf. dertil især E. Mandel, der i 5. kapitel i sin bog *Der Spätkapitalismus* (Frankfurt a.M. 1972) udvikler denne sammenhæng.

3.3. Profitrater og kapitalakkumulation i Vesttyskland i 60'erne.

3.3.1. Forandring i kapitalvaloriseringsstendensen i 60'erne.

I de tidligere dele er det blevet vist, hvilke økonomiske og politiske forhold der muliggjorde den hurtige kapitalakkumulation i 50'erne i BRD. Set fra den økonomiske side var det især den vesttyske arbejders lave reallønsniveau, den lave lønandel af industriens nettoproduktionsvolumen og af nationalindkomsten i den samlede økonomi, den lange arbejdstid, de tilrådighed stående arbejdere og produktionsstigningerne (uden tilsvarende kapitalintensivering), der muliggjorde et højt niveau for kapitalvaloriseringen og en krisefri udvikling af den vesttyske kapitalisme indtil 60'erne. Men disse overordentlige gunstige betingelser for kapitalakkumulationen forsvinder efterhånden i slutningen af 50'erne. Der fremtræder derfor mere og mere andre tendenser. Før vi i detalje går ind på årsagerne til de ændrede akkumulations- og valoriseringsbetingelser i 60'erne, vil vi først sammefatte nogle globale tendenser.

I løbet af kapitalakkumulationen i sidste halvdel af 50'erne viser der sig allerede en knaphed på arbejdskraft, der blev til et bestemmende moment i 60'erne. Ikke blot steg de vesttyske arbejders reallønninger, men lønandelen af nettoproduktionsvolumen steg også. Denne stigning i lønandelen til ugunst for profitandelen er især iøjnefaldende for første halvdel af 60'erne (og igen for 70'erne). Hvorvidt man nu derfra også kan slutte til et fald i merværdiraten, skal undersøges nedenfor.

Et yderligere vigtigt kendetegn for 60'erne er den enorme stigning i kapitalintensiteten. Efter vore beregninger steg kapitalintensiteten i 60'erne hurtigere end arbejdsproduktiviteten. Stiger kapitalintensiteten i 50'erne med 28% og arbejdsproduktiviteten med 57%, så stiger kapitalintensiteten i 60'erne derimod med 74% og arbejdsproduktiviteten med 62%. (Begge størrelser refererer til industriområdet). Til grund for denne tendens synes at ligge følgende årsager: Var det endnu muligt i 50'erne at øge arbejdsproduktiviteten gennem strukturændringer i industrigrene imellem gennem en stigende udnyttelsesgrad af kapitalstocken, gennem tiltagende masseproduktion og også gennem arbejdsintensivering, så er disse muligheder i overvejende grad udtømt i 60'erne⁸⁵.

En stigende masse af fix kapital, teknologiske innovationer, såvel som en stigende kapitalindsats pr. arbejdskraft bliver nu nødvendig for igen at øge arbejdsproduktiviteten. Denne stigende kapitalintensivering af produktionen og substitutionen af arbejdskraft med maskineri bevirker ganske vist produktivitetstigninger, men kapitaludgiften pr. arbejder stiger *hurtigere* end produktionsoutputtet pr. arbejder, altså hurtigere end arbejdsproduktiviteten. Dette giver os atter - i overensstemmelse med vore tidligere overvejelser - en henvisning til, hvordan kapitalens organiske sammensætning og forholdet mellem

85. Jvf. dertil RKW-Forschungsprojekt, bd. I, op.cit., s. 38.

dødt og levende arbejde ($c/v+m$) har udviklet sig; dette forhold kan indiceres gennem kapitalproduktivitetens modværdi, kapitalkoefficienterne (K/Y). Efter disse indikatorer måtte såvel, kapitalens organiske sammensætning som forholdet mellem dødt og levende arbejde være steget og profitraten faldet.

Denne udviklingstendens i indikatorerne for kapitalvaloriseringen kan også uddrages af vores beregninger (jvf. tabel 2) og af vores figur (figur 3): Kapitalintensiteten (K) stiger hurtigere i 60'erne end arbejdsproduktiviteten Y/L . Tilsvarende falder også kapitalproduktiviteten Y/K - vores indirekte udtryk for forholdet mellem levende arbejde og dødt arbejde $(v+m)/c$. Faldet i kapitalproduktiviteten er den langsigtet bestemmende tendens, der allerede aftegner sig siden midten af 50'erne og som efter vores interpretation skyldes faldet i kapitalvaloriseringen. Derudover stiger lønandelen af nettoproduktionsvolumen i 60'erne ikke i den grad, som det vises i figuren (vi har netop refereret til den inflationære forfalskning). Derigennem bliver faldet i kapitalrentabiliteten - og, som vi kan slutte, faldet i profitraten - yderligere forstærket.

Men hvorvidt arbejderne virkelig - som man ved første blik ville slutte - kunne erhverve sig en stigende andel af produktivitetstigningerne og følgelig få merværdiraten til at stagnere eller endog falde, skal undersøges yderligere.

De fremstillede akkumulationstendenser for kapitalen i BRD bliver ved en international sammenligning endnu tydeligere, især hvis vi konfronterer niveau og udviklingstendens for kapitalintensitet, arbejdsproduktivitet, kapitalproduktivitet og lønudvikling med USA's.

Ved denne sammenligning begrænser vi os til den forarbejdede industris område. I den forbindelse vil vi ikke så meget undersøge den absolutte niveau-forskel mellem kapitalvaloriseringens enkelte komponenter, men deres forandring over et tidsforløb; vi vil heller ikke undersøge årsagerne til niveau-forskellen i de enkelte komponenter. Dette er delvis allerede foretaget gennem andre arbejder⁸⁶. Vi interesserer os her kun for vækstraterne, altså for de tendensmæssige forandringer. Holder man sig de gennemsnitlige årlige vækstrater i arbejdsproduktiviteten for øje (jvf. tabel 6), så viser sig følgende tendens:

Vækstraterne i arbejdsproduktiviteten er i BRD såvel i 50'erne som i 60'erne næsten dobbelt så høje som i USA. Deraf kan man slutte, at niveau-forskellen i arbejdsproduktiviteten er formindsket. I overensstemmelse hermed er den såkaldte »teknologiske kløft« mellem BRD og USA blevet formindsket i de to sidste årtier. Ifølge undersøgelser af H. Majer⁸⁷ passer dette især for den kemiske-, metallurgiske-, kunststof-, gummi- og elektroniske industri.

86. Jvf. K. Busch, Die multinationalen Konzernen, Frankfurt a.M. 1974, der begrunder niveauforskellen mellem USA og Vesttyskland med forskellen i teknologi, arbejdskraftens kvalifikation og markedernes størrelse (masseproduktion).

87. H. Majer, Die »Technologische Lücke« zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den Vereinigten Staaten von Amerika, Tübingen 1973.

Disse høje vækstrater i arbejdsproduktiviteten er imidlertid i BRD blevet købt med en enorm kapitalintensivering. Vækstraterne i kapitalintensiteten er ganske vist i 50'erne i BRD og i USA næsten ens (4% årligt), men i 60'erne steg vækstraterne i BRD med et årligt gennemsnit på 6,9%. I USA derimod lå de kun på 1%.

Tabel 6:
Gennemsnitlig årlig vækstrate for arbejdsproduktivitet, kapitalproduktivitet og kapitalintensitet i de industrielle fremstillingsvirksomheder i Vesttyskland og USA 1950/70 (priser og købekraft i US-dollar fra 1962).

	Arbejdsproduktivitet (Y/L)		Kapitalproduktivitet (Y/K)		Kapitalintensitet (K/L)	
	50/60	60/70	50/60	60/70	50/60	60/70
BRD	5,7	5,7	1,7	-1,2	3,9	6,9
USA	2,2	2,9	-1,7	2,0	4,0	1,0

Kilde:

H. Majer, Die »Technologische Lücke« zwischen der Bundesrepublik und den Vereinigten Staaten von Amerika, Tübingen 1973; egne beregninger.

Deraf fremgår det, at US-kapitalen har opnået en stigning i arbejdsproduktiviteten (2,9%) med en ringere vækstrate for kapitaludgiften pr. arbejder (1,0%). BRD-kapitalen opnåede ganske vist en meget højere produktivitetstigning (5,7%), men denne blev købt med en endnu større vækstrate for kapitaludgiften pr. arbejder (6,9%).

Tilsvarende viser der sig også en ganske modgående bevægelse i udviklingen af kapitalproduktiviteten i de to lande. I USA falder kapitalproduktiviteten i 50'erne, men stiger i 60'erne. Omvendt i BRD: Her stiger kapitalproduktiviteten indtil anden halvdel af 50'erne, men falder i 60'erne. Disse udviklingstendenser er også påviselige i de vigtigste industrigrene.

Hvis man vil sammenligne udviklingsretningen for kapitalvaloriseringen i de to lande er det imidlertid nødvendigt at tage forandringen i lønandelen af nettoproduktet i de to lande i betragtning. For BRD har vi allerede foretaget dette. For USA kan det fastslås, at lønkvoten ganske vist stiger totalsamfundsmæssigt i 60'erne, ja i slutningen af 60'erne stiger den endog kraftigt (efter vore beregninger fra 70,7 (1960) til 71,6 (1968) for 1971 at accelerere til 76,4⁸⁸; men her må man tage hensyn til de samme indvendinger, som vi gjorde

88. Egne beregninger efter OECD, National Accounts u.s. og u.å. (1970).

gældende ved betragtning af lønkvoten i BRD (i 3.3.2.). Bliver vor analyse ganske vist stadig problematisk med hensyn til lønkvoten, så kan man dog p.gr.a. den store kapitalintensivering og p.gr.a. den faldende kapitalproduktivitet i BRD slutte, at kapitalvaloriseringen i BRD i 60'erne er blevet forringet hurtigere end i USA⁸⁹), skønt kapitalrentabilitetens niveau i USA sandsynligvis stadigvæk ligger lavere end i BRD.

Denne forskel, der er i *forandringen* af valoriseringsbetingelserne for kapitalen i de to lande, lader imidlertid formode, at kapitalrentabilitetsniveaueu i de to lande også har tilnærmet sig hinanden. Dette gælder ganske vist kun for 60'erne. For 50'erne kan man derimod konstatere - som det fremgår af Maddisons og andres undersøgelser - , at forskellen i kapitalrentabiliteten endnu var meget stor. Efter disse beregninger⁹⁰ var forholdet mellem bruttoprofit og fixe kapital (inklusive lagerbeholdning) i USA i gennemsnit fra 1950 til 1960 ca. 18%, mens kapitalvaloriseringen efter denne beregning i det samme tidsrum for BRD-kapitalen var på 27,5%.

Vi vil ikke udvide disse beregninger af kapitalvaloriseringens niveau til 60'erne og 70'erne; for det drejer sig først og fremmest om at påvise forskydninger i tendensen i BRD-kapitalrentabiliteten over for kapitalens rentabilitet i USA ved hjælp af vore komponenter for kapitalvalorisering. Gennem denne internationale sammenligning ville vi endnu engang tydeliggøre forringelsen af valoriseringsbetingelserne for BRD-kapitalen i 60'erne overfor 50'erne og tydeliggøre årsagen til faldet i kapitalvaloriseringens rate - den enorme kapitalakkumulation og kapitalintensivering⁹¹.

3.3.2. *Profit og løn i 60'erne*

Denne hurtige kapitalakkumulation i BRD havde - som allerede vist - til følge, at skranken for den absolutte masse af exploitable arbejdskraft gjorde sig gældende fra omkring midten af 50'erne. Denne skranke for akkumulationen består også i 60'erne, selvom kapitalen gennem indlemmelse af udenlandske arbejdere (»gæstarbejdere«) og beskæftigelse af kvinder i produktionsprocessen atter forsøger at forskyde den: Antallet af udenlandske arbejdere stiger fra

89. Dette kan også, udover vekselkursforskydninger, være en grund til den forstærkede kapitaludstrømning i USA i 1970'erne. Jvf. dertil vores sidste del.

90. A. Maddison, *Economic Growth in the West*, op.cit., s. 53.

91. For at kunne forklare ophævelsen af niveauforskellene og de mekanismer, der bevirker den, er der flere ansatser: for det første fra den neo-klassiske vækstofforskning (Dennison, op.cit.), for det andet Ch. P. Kindleberger (*Europe's Postwar Growth, The Role of Labour Supply*, Harvard University Press, Cambridge (Mass) 1967, der går ud fra den lave lønrate og overskudsarbejderbefolkningen i Vesteuropa. Videre må her nævnes A. Maddison (op.cit.) der forklarer Vesteuropas efterkrigsvækst ud fra den rolle som den statslige efterspørgsel spillede. Jvf. marxistiske interpretationer E. Mandel, *Die EWG und die Konkurrenz USA-Europa*, Frankfurt a.M. 1968 og Klaus Busch op.cit., der dog ikke går ud fra en akkumulationsteoretisk ansats.

329.000 (1960) til 1,2 mio. (1965) og til 1,9 mio. (1970)⁹². Antallet af kvindelige erhvervsaktive, der er beskæftiget i de »producerende erhverv«, stiger i tidsrummet fra 1957 til 1970 fra 2,8 mio. til 3,2 mio.⁹³ Alligevel stagnerer (opgivet totalsamfundsmæssigt) arbejdsvolumen, antallet af ydet arbejdstimer falder endog fra 55658 mio. (1960) til 54200 mio. (1970) (jvf. også tabel 7). Ser man bort fra de i første del (Kurasje 12) anførte begrænsninger i indikatoren »arbejdstid« for værdidannelsen, så kan man ud fra det absolutte fald i de forbrugte arbejdskvanta slutte, at værdidannelsesprocessen ikke længere kan udvides i 60'erne, selvom produktionen af brugsværdier stadig forøges gennem forhøjelsen af arbejdets produktivkraft⁹⁴.

Tabel 7:
Vækstraten i arbejdsvolumen i 1960'erne.

1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
1,2	0,3	-0,4	-0,7	0,4	-0,3	-1,2	-3,3	0,8	1,5	1,1

Kilde:

Statistisches Jahrbuch 1971, RKW-Forschungsprojekt, op. cit.

Produktionen af yderligere merværdi må dermed også (som allerede ovenfor vist) støde på en grænse, for så vidt den sker gennem den absolutte udvidelse af arbejdstiden eller gennem antallet af exploitable produktive arbejdere. Denne grænse bliver især i slutningen af 50'erne/i begyndelsen af 60'erne i den grad snævrere, idet arbejderne og deres organisationer i dette tidsrum p.g.a. knapheden på varen arbejdskraft opnår en stærkere position i kampen om højden på arbejdskraftens pris og arbejdstidens længde. For det var nu muligt for fagforeningerne (og endnu mere for arbejdernes repræsentationsorganer i virksomheder, virksomhedsrådene) at gennemføre arbejdstidsforkortelser og lønforhøjelser. Industriarbejdernes gennemsnitlige antal ugentlige arbejdstimer faldt ikke mindst derfor i 60'erne fra 46,3 (1960) til 44,8 (1970)⁹⁵.

Lønkvoten stiger (totaløkonomisk) fra 60,6% til 66,7%⁹⁶, i industrien stiger lønstyksomkostningerne fra 33,3% til 48,3%⁹⁷. Arbejdstidsforkortel-

92. Jvf. Osterland m.fl. Materialien zur Lebens- und Arbeitssituation der Industriearbeiter in der BRD, Frankfurt a.M. 1973, Tabel 49 (i bilaget).

93. Ibid. Tabel 47.

94. I det følgende går vi ud fra, at andelen af de arbejdstimer, der ydes af de produktive arbejdere ligeledes er faldet; på basis af bestemte tekniske gennemsnitsbetingelser er naturligvis kun det produktive arbejde værdidannende.

95. Osterland m.fl., op.cit., Tab. 61 (i bilaget).

96. Sachverständigenrat, Jahresgutachten 1972, s. 146. Tab. 38.

97. Jvf. vores tabel 2, denne stigning betyder *reelt* kun en ubetydelig stigning, som det allerede ovenfor er fremstillet.

serne og lønforhøjelserne måtte alt i alt have en negativ effekt på profitproduktionen.

Hvis vi derfor her opstiller den tese, *at merværdiraten for den vesttyske kapital i dette tidsrum i det mindste ikke falder, hvis den endda ikke kan forhøjes*, så er det nødvendigt med oplysning først og fremmest om nogle videregående redegørelser for sammensætningen af arbejderbefolkningen.

Stigningen i lønkvoten, som det - selv om den er inflationært forfalsket - bliver tydelig i vores figur 3, synes ved første blik i 60'erne at være den betydningsfuldeste faktor, der bevirker et fald i kapitalrentabiliteten. Således synes lønarbejdernes succes i konflikterne om lønhøjden og arbejdstidens længde at være årsagen til den kapitalistiske krise. Vi har allerede i indledningen henvist til, at der til dette fænomen knyttes teorier, der begrundet den kapitalistiske krise med det ændrede forhold mellem løn og profit, der skyldes de skærpede klasse modsætninger. Fejlen ved denne argumentation ligger ikke i, at klassekampene, der virkelig skærpes, ikke udgør et tryk på kapitalens valoriserings-situation (for så vidt resultaterne af lønkampene ikke delvis igen kan tages tilbage gennem forhøjelsen af prisniveauet). *Fejlen* ligger på den ene side i, at der ikke tages hensyn til den langsigtede for kapitalvaloriseringen bestemte forandring af forholdet mellem dødt og levende arbejde, der kommer til udtryk i den faldende tendens for kapitalproduktiviteten (Y/K) i vores figur.

Men derudover bliver en sådan betragtningsmåde falsk, fordi den industrielle lønkvote ved en kortslutning (i vores tilfælde forholdet mellem indkomsten fra uselvstændigt arbejde i industrien og nettoproduktionsvolumen) sættes lig med *merværdiraten*. I den industrielle lønkvote indgår nemlig ikke blot lønninger til arbejderne, der deltager i produktionen af merværdien, men der indgår også

- a) *profitbestanddele*, for så vidt de bliver udbetalt til kapitalens ledelsesfunktionærer i form af overproportionale høje gager - det er her betydningsfuldt - og
- b) lønninger til kapitalens *uproduktive arbejdere* (cirkulationsagenter etc.) der bliver betalt af merværdifonden.

For de uproduktive arbejdere producerer ingen værdi respektive merværdi, den vækst, der finder sted hos denne del af de lønafhængige, afhænger væsentligt af udviklingen i arbejdets produktivkraft i det produktive område af den industrielle kapital. Derfor fremkalder den expansion i de uproduktive arbejders andel af den samlede arbejdskraft på den ene side ingen yderligere merværdi, men indskrænker det akkumulationsdygtige merprodukt. På den anden side får den stigende andel af uproduktive arbejdere lønkvoten til at stige og udbytningsgraden *synes* at falde, når lønkvoten på denne fejlagtige måde sættes sammen med merværdiraten. Dette gælder på samme måde for den totalsamfundsmæssige lønkvote, blot indgår der i den totalsamfundsmæssige lønkvote yderligere uproduktive lag af lønafhængige, så som *statslige lønarbejdere*, der betales ud af de lønafhængiges revenue etc.

Nu foreligger der ganske vist nyere undersøgelser af klassestrukturen i BRD og dermed også undersøgelser, der kan bestemme udviklingen i de uproduktive arbejderes andel⁹⁸, men disse undersøgelser bestemmer ikke andelen af de uproduktive lønarbejderes lønsum af den samlede lønsum. Men da en vækst i den uproduktive arbejdsmasse på ingen måde nødvendigvis også indeholder en vækst i den lønfond, der forener disse arbejder med hinanden, vil vi først og fremmest søge at finde indikatorer for udviklingen i de uproduktive arbejderes andel af lønkvotens udvikling ud fra den officielle statistik. For at få en indikator for merværdiens udvikling, vender vi tilbage til den tidligere udviklede sammenhæng: Ud fra de uproduktive arbejderes stigende andel af lønsummen og af lønkvotens udvikling slutter vi, at merværdiraten er stigende - forudsat, at lønningerne udvikler sig på nogenlunde samme måde indenfor de forskellige områder. I dette øjemed vil vi undersøge statistikken ved hjælp af følgende ligning:

$$\frac{W}{Y} = \frac{(a_{pr} + a_{upr} + a_{st}) W}{Y}$$

I denne ligning er Y (nettoproduktet) en funktion af de produktive lønarbejdere, sådan som vi allerede har fremstillet det i artiklens første del. Videre er:

a_{pr} lig med de produktive arbejderes andel af lønsummen i forhold til den samlede lønsum (= W_{pr}/W).

a_{upr} lig med kapitalens uproduktive arbejderes andel i forhold til den samlede lønsum (= W_{upr}/W).

a_{st} lig med de statslige arbejderes andel af lønsummen i forhold til den samlede lønsum (= W_{st}/W).

Ud fra denne ligning er det klart, at en hurtigere tilvækst af (a_{upr} og (a_{st})) i forhold til (a_{pr}) får andelen af de produktive arbejdere til at falde. Deraf ville følge a) ved *konstant* lønkvote må merværdiraten være steget;

b) ved *stigende* lønkvote kan merværdiraten være konstant eller endog stigende; den kan således være faldet, hvis de samlet lønforhøjelser havde overkompenseret endog tilvæksten i de uproduktive arbejderes lønsum og hos de erhvervsaktive, der er beskæftiget af staten. (Men da stigningsraten for lønkvoten ikke umiddelbart er til at sammenligne med stigningsraten for andelen af de uproduktive arbejdere, må vi nøjes med de anførte indikatorer i det følgende).

Hvis vi går ud fra, at den overvejende del af de produktive arbejdere er sammenfattet under rubrikken »producerende erhverv«, bliver det tydeligt ud fra tabel 8, at andelen af de områder, inden for hvilke den største del af de uproduktive arbejdere er opgjort (handel, transport, tjenesteydelser, stat), har expanderet overproportionalt i forhold til de »produktive områder« i 60'erne: Andelen af de lønsummer, der kan forbinde de »uproduktive områder« med

98. Projekt Klassenanalyse, Materialien zur Klassenstruktur der BRD, Berlin (Vest) 1974; IMSF, Klassen- und Sozialstruktur der BRD 1950-1970, Teil II, Sozialstatistischer Analyse, Frankfurt a.M. 1973.

Tabel 8:
Lønandele og lønudvikling i forskellige sektorer i den vesttyske økonomi.

Brancher	Bruttoindkomster fra uselvstændigt arbejde		Bruttoindkomst 1970 sammenlignet med 1960 (1960 = 100)	Branchens bruttoindkomst i andel af den totale bruttoindkomst		Ændringer i andele ... fra 1960 til 1970 i pct.
	1960	1970		1960	1970	
<i>Produktive områder</i>						
Land- og skovbrug:	2670	3520	131,8	1,9	1,0	-47,4
Energi og minedrift:	6620	9450	142,8	4,7	2,7	-42,5
Fremstillingsvirksomhed (excl. byggeri):	61670	154700	250,9	43,5	43,9	0,1
Byggeri:	12750	31640	248,2	9,0	9,0	0,0
Industri:	50310	125600	248,4	35,5	35,7	0,1
Ialt:	83710	199330	238,1	59,1	56,6	-4,2
<i>Uproduktive områder</i>						
Handel, transport og nyhedsformidling:	23520	57170	243,1	16,6	16,2	-2,4
Kredit, forsikring og lign. tjenesteydelser:	9200	25960	282,2	6,5	7,4	13,8
Stat:	20580	59280	290,1	14,5	16,8	15,9
Ialt:	53300	142410	267,2	37,6	40,4	7,5
Totalt:	141760	352140	248,4	-	-	-

Kilde:

Statistisches Jahrbuch 1973, s. 522f; *DIW*, Produktionsvolumen ..., op. cit., egne beregninger. Andele af bruttoindkomsten for uselvstændigt arbejde giver ikke 100 p.gr.a. dobbelttælling (industrien er indeholdt i fremstillingsvirksomhed).

hinanden, stiger med 7,5%, mens andelen af de »produktive områders« lønsum falder i forhold til den samlede lønsum med 4,2%. Taget hver for sig stiger endog andelen af lønsummen for de lønarbejdere, der er sammenfattet under »tjenesteydelser«, med 13,8% og for de erhvervs personer der er beskæftiget af staten, med 15,9%. Den antagelse, at den overproportionale stigning i de uproduktive arbejders lønsum kan føres tilbage til en stigende andel af lønafhængige overhovedet, bliver bekræftet af Projektets Klassenanalyseres resultater, skønt indordningen af de erhvervsaktive under de enkelte arbejderkategorier dér sker mere differentieret, end det her er muligt. Ifølge Projektets Klassenanalyse forskydes andelen af kapitalens uproduktive arbejdere i forhold til arbejderklassen fra 13,0% (1950) til 22,2% (1961) og stiger videre indtil 1970 til en andel af 25,3%⁹⁹. Samtidig forhøjes andelen af de erhvervs personer, der beskæftiges af staten, fra 11% (1950) til næsten 16% i 1970¹⁰⁰.

Udviklingen i de forskellige arbejderlags andel af nyværdien bliver ikke tydelig gennem disse tal, dog kan man - hvis man stiller resultaterne fra tabel 8 ved siden af denne analyse af strukturforskydningen - slutte fra forandringen i de uproduktive arbejders andel til ugunst for de produktive lønarbejdere, at de produktive arbejders produktivkraft er steget og at merværdiraten, trods den tilsyneladende modsatvirkende stigning i lønkvoten, i det mindste er forblevet konstant, hvis ikke den end og er steget.

Lønarbejdernes stigende andel af nettoproduktet (her: de uselvstændigt beskæftigedes andel af nationalindkomsten) er derfor udtryk for de uproduktive arbejders stigende andel af de beskæftigede, der betales af merværdien og hvis stigende andel således er udtryk for en høj og sandsynligvis endog stigende merværdirate. For så vidt lønarbejderne i 60'erne virkelig kan gennemføre reallønsforhøjelser (og vi har allerede henvist til, at dette i højere grad er muligt nu end i 50'erne), får de del i udviklingen af den produktive arbejdes produktivkraft uden at sænke merværdiens rate. Dette bliver også tydeligt ved en sammenligning af udviklingen i arbejdsproduktiviteten med udviklingen i de reale nettolønninger¹⁰¹:

99. Projekt Klassenanalyse, op.cit., s. 219, Tab. 41.

100. Ibid., s. 423.

101. De følgende værdier, der er angivet i tabel 9, refererer dog kun til den totalsamfundsmæssige arbejdsproduktivitet og de reale nettolønninger hos de erhvervsaktive. I beregningen af *arbejdsproduktiviteten* indgår de uproduktive områder, i hvilke udviklingen af arbejdsproduktiviteten ikke umiddelbart berører merværdiproduktionen inden for det produktive område. En stigende produktivitet inden for disse områder ville kun formindske fradraget i den totalsamfundsmæssige akkumulerbare merværdi. Desuden sænkes det totalsamfundsmæssige »måltal« for produktivitetens udviklingen betydeligt, da produktivitetens udviklingen inden for de uproduktive områder bevisligt ligger betydeligt under produktivitetens stigningen inden for kapitalens produktive områder. Også i *nettolønnen* indgår de uproduktive arbejders lønninger, se ovenfor. En indvending, som blev fremhævet mod studiet af Bergmann m.fl., af nettolønnen ikke genspejlede virksomhedsejerens virkelige omkostningsbelastning (jvf. G. Müller, U. Rödel, koreferat til O. Jacobi og W. Müller-Jentsch, uoffentliggjort manuskript, Stranberg 1974, s. 2), rammer vores sammenhæng for så vidt som de statsudgifter, der finansieres over skatterne, også fuldt og helt indgår i arbejdskraftens værdi (uddannelsesudgifter, social sikring). Men dertil kan indvendes, at a) ikke det samlede skatteprovenu fra lønarbejdere igen indgår i arbejdskraftens reproduktion via statsudgifterne, b) ved denne indvending negeres *fuldstændigt* de uproduktive arbejders rolle.

Tabel 9:
Real produktivetsstigning og reallønstigning.

År	Real BFI/beskæftigede Tilvækst i pct.	Nettoløn og gage pr. beskæftiget arbejdstager. Tilvækst i pct.
1951-1958	5,5	5,3
1959-1967	4,6	4,6
1968-1972	4,8	4,7

Kilde:

J. Bergmann, O. Jacobi, W. Müller-Jentsch, Gewerkschaften in der BRD, Frankfurt/M (upubl. manuskript), s. 178; egne beregninger.

Ud fra denne modstilling, der refererer til et tidsrum, som nogenlunde modsvarede vores »faseinddeling«, bliver det i det mindste tydeligt, at de produktive og uproduktive lønarbejders lønforhøjelser ikke indskrænker den akkumulationsdygtige merværdi, men bevirker, at de lønafhængige kan tilkæmpe sig en andel af udviklingen af det produktive arbejdes produktivkraft. Men samtidig bliver det også tydeligt, at en yderligere stigning i den akkumulationsdygtige merværdi gennem reallønssænkning, hvad der havde kunnet modvirke den faldende kapitalrentabilitet og også profittens fald, begrænses af de lønafhængiges styrkede stilling. Det viser sig især i begyndelsen af 70'erne, hvor de lønafhængige søger at hindre kapitalens tryk på reallønnen.

3.3.3. Kapitalstock og arbejdsproduktivitet

Også udviklingen i kapitalstocken forløber anderledes i 60'erne end i 50'erne. Dette bliver allerede tydeligt ved, at tilvæksten i investeringerne i tidsrummet fra 1960 til 1970 (i 1962 priser) kun er 73% overfor mere end 150% i 50'erne. Dette resultat kommer i stand, selv om investeringskvoten, dvs. investeringernes andel af socialproduktet, er højere end i 50'erne. I industrien derimod falder investeringskvoten på lang sigt i dette årti, som det fremgår af følgende tabel (se s. 68).

Ganske tydeligt er her investeringskvotens cykliske bevægelse; men selv når man sammenligner konjunkturrelle ens år (f.eks. 1960 og 1969), så er det tydeligt, at investeringskvoten falder på lang sigt. Også investeringernes struktur ændrer sig. Når man trækker afskrivninger¹⁰² fra bruttoinvesteringssummen for at få værdien af nettoinvesteringerne, så viser det sig, at andelen

102. Ang. problemet med vurderingen af afskrivninger såvel som beregningen af anlægsformuen jvf. Heinrich Lützel, Das reproduzierbare Sachvermögen zu Anschaffungs- und Wiederbeschaffungspreisen, i: *Wirtschaft und Statistik*, nr. 11/1972.

Tabel 10:
Nettoproduktionsvolumen og bruttoanlægsinvesteringer i industrien i 1962-priser.

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Effektiv nettoproduktionsvolumen (Mia. DM)	151,1	160,0	166,1	170,9	186,7	197,4	199,6	194,1	217,1	245,2	260,3
Bruttoanlægsinvesteringer (Mia. DM)	19,3	21,1	20,9	19,3	20,3	22,3	21,7	19,4	18,8	24,6	27,9
Bruttoanlægsinvesteringernes andel af nettoproduktionsvolumen i pct.	12,8	13,2	12,6	11,3	10,9	11,3	10,9	10,0	8,7	10,1	10,7

Kilde:

DIW, Produktionsvolumen, op. cit; egne beregninger.

af - modsvarende afskrivninger - reinvesteringerne i det nævnte tidsrum tiltager eller nettoinvesteringernes andel af bruttoinvesteringerne aftager. Denne »nettokvotes« bevægelse følger i det store og hele kapitalproduktivitetens bevægelse. Indtil midten af 50'erne stiger den (fra 55,6% i 1950 til 67% i 1955) for derefter kontinuerligt at falde (jvf. tabel 4a). Dette kan forklares med, at den fixe kapitalmasse - som følge af den stejlt stigende kapitaludgift - bliver stadig større - og derfor også - til dels også forstærket af den forkortede levetid på anlæg og ændringer i finansieringssystemet - nødvendiggør højere afskrivningsbeløb. Når investeringskvoten ikke tilsvarende stiger eller falder, må det resultere i den forholdsmæssige og absolutte vækst i reinvesteringerne og den relative nedgang i nettoinvesteringerne. Dette har en yderligere effekt, nemlig - om end ubetydelig - forsinkelsen af kapitalstockens tilvækstrate. Dette kan fremstilles ved hjælp af alle de størrelser, der indicerer fixkapitalens aktiver: Lægger man til grund nettoanlægsformuen i forhold til anskaffelsesprisen, så var tilvækstraterne fra 1960 til 1970 i erhvervsvirksomheder 142%, i industri og håndværk 153% og i den statslige sektor 159%. Betragter man nettoanlægsformuen i forhold til genskaffelsesprisen, så er tilvækstraterne i det nævnte tidsrum hos virksomhederne 174%, i industri og håndværk 175% og i den statslige sektor 203%. Bruttoanlægsformuen i industrien, der tiltog fra 1950 til 1960 med 107%, vokser i den følgende tiår nu kun med 85%¹⁰³. Heri viser der sig altså to ting: For det første, at kapitalstockens vækstrate i 60'erne bliver langsommere - en ubedragelig indikator for, at nettoinvesteringernes andel af de samlede investeringer går tilbage. Ydermere betyder dette, at den stærkt stigende investeringskvote i hele økonomien, p.gr.a. det omfang som kapitalstocken i mellemtiden havde nået, ikke var tilstrækkeligt til at opnå lignende store tilvækstrater for kapitalstocken - og dermed også for produktionskapa-

103. Ibid. s. 621 og egne beregninger. Også Kregel m.fl. op.cit.

citeten - som det endnu var muligt i 50'erne. Med andre ord: Udvidelsen af produktionspotentialet bliver sværere, jo højere kapitalkoefficienten er eller jo lavere kapitalproduktiviteten er. Således siges det allerede i den anden redegørelse af det økonomiske råd fra 1965: »Mens man i gennemsnit i årene fra 1951 til 1955 kun skulle investere 2,4% af bruttonationalproduktet for at muliggøre en tilvækst i det reale bruttonationalprodukt med 1%, var det nødvendigt i gennemsnit i årene fra 1959 til 1973 at investere 4,5% af bruttonationalproduktet for at muliggøre en tilvækst i det reale bruttonationalprodukt med 1%¹⁰⁴.

For det andet fremgår det af tallene, at i modsætning til 50'erne tiltager statens nettoanlægsformue stærkere end i håndværk og industri. Det viser, ligesom den stigende andel af statsligt beskæftigede af det samlede antal arbejdere og funktionærer, statens ændrede betydning i den vesttyske kapitals reproduktionsproces. Det vil vi vende tilbage til.

Således stiger ganske vist den absolutte tilvækstrate for kapitalstocken i 60'erne langsommere end i 50'erne; men da arbejdsvolumen i denne periode aftager, resulterer denne neddæmpede absolutte stigning dog i en accelereret tilvækstrate for kapitalintensiteten. Deri kommer især det »tekniske fremskridts« karakter i 60'erne til udtryk. Vi vil gøre nogle bemærkninger til dette problem; bemærkninger, fordi vi ikke på dette sted er i stand til systematisk at behandle de komplekse problemer vedrørende den teknologiske udvikling, på den anden side kan vi dog ikke p.gr.a. denne problematik's vigtighed for kapitalakkumulationens udviklingsbetingelser i Vesttyskland give afkald på at udrede de dominerende tendenser.

Efter den neoklassiske forestilling er et neutralt teknisk fremskridt fremherskende, hvis det absolutte produktionsvolumen og produktionsvolumenen pr. arbejder stiger og kapitalindsatsen pr. arbejder (K/L) (lige som indkomstsfordelingen) forbliver konstant. Efter postkeynesiansk teori er der derimod tale om et neutralt teknisk fremskridt, hvis kapitalkoefficienten K/Y (eller den reciproke værdi, kapitalproduktiviteten Y/K) forbliver konstant, hvorved kapitalintensiteten kan stige, altså må arbejdsproduktiviteten stige tilsvarende. I Forbundsrepublikken iagttog vi i 60'erne en stigende kapitalindsats pr. arbejdskraft. Ved et givet produktionsniveau stiger produktionsmiddelindsatsen altså i forhold til det levende arbejde; arbejdskraften bliver substitueret med produktionsmidler og bliver dermed frisat. Således stiger ved tiltagende produktionsomfang indsatsen af produktionsmidler relativ hurtigere end arbejdsindsatsen.

Denne forbindelse kan også formuleres anderledes: Skal kapitalproduktiviteten stige, så må kapitalindsatsen (præcisere: indsatsen af fix kapital) pr. arbejder stige langsommere end arbejdsproduktiviteten. I 60'erne stiger imidlertid kapitalintensiteten hurtigere end arbejdsproduktiviteten (jvf. tabel 2 og figur 3). Deraf kan man kun slutte, at det tekniske fremskridt i Vesttyskland i 60'erne fremfor alt har været arbejdsbesparende: Arbejdskraften blev erstattet med fix kapital.

104. Sachverständigenrat, Jahrgutachten 1965, cif. 93.

Denne empiriske fremtrædelse modsvarer også den marxske antagelse om den stigende tekniske kapitalsammensætning i løbet af kapitalakkumulationen. Efter den marxske teori tiltager produktionsmiddelindsatsen i forhold til det levende arbejde allerede ved et givet produktionsniveau i tidsforløbet (omvæltningen af originalkapitalen) og stiger relativt hurtigere i løbet af kapitalakkumulationen, således at også forholdet mellem dødt og levende arbejde tiltager. Lige så stiger værdisammensætningen eller kapitalens organiske sammensætning c/v (forudsat, at indflydelsen fra forandringen af v elimineres).

Denne tendens gør sig også gældende i produktionsværdiens sammensætning. For her må også den konstante kapitalens andel (eller den konstante fixe kapital, hvorudfra denne analyse udgår) tiltage i forhold til udgifterne til det levende arbejde. At der også har været modtendenser hertil og vil være fremover er naturligt og afhænger ikke mindst af prisen på varen arbejdskraft i forhold til kapitalomkostningerne.

Den tese, at et neutralt eller oven i købet kapitalbesparende tekniske fremskridt periodevis eller langsigtet kunne være overvejende¹⁰⁵ og som ville modvise den marxske teori om overskudsarbejderbefolkningen og profittens faldende tendens, passer i det mindste ikke for efterkrigsudviklingen i Forbundsrepublikken (især for 60'erne).

Hvilke konsekvenser har denne slags teknisk fremskridt og akkumulation for arbejdernes beskæftigelsessituation? Hvilke tendenser kan forventes for fremtiden? Da det levende arbejdes andel i forhold til produktionsmiddelindsatsen på et givet produktionsniveau aftog og det gik relativt tilbage med akkumulationen, kom det til en stadig frisættelse af og besparelse på arbejdskraft¹⁰⁶, hvis genbeskæftigelse foreløbigt var sikret gennem høje vækstrater og gennem den stadige kapitaludvidelse i 60'erne, idet de frisatte arbejdere fandt en genbeskæftigelse i de samme eller andre industrigrene. Sålænge raten for produktionsudvidelse og kapitaludvidelse endnu var tilstrækkelig stor i de samme eller andre produktionsgrene, gik denne proces med omplantning og genbeskæftigelse af de frisatte lønarbejdere nogenlunde lempeligt fra hånden, selv om dette også havde afskedigelse, omplantning, *dekvalifikation* og omskoling til følge¹⁰⁷.

105. Denne tese forsvares af en række kritikere af den marx'ske lov om profittens tendentielle fald, således af M. Blaug, *Technical Change and Marxian Economics*, i: *Marx and Modern Economics*, ed. by D. Horowitz, London 1968. Også B. Schefold, *op.cit.*, går ud fra denne tese.

106. Frisættelse betegner den arbejdsmængde, der p.g.r.a. produktivitetstigninger ikke længere er nødvendig for at producere en bestemt mængde brugsværdier. Når der i 1968 til fremstilling af et nettoprodukt på 100 må indsættes 100 beskæftigede, så kan dette nettoprodukt på 100 i 1980 fremstilles af 54,4 beskæftigede. Frisættelsen er altså på 45,6%. Man taler om besparelse, hvis man i 1980 sætter nettoproduktet til 100 som produceres af 100 beskæftigede og i 1968 behøver mere end 100 beskæftigede til at producere det; der bliver altså i løbet af udviklingen sparet arbejdskraft til produktion af en givet mængde produkter. De her anvendte tal er for øvrigt fra RKW-Studie, *Berichtsband*, Frankfurt 1970, s. 102 ff. Begreberne bliver også anvendt af Marx i samme betydning i 13. kapitel 1. bd. af *Kapitalen*.

107. Jvf. H. Kern og M. Schumann, *Der soziale Prozess bei technischen Umstellungen*, Frankfurt a.M. 1972.

På den anden side - gennem den stærkere expansion af tjenesteydelsessektoren og de uproductive områder, som fulgte af den accelerede akkumulation, fandt mange arbejdere her en beskæftigelse (jvf. også tabel 8). Når de fri-satte arbejdere i BRD foreløbig i stor udstrækning fandt en genbeskæftigelse gennem disse to momenter, så betød det alligevel at enkelte arbejderlag og erhvervsgrupper blev udsat for en enorm belastning, dequalifikation, degradering og forringelse af deres situation p.gr.a. den manglende forudseenhed og planlægning og af den naturgroede udvikling af produktionsstrukturerne i den kapitalistiske reproduktionsproces.

Men først i 70'erne viser dette problem sig i rigtig graverende udstrækning, idet den hidtidige *latente* industrielle reservearme fremtræder som *virkelig* industriel reservearme p.gr.a. nationalproduktets ringere vækstrater og ringere rater for kapitaludvidelsen (investeringsraterne er i BRD faldet stærkt i 70'erne), og reservearmeens genbeskæftigelse - lige så genbeskæftigelse af de arbejdere, der er blevet afskediget ved produktionsindskrænkning - er blevet umuligt for bestemte alders- og kvalifikationsgrupper. De sidste år i BRDs økonomiske udvikling viser derfor også tiltagende, omend endnu ikke dramatiske, arbejdsløshedsprocenter og en stigende industriel reservearme, der for nogle erhvervsgrupper og industrigrene bliver tungtvejende.

På dette sted skal der kun henvises til (uden nøjere analyse), at disse forandrede betingelser for produktionsprocessen, der har haft konsekvenser for arbejderklassen, også har haft følger for den statslige politik. Forandringen af den statslige uddannelsespolitik, især indenfor erhvervsuddannelsen, de forcerede foranstaltninger for at danne en »infrastruktur«, der er i overensstemmelse med produktionsbetingelserne¹⁰⁸, den ændrede arbejdsmarkedspolitik (som den kommer til udtryk i loven om arbejdsfremmelse (Arbeitsförderung) i 1969, kan ikke begribes, hvis man ikke tager hensyn til de her analyserede forandringer i akkumulationsbetingelserne. Også den allerede omtalte kendsgerning, at netto-anlægsformuen netop i statssektoren i modsætning til 50'erne tiltager stærkere end indenfor det private område og at også den andel af arbejdskræfterne, der beskæftiges af staten, vokser i forhold til den samlede arbejdskraft, finder en plausibel begrundelse i disse processer¹⁰⁹.

Under disse betingelser er det ikke forunderligt, at stigninger i arbejdsproduktiviteten medfører et fald i *kapital*produktiviteten eller en stigning i kapitalkoefficienten, der indicerer forholdet mellem dødt og levende arbejde. For at arbejdets produktivitet kan stige, må stadig større masser af konstant, frem-

108. Jvf. til denne problemkreds D. Läßle, Staat und allgemeine Produktionsbedingungen, Vest-berlin 1973.

109. For at forebygge misforståelser, må vi understrege, at der ikke er nogen muligheder for direkte og quasi-automatisk gennemførelse af produktionsnødvendigheder inden for den statslige politik. Tværtimod fuldbyrdes denne gennemførelsesproces selv i form af konflikter, kriser, stridigheder og kampe. Disse processer bliver dog ikke undersøgt i denne artikel.

for alt fixe kapital indsættes. Som det tydeligt fremgår af figur 3, angår dette udsagn først og fremmest den industrielle sektor. Men det gælder også for hele økonomien. I følgende tabel er de årlige vækstrater for arbejdsproduktivitet, kapitalintensitet og kapitalkoefficient (den reciproke værdi af kapitalproduktivitet) gengivet:

Tabel 11:

Vækstraten for arbejdsproduktiviteten og kapitalintensiteten; absolut størrelse af kapitalkoefficienten for hele økonomien, 1960-1970.

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Produktivitet	7,4	5,3	4,5	4,2	6,4	6,0	3,5	4,2	6,7	6,0	4,0
Kapitalintensitet	4,3	5,1	6,0	5,9	6,2	5,8	6,4	8,8	4,7	3,3	4,1
Kapitalkoefficient	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5	3,5	3,6	3,8	3,8	3,7	3,7

Kilde:

WiSta, 1971, s. 604; *Jahresgutachten des Sachverständigenrates*; egne beregninger.

Vi ser, at kapitalkoefficienten stiger lidt i dette årti, altså aftager kapitalproduktiviteten også i hele økonomien. Hvis ikke den økonomiske krise 1966/67 havde tilvejebragt meget høje produktivitetstigninger, så ville stigningen i kapitalkoefficienten have været endnu højere. Når man betragter den samlede økonomi, så er stigningen i kapitalindsatsen pr. arbejdsplads ikke blot ansvarlig for tilvæksten i kapitalkoefficienten eller for nedgangen i kapitalproduktiviteten, men også for »kravet om infrastrukturinvesteringer«¹¹⁰. Stigende beløb af den producerede merværdi kunne imidlertid ikke længere uden videre forvandles til kapital, der tilegner merværdi, men de brugsværdier, der modsvarer dele af merværdien, går nu ind i de materielle produktionsforudsætninger, som staten må tilvejebringe. Således stiger også i dette tidsrum statens andel af byggeinvesteringerne fra 24,1% til 27,7%, mens de private virksomheders andel falder fra 33,1% til 28,8%. Dette er ganske vist kun en grov indikator for den stigende betydning af statslig tilvejebragt infrastruktur; men den viser dog de forandrede vækstbetingelser, der udtrykker sig - som allerede fremført - i den faldende kapitalproduktivitet.

Allerede i afsnit 3.3.2. henviste vi til den stigende betydning af de uproduktive sektorer under aspektet: hvilke fremtrædelser skjuler sig bag den stigende lønkvote. Dette må behandles endnu engang for at kunne interpretere produktionsudviklingen. Hvis man betragter de forskellige produktivetsmål, så viser der sig følgende billed:

110. Sachverständigenrat, Jahresgutachten 1969, cif. 53.

Tabel 12:
Produktionsresultat 1970 (1962 = 100)

	pr. beskæftiget arbejdstime	pr. arbejdere	pr. arbejdstime
Hele industrien	157,7	160,3	166,2
Fremstillingsvirksomhed	156,8	158,9	165,0
Minedrift	185,7	183,2	195,4

Kilde:

WiSta 1971, s. 240.

Påfaldende er det, at produktionsresultatet pr. arbejdstime i alle områder indenfor industrien stiger hurtigere end produktionsresultatet pr. beskæftigede time. Grunden hertil kan kun ligge i, at i størrelsen »beskæftigede time« er indeholdt de ydede arbejdstimer for alle ansatte, dvs. cum grano salis de uproduktive arbejder. Mens vi således i brøkens nævner kan finde gennemsnittet for produktive og uproduktive arbejdere (»pr. beskæftigelses time«), har vi i tælleren produktionsresultatet, der er resultatet af en del af de beskæftigedes arbejde, nemlig de produktive arbejdere. Selvom udsagnet kun gælder i denne stringens, når man anlægger den marxske begrebsramme, da jo de uproduktive beskæftigede i den borgerlige beregning af produktionsresultatet også tæller som værdidannende (som besidder af indkomst er de jo per se »produktive«), så kommer dog selv i denne statistik - om end fordrejet - forskellen mellem produktive og uproduktive arbejdere til udtryk. Den allerede i det forrige afsnit konstaterede udvidelse af det uproduktive område var kun mulig derved, at arbejdets produktivkraft steg meget kraftigt i den produktive sektor.

Statistisk kommer dette til udtryk ved, at indenfor landbrug og skovbrug, i fremstillingsvirksomhederne, indenfor energi og minedrift, altså indenfor områder, der i overvejende grad beskæftiger produktive arbejdere, ligger produktivitetsudviklingen over gennemsnittet for alle øvrige samfundsøkonomiske områder, hvorimod den indenfor alle andre uproduktive områder ligger under gennemsnit¹¹¹. Således viser det sig, at den konstaterede udvidelse af det uproduktive område, som vi tager hensyn til for at vise, at en stigende lønkvote ikke ubetinget er resultatet af en faldende merværdirate, *kun* var mulig p.gr.a. den stærke produktivtetsstigning indenfor den produktive sektor. Dette bekræfter imidlertid vore tidligere overvejelser fra en anden side: Den stigende arbejdsproduktivitet indenfor det produktive område er resultatet af en stigende merværdirate. Men udvidelsen af de uproduktive

111. RKW-Studie, Berichtsband op.cit., s. 29.

områder skete på bekostning af den merværdi, der skulle til for at »finansiere« akkumuleringen indenfor det produktive område. Men det betyder, at der tendentielt er sat grænser for udvidelsen af de uproduktive sektorer, da det kun er muligt at udvide dem ved enorme stigninger i arbejdsproduktiviteten. Da det imidlertid under de givne forhold er nødvendigt med meget store udgifter til fixkapital for at få arbejdsproduktiviteten til at stige og da kapitalkoefficienten følgelig stiger, vil en sådan tendens ikke kunne sætte sig igennem. Dette går imod alle de teorier, der går ud fra en sækular stigning i den »tertiær sektor« og i den forbindelse kun extrapolerer tendenser uden at kunne begribe deres modsigelsesfuldhed.

Lad os nu gå over til at betragte produktivitetsudviklingen under aspektet kapitalakkumuleringens *cykliske bevægelse*. Allerede ved det første blik på de i tabel 11 gengivne vækstrater er det påfaldende, at arbejdsproduktivitets tilvækstrater falder før krisen for derefter igen at ryge i vejret. Med kapitalintensitetens tilvækstrater er det lige netop omvendt, således at kapitalproduktiviteten stiger hhv. kapitalkoefficienten falder kortfristet efter kriser. Det er på den måde, at *krisens funktion* dokumenteres, nemlig igen at hæve kapitalvaloriseringen op på et så højt niveau, at en fornyet akkumulationsfase kan begynde. Efter krisen 1966/67 talte det økonomiske råd om et »produktivitetsmirakel«; rådets forklaring ville være værd at citere udførligt på dette sted:

»Årsagen til »produktivitetsmiraklet« ser nogle i den høje udnyttelse af produktionspotentialet i dette boom, andre henviser til recessionens nyttige virkning. Men man kan også tænke sig, at kapitalproduktiviteten på længere sigt igen ville forøges. - Kortsigtet kan arbejdsproduktiviteten forøges over gennemsnitligt derved, at med stigende udnyttelse af den faste kapacitet bliver virksomhedernes *fixe elementer indenfor personale-bestanden anvendt bedre*. Set ud fra recessionsdalen i 1966/67 var følgelig forudsætningerne for kraftige produktivitetstigninger særlig gunstige ... Ved overgangen fra mindre til *fuld (kapacitets) udnyttelse* måtte man delvis gå tilbage til, at produktivitetstigningen blev kraftigt accelereret. Åbenbart skulle der først en konjunkturløst anspændelse til som i 1969 for at bevæge arbejdsgiverne til fuldt at *mobilisere deres produktionsreserver*. Antallet af arbejdsgivere, der i 1969 er overgået til skifteholdsarbejde, eller har indsat ekstra skift, måtte have været betydelig større end i den sidste højkonjunktur; det er længe siden, at der er blevet ydet så mange *overtimer* som i dette år (1969). - Der er også blevet henvist til, at de høje produktivitetstigninger aldrig havde kunnet opnås uden den forgangne recession, og at der åbenbart fra tid til anden behøves en »renselseskrise« for at få gunstige vækstbetingelser. Man kan vel ikke bestride, at recessionen har spillet en rolle for »produktivitetsmiraklet« - som modpost til produktivitetstabene i denne tid. Mange virksomheder har *standset forældede produktionsanlæg* og lægger sig efter investeringer med høj *rationaliseringseffekt*. Ofte kunne de *stramme* deres produktion og distribution, dels *gennem tekniske og organisatoriske fornyelser* i egne virksomheder, dels *gennem sammenslutning med andre virksomheder* eller gennem afstemning af produktionsprogrammet ... i 1968 og 1969 er kapitalproduktiviteten i den samlede økonomi dog alt at dømme ikke gået så stærkt tilbage, som hvis den havde modsvaret den langsigtede tendens. For denne tese taler fremfor alt, - at bølgen med *arbejdstidsforkortelse*, der satte ind i begyndelsen af 60'erne, *er stagneret* efter recessionen (og vel heller ikke i overskuelig tid længere kan nå den udstrækning som i de senere år), - at andelen af de private udstyrsinvesteringer i forhold til de samlede investeringer er forøget og at de private udstyrsinvesteringer - målt i bruttonationalproduktet - endnu aldrig har været

så store som i 1969, hvad der har ført til en *forbedring af vores kapitalstocks alderstruktur*, - at der i de sidste år er blevet udviklet mange nye *arbejdsbesparende teknikker og metoder* der er blevet bragt til produktionsmodning (som f.eks. indsættelsen af *computers* i planlægning, styring og kontrol af produktionsprocessen), og som først fuldt ud i denne cyklus' opsvingsfase har givet sig udslag i kapitalproduktivitet ...«¹¹².

Kort: Produktivitetsstigningerne er blevet fremkaldt af (a) arbejdets intensivering (»stærkere udnyttelse af de fixe elementer i personalebestanden«), (b) fuld udnyttelse af kapaciteterne, (c) mobilisering af reserverne, (d) udvidelse af arbejdstiden (flerskiftsdrift, overarbejde, ingen arbejdstidsforkortelser), (e) nedlæggelse af »forældede« anlæg, altså reducere af den konstante kapital, (f) rationalisering og effektivisering af produktion og cirkulation, (g) koncentration og centralisation af kapitaler, (h) delvis indførelse af arbejdsbesparende teknikker og metoder.

I krisen bliver altså endnu engang alle de muligheder mobiliseret, der også i 50'erne har været årsag til de høje tilvæksts-rater i arbejdsproduktiviteten. Det økonomiske råd har i denne sammenhæng endnu tilladt sig den illusion at antage, »at kapitalproduktiviteten på længere sigt igen forøges«. Men krisen er kun et moment i kapitalakkumulationens langsigtede bevægelse. I den gør på kort tid de modvirkende årsager til kapitalrentabilitetens fald sig gældende, men uden at kunne ophæve de tilgrundliggende tendenser for akkumulationsprocessen. Heraf kommer det, at fra ca. 1970 sætter de grundliggende tendenser til stærkere stigning i kapitalintensiteten overfor stigningen i arbejdsproduktiviteten sig igen igennem med den konsekvens, at der bliver en yderligere nedgang i kapitalrentabiliteten.

3.3.4. *Udviklingen i branchestrukturen*

Ved fremstillingen af de grundlæggende tendenser og betingelser for kapitalakkumulationen i 50'erne har vi henvist til, at branchestrukturen har været særlig gunstig for den vesttyske økonomis stærke verdensmarkedssammenfletning og at omvendt den stærke verdensmarkedsafhængighed fremmede denne branchestruktur med hovedvægten på maskinbygning, kemi, elektroindustri, bilindustri osv. Dette fortsætter også i 60'erne, som det fremgår af følgende opgørelse, hvor alle de grene er opført, hvis exportandel af den samlede omsætning er højere end gennemsnittet på 19,5% for den samlede industri (se tabel 12a, s. 76).

Af tabellen fremgår det, hvor stærkt ikke blot hele den vesttyske industri, men især nogle vigtige brancher er afhængige af verdensmarkedet. De kapitaler, der er anlagt i disse grene, kan kun akkumulere, hvis verdensmarkedet expanderer i samme grad som deres akkumulation. Men på den anden side indvirker verdensmarkedet over importsiden på branchestrukturen. For nemlig i passende udstrækning og varighed at kunne exportere, må importen som

112. Sachverständigenrat, Jahresgutachten 1969, cif. 50-54.

Tabel 12a:**Eksportomsætningens andel af totalomsætningen i særlige eksportintensive brancher 1971.**

Kulminedrift	24,1
Kali- og stensaltsminedrift	28,3
Andet minedrift	20,3
Jernproducerende industri	27,2
Kemisk industri	30,8
Kunststofindustri	23,4
Maskinindustri	35,2
Bilindustri	40,6
Skibsbygning	42,6
Elektroteknisk industri	21,3
Finmekanik, optik	34,6
Kontormaskiner, datamaskiner	44,6
Finkeramik	29,4
Musikinstrumenter mv.	26,1
Totalt	19,5

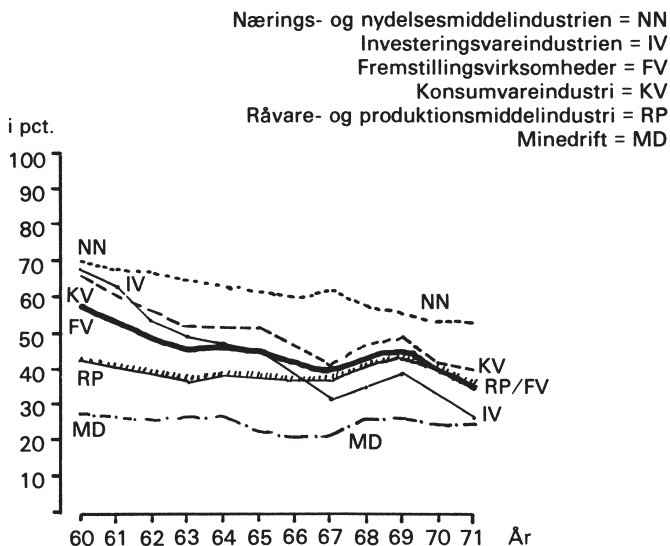
Kilde:

Statistisches Jahrbuch 1973, s. 233.

»modpost« udvides. Men de importerede varer konkurrerer med de vesttyske enkeltkapitalers varer. På den måde kan det ske, at bestemte brancher, hvis produkter kan fremstilles i andre lande under gunstigere betingelser end i Vesttyskland, kommer i økonomiske vanskeligheder, som det var tilfældet i 50'erne indenfor minedriften, indenfor landbruget og i dag fremfor alt indenfor tekstilindustrien. Selvom i BRD størstedelen af importen består af produkter fra industri og håndværk, så er det dog nødvendigt at henvise til differencen mellem indførsels- og udførselsstrukturen: I indførsel i 1970 er andelen af industrielle færdigvarer nøjagtig 50%, mens den i udførsel er 85,8%. Og indenfor produkter fra industri og håndværk ligger hovedvægten i den vesttyske export på produktionsmidler, mens det indenfor importområdet ligger på forbrugsvarer. Betegnende nok exporterede den vesttyske kapital i 1972 for 4,1 mia. DM tekstil- og læderindustri*maskiner*, hvilket stod overfor en import til et beløb af 0,6 mia. DM, mens der i det samme år er blevet exporteret for 3,1 mia. DM tekstiler, sko og andre lædervarer, er der derimod blevet importeret for 7,9 mia. DM. Dette er kun et eksempel, der skal vise, at ikke blot exportforholdene, men også importen er relevant for branchestrukturens udvikling.

Når der på den ene side bliver spurgt om, hvilke virkninger, som verdensmarkedssammenfletningen har på branchestrukturen, så må på den anden side de betingelser undersøges, der bestemmer branchens position på verdensmarkedet. For at komme nærmere ind på denne problemstilling, vil vi nu betragte de vigtigste brancher indenfor den vesttyske industri ud fra deres relative stilling (indenfor den samlede industri) men hensyn til arbejdsproduktivitet, kapitalintensitet, lønkvote og kapitalrentabilitet. Først og fremmest undersøger vi industrigruppen indenfor minedrift, fremstillingsvirksomheder og deres undergrupperinger: råstof- og produktionsmiddelsindustrier, investeringsindustrier, konsumvareindustrier og nærings- og nydelsesmiddelindustrier.

Figur 5:
Kapitalrentabilitetens udvikling i udvalgte industrigrupper 1960-1971.

Kilde:

Egne beregninger på basis af data fra R. Kregel, o.a., op. cit.

I figur 5 har vi beregnet kapitalrentabiliteten for disse industrigrupper i 60'erne. For det første er det ved et øjekast tydeligt, at kapitalrentabiliteten bevæger sig *cyklisk* og i denne proces falder på lang sigt. For det andet er den særlige stærke nedgang i kapitalrentabiliteten i investeringsvareindustriene påfaldende. Til disse brancher hører maskinbygning, bilindustri, elektroteknisk

industri osv. Vi kan forklare dette med, at arbejdsproduktiviteten i disse grene ligger lavere end gennemsnittet for den samlede industri og at lønandelen af nettoproduktionsvolumen (styk lønsudgifterne) er overgennemsnitlige høj¹¹³. Den undergennemsnitlige kapitalintensitet har ikke kunnet holde den særlig stærke nedgang i kapitalrentabiliteten tilbage. For det tredje er der endnu noget påfaldende ved kurvernes forløb: Kapitalrentabilitetens aktuelle højde i de enkelte industrigrupper ligger nærmere hinanden i krisetider end i boomfaser. Vi vil ikke yderligere hengive os til dette problem i denne artikel, dog mener vi, at dette fænomen kun kan interpreteres, hvis vi undersøger tendenserne til udligning af de enkelte brancheprofitter til gennemsnitsprofitter, altså skulle problemet om konkurrence og monopol inddrages i betragtningen.

Vi kan imidlertid ikke være tilfredse med denne foreløbige grove karakteristik af den forskelligartede brancheudvikling, da de fremtidige udviklingstendenser væsentligt afhænger af, hvilke faktorer der er årsag til, at kapitalrentabiliteten falder. Kapitalens reaktionsmuligheder er forskellige alt efter de årsager, der er ansvarlige for kapitalrentabilitetens fald. Principielt kan den falde som følge af en stigende kapitalintensitet, en faldende arbejdsproduktivitet hhv. et gab mellem vækstraterne for kapitalintensitet og arbejdsproduktivitet eller en stigende lønkvote hhv. stigende lønstyksudgifter. Hvis vi kombinerer disse faktorer, så kan vi finde hovedgrundene til den aftagende kapitalrentabilitet. Ved undersøgelsen af de vigtigste brancher viste følgende resultat sig:

For det første: Kun i tre brancher forbedredes kapitalrentabiliteten i 60'erne, nemlig indenfor kemiindustrien, mineralolieforarbejdningen og kunststofforarbejdningen. Her spillede de ekstraprofitter, som disse industrigrupper kunne erhverve sig som følge af deres særstilling i kapitalens reproduktionsproces (branchegruppe III) sikkert også en rolle.

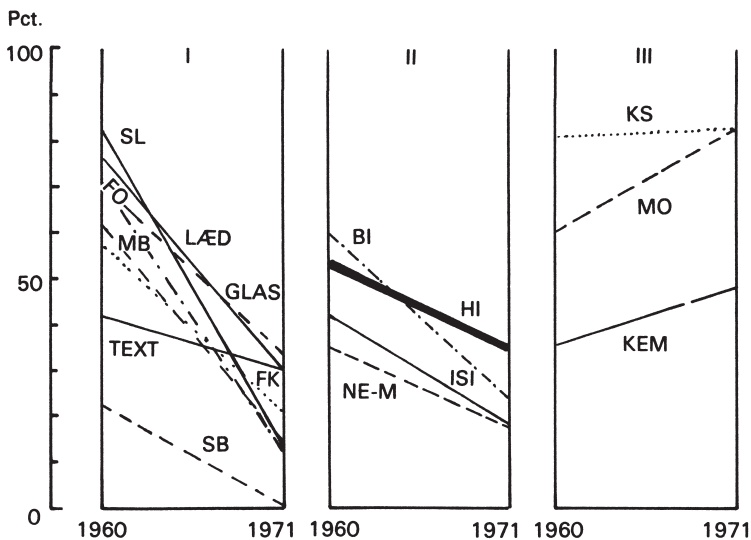
For det andet: Hos næsten alle de brancher, der i 1960 lå over gennemsnittet for industrien i kapitalvaloriseringen, og som i 1971 er sunket til under gennemsnittet (branchegruppe I), viser der sig en ensartet konstellation: kapitalintensiteten og arbejdsproduktiviteten ligger under gennemsnittet for den samlede industri, kapitalproduktiviteten er overgennemsnitlig høj, ligeså også lønknoten med det resultat, at kapitalrentabiliteten i løbet af 60'erne er blevet lavere end gennemsnittet. Betegnende nok lå alle disse brancher - stål- og letmetalfremstilling, maskinbygning, finmekanisk og optisk industri, finkeramisk industri, glasindustri, læderindustri lige som investeringsvareindustrien i sit gennemsnit - endnu i 1960 over gennemsnittet for den samlede industris kapitalrentabilitet. Hvis man stadig henregner de industrigrupper til disse grupper,

113. Vi henviser endnu engang til, at ved beregning af styklønsomkostninger er lønudviklingen ikke blevet deflateret og derfor opstår der naturligvis en forfalskning af styklønsomkostningerne. Alligevel er det muligt at anvende styklønsomkostningerne i denne sammenhæng, da dette problem jo angår alle brancher og derfor er sammenligningsmuligheden fremstillet, hvilket det her drejer sig om.

hvis kapitalproduktivitet er undergennemsnitlig, og som derfor også allerede i 1960 lå under gennemsnittet for kapitalvaloriseringen (tekstilindustri og skibsbygning), så har vi en relevant gruppe af industrigrene, hvis kapitalrentabilitet er faldet stærkt overgennemsnitligt, fordi styklønsudgifterne ligger meget højt. Som følge af den høje lønkvote søger disse grene deres frelse især ved en ned-sættelse af lønandelen.

For det tredje: Derudover er der endnu en række andre industrigrene, hos hvem faldet i kapitalrentabiliteten er indtrådt af forskellige grunde - dels p.gr.a. en høj og stigende lønkvote, dels p.gr.a. meget hurtigt forceret kapitalintensivering eller for langsomt stigende arbejdsproduktivitet. Her kunne detaljerede branchespecifikke undersøgelser, som vi ikke her kan gennemføre, give flere oplysninger.

Figur 6:
Kapitalrentabilitetens bevægelse i nogle brancher i den vesttyske økonomi fra 1960 til 1971.

SL = stål- og letmetalanlæg; FO = finmekanik og optik; LÆD = læderindustri; MB = maskinbygning; FK = finkeramisk industri; TEXT = tekstilindustri; SB = skibsbygning; BI = bilindustri; JSI = jern- og stålindustri; NE-M = NE-metalindustri; KS = kunststofindustri; MO = mineralolieindustri; KEM = kemisk industri; GLAS = glasindustri; HI = hele industrien.

Kilde:

EGNE BEREGNINGER PÅ BASIS AF DATA FRA *KRENGEL, o.a., op. cit.*

Ved hjælp af figur 6 kan vi tydeliggøre denne forskellighed i brancheudviklingen. Vi har opdelte de undersøgte brancher i tre grupper. I gruppe I befinder alle de brancher sig, hvis kapitalrentabilitet i tiåret fra 1960 til 1970 falder overgennemsnitligt p.gr.a. undergennemsnitlig kapitalintensitet og arbejdsproduktivitet, til dels overgennemsnitlig kapitalproduktivitet, men relative høje lønudgifter. I gruppe II befinder sig de vigtigste brancher med forholdsvis lav kapitalrentabilitet, men med høj kapitalintensitet, således at faldet i kapitalrentabiliteten her fremfor alt beror på kapitalintensivering. Den fedt optrukne linie i figuren for branchegruppe II betegner den samlede industris gennemsnit. I branchegruppe III befinder endelig alle de brancher sig, som i det forgangne tiår kunne notere en stigning i kapitalrentabiliteten. Det er alle de brancher med forholdsvis. høj arbejdsproduktivitet og lav lønandel.

Vi koncentrerer vores interesse om den første gruppe af industrigrene, hos hvem - for at gentage det - kapitalintensiteten og arbejdsproduktiviteten ligger under det industrielle gennemsnit, kapitalproduktiviteten som kombineret udtryk må ikke være ubetinget negativ og lønkvoten er overgennemsnitlig høj. Åbenbart beror den negative udvikling for kapitalrentabiliteten fremfor alt på de stærkt stigende styklønsudgifter. I hvert fald ser det sådan ud fra enkeltkapitalistisk standpunkt. Nu består der principielt to muligheder for at klare dette problem, nemlig for det første at spare på lønudgifterne gennem rationalisering, dvs. under de givne forhold at forhøje kapitalintensiteten, eller for det andet at udvandre til regioner, hvor lønudgifterne er meget ringe p.gr.a. særlige lave lønninger. Her må man skelne mellem to »typer« af brancher p.gr.a. deres forskellige arbejdsproces: de brancher, der har høj lønudgiftandel og samtidig høj andel af de højt kvalificerede arbejds kræfter og de brancher, der har høj lønudgiftandel og samtidig et stort antal af kun ringe kvalificerede arbejds kræfter. Særlig for den anden kategori af brancher, der udover tekstilindustrien består af den elektrotekniske industri, til dels bilindustrien den finmekaniske og optiske industri, læderindustrien, spiller den seneste udvikling, der kan iagttages i forbindelse med eksporten ikke blot af varekapital, men også af pengekapital til anlæg i såkaldte lavtlønslande, en vigtig rolle. Uden nu at kunne gå nøjagtigere ind på de problemer, der ligger heri, skal vi blot pege på nogle tendenser, der er vigtige i vores sammenhæng.

For de enkelte kapitaler synes det, som om kapitalrentabilitetens fald fremfor alt beror på de meget stærkt stigende lønstyksudgifter. Den af os fremhævede sammenhæng mellem arbejdsproduktivitets stigning, merværdiratens forhøjelse, den uproduktive sektors stigende andel er skjult for den enkelte kapital. Således forsøger man at unddrage sig »omkostningsfaktoren« ved de høje lønninger, som efter den enkelte kapital opfattelse er skyld i miseren med de forringede valoriseringsbetingelser. I den forbindelse spiller to »strategier« en rolle alt efter hvilken karakter, som sammenfletningen har indenfor verdensmarkedet. Når den vesttyske kapital ikke kan holde trit med priserne overfor konkurrenter

fra andre lande, fordi der i produktets markedspris - ved meget arbejdsintensiv produktion - indgår høje lønninger, som de kapitaler, der producerer i de andre lande, ikke behøver at betale, så bliver først råbet om »beskyttelse mod udenlandsk konkurrence« højt. Handelsbegrænsninger, effektiv beskyttelsestold, protektion gennem forskellige subventionsformer er så midlerne for at genoprette konkurrenceevnen, om end ikke på verdensmarkedet, så dog på det indenlandske marked. Oplysningerne om den effektive beskyttelsestold i Vesttyskland viser også en korrelation mellem effektive handelsbarrierer og betydningen af lønudgifter i de enkelte industrigrene. Således udgør den effektive toldbetkyttelse for tekstilindustriens produkter ca. 21%, for beklædningsindustrien ca. 22%, for NE-metalindustrien ca. 25%. Uden disse toldforanstaltninger havde kapitalrentabiliteten i de nævnte grene sikkert været endnu lavere. Men hertil kommer endnu noget som betegner situationens modsigelsesfuldhed: Nogle brancher i den vesttyske kapital er henvist til høje eksportkvoter; mens andre brancher må beskytte sig mod »billigimport« gennem handelsbarrierer. Men i længden bliver også eksporten truet af importbarrieren, da importen - om end ikke alene - påvirker andre landes betalingsdygtighed. Men ved ophævelse af handelsbarriererne kommer de pågældende vesttyske brancher i økonomiske kriser.

Derfor bliver den anden strategi så meget desto vigtigere, nemlig at flytte selve vareproduktionen til såkaldte lavtlønslande. For BRD forekommer den antagelse os plausibel, at nogle traditionelle industrigrene som tekstilindustrien, beklædningsindustrien, læderforarbejdning, dele af den finmekaniske og optiske industri og den elektrotekniske industri næppe vil kunne forsvare bastionen i Vesttyskland overfor konkurrencen fra de såkaldte lavtlønslande uden effektiv toldbeskyttelse. For mulighederne for en yderligere omkostningsbesparende substitution af arbejde med kapital bliver begrænset så længe som en meget arbejdsintensiv produktionsmåde i mange regioner på jorden medfører økonomiske fordele p.gr.a. de meget lave lønninger. Således er det i de næste år sandsynligt, at den tendens, der i stigende grad har kunnet iagttages siden 1969, til også at exportere pengekapital med det formål at oprette produktionssteder i lavtlønslandene vil fortsætte. Især bliver følgende produktioner ramt, fordi lønudgiftens andel af produktionen er meget høj: tekstiler, beklædningsartikler, elektrotekniske og elektroniske produkter, finmekaniske og optiske produkter. De industrier, der fremstiller disse produkter, bliver koncentreret i enkelte regioner på jorden, i Sydøstasien, i de såkaldte »frie industrizoner«, f.eks. i Sydkorea og Taiwan, Singapore eller Mexico.

Disse tendenser antyder, at der med tiden vil udvikle sig nye branchestrukturer. Arbejdsintensive produktionsprocesser bliver tendentielt flyttet til lavtlønslande, hvorimod kapitalintensive produktionsprocesser vil forblive i de højtudviklede kapitalistiske lande. Således skriver Gerhard Fels: »at en branche er mere konkurrencedygtig i arbejdsdelingen, desto mere kapitalintensivt den producerer, fordi lønforskellen er mindre relevant ved kapitalintensiv produk-

tion ... Mens udviklingslandene har konkurrencefordele ved produktioner, der kræver mindre fastkapital og mindre kvalificerede arbejdskraften end andre produktioner¹¹⁴. Af den følgende figur 7 kan man iagttage branchernes struktur i overensstemmelse med deres rangfølge i kapitalintensitet og styklønsudgifter. Ved første blik er det påfaldende, at kapitalintensitet og styklønsudgifter i høj grad korrelerer negativt, dvs. at en høj kapitalintensitet modsvarer en relativ lav lønandel af nettoproduktionsvolumen og omvendt. Dette kan forklares dermed, at kapitalintensitet og arbejdsproduktivitet i reglen korrelerer positivt. En høj arbejdsproduktivitet betyder jo, at lønningernes andel af produktions resultatet (i vor sammenhæng: nettoproduktionsvolumen) er relativt ringe i forhold til den i markedspriser værdisatte brugsværdimasse. Fra en høj arbejdsproduktivitet i en branche og tilsvarende lav lønandel af nettoproduktionsvolumen (som fremstillet) kan man dog ikke slutte til en tilsvarende høj branchemerværdi, som det f.eks. sker hos Zschocke¹¹⁵. Merværdiraten kan kun totalsamfundsmæssigt bestemmes gennem arbejdskraftens reproduktionsomkostninger, dvs. produktivitetens udviklingen i hele økonomien. Men når man går ud fra hele økonomien, så må nødvendige overvejelser om forholdet mellem produktivt og uproduktivt arbejde anstilles, som vi har forsøgt det i del 3.3.2.

Af de fire kvadrater er vi kun interesseret i den første og den tredje. Når de karakteriserede tendenser til at omstrukturere brancherne efter udenrigshandelen bliver virksomme, så skulle de især ramme de brancher, der ligger i det tredje kvadrat, altså de der opviser en forholdsvis høj lønandel ved samtidig relativt lav kapitalintensitet. Dette gælder naturligvis kun omtrentligt; nærmere oplysning herom kan man kun opnå gennem en brancheanalyse, der går i detalje. Det kan også være, at kun den arbejdsintensive del af produktionen bliver flyttet som det allerede er sket indenfor den optiske industri i Vesttyskland, mens de processer, der kræver kapitalintensitet og høje kvalifikationer, bliver drevet videre i Vesttyskland¹¹⁶.

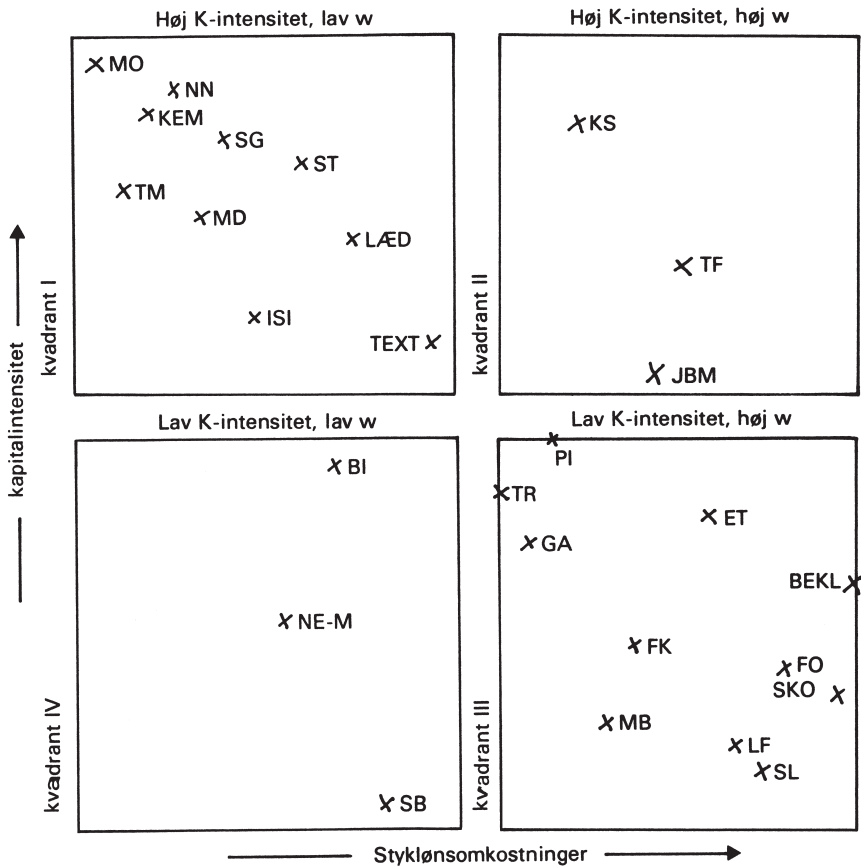
Konsekvenserne af disse omstruktureringstendenser for arbejderklassen kan allerede nu iagttages. For det første opstår der tendenser til branchespecifik og regional arbejdsløshed. For det andet bliver der udøvet tryk på lønningerne. For det tredje bliver de kvalificerings- og rekvalificeringsprocesser fremtunget.

114. G. Fels, *Der Wandel der weltwirtschaftlichen Arbeitsteilung und seine Konsequenzen für die Branchenstruktur der westdeutschen Wirtschaft*, i: WSI-Studien, nr. 22, Köln 1973.

115. H. Zschocke, *op.cit.*, s. 102f.

116. Det kendteste eksempel for det er Rollei. Mens den tekniske udvikling og andre processer, der kræver højt kvalificeret personale, bliver drevet i Vesttyskland, finder den arbejdsintensive produktion sted under gunstige lønforhold i Singapore. De kameraer, der bliver produceret der, er ikke bestemt for det nære- og fjernøstlige, men frem for alt for det vesttyske marked. Den billige arbejdskraft udligner endog de ekstra transportomkostninger.

Figur 7:
Korrelation mellem kapitalintensitet og styklønsomkostninger i den vesttyske industri.

Signaturtegn for forkortelse af industrigræne: MO = mineralolieindustri; NN = nærings- og nydel-sesmiddelindustrien; KEM = kemisk industri; SG = sten, grus m.v. industri; ST = savværk og træ-forarbejdende industri; TM = træmasse m.v.; MD = minedrift; LÆD = læderindustri; JSI = jern- og stålindustri; TEXT = tekstilindustri; TF = træforarbejdning; JBM = jern-, blik-, metalvareindustri; PI = papirindustri; TR = trykkeri; ET = elektroteknisk industri; GA = gummi- og asbestfor-arbejdning; BEKL = beklædningsindustri; FK = finkeramik; FO = fimmekanisk og optisk industri; NE-M = ikke-jern-metalindustri; SKO = skotøjsindustri; MB = maskinbygning; LF = luftfartøjs-industri; SL = stål- og letmetalanlæg; SB = skibsbygning; BI = bilindustri; KS = kunststofindustri.

Kilde:

Egne beregninger, data fra R. Krengel, o.a., op. cit; w = styklønsomkostninger.

4. De nuværende betingelser for kapitalakkumulationen i BRD.

Efter at vi har fremstillet tendenserne for kapitalakkumulationen i de forgangne år, kan vi forsøge at angive de grundlæggende udviklingstendenser for de næste år. Dermed gør vi på ingen måde krav på at opstille en prognose for kapitaludviklingen, snarere drejer det sig om at fremstille de økonomiske nødvendigheder, som arbejderbevægelsen og de politiske organisationer for arbejderklassen i Vesttyskland står overfor, såvel som materialistisk at bestemme deres handlingsspillerum. Vi vil i den forbindelse gå frem som hidtil og undersøge de faktorer, der har indflydelse på kapitalrentabilitetens bevægelse. Allerede ud fra resultaterne af denne undersøgelse kan der drages bestemte slutninger med hensyn til handlingsspillerum. Men til yderligere konkretisering vil det være nødvendigt at udvide undersøgelsen med flere aspekter og områder - et forehavende, hvis nødvendighed vi ud fra beskrivelsen af de åbne problemer kan klargøre, uden i denne artikel at kunne indfri disse krav.

1. Den langsigtede stigning i *kapitalintensiteten*, der i afgørende grad har bestemt den langsigtede tendens for kapitalvaloriseringen i Vesttyskland, vil også fremover blive afgørende for kapitalens udvikling. Dette er ikke alene resultatet af de særlige betingelser for kapitaludviklingen, som de især har været fremherskende i BRD - det vil vi straks gå ind på -, men af immanente lovmæssigheder for produktionsmåden. For kapitalen stiller sig overfor lønarbejdet i den stofflige form, der modsvarer dens begreb: maskineriet i »den store industri«, altså som konstant kapital. Dermed gør den sig uafhængig af alle begrænsninger ved arbejdskraften, hvad enten de nu er af psykisk eller fysisk natur, eller resultatet af arbejdets sociale karakter, der ikke fuldt ud er under kapitalens kontrol. Da kapitalen er et samfundsmæssigt forhold og selvom kapitalen er subjekt i bevægelsen i den kapitalistiske produktionsmåde, så er den dog ikke et autonomt subjekt, der er uafhængig af lønarbejderklassens interesser og kampe. Denne autonomi forsøger den netop at skaffe sig i den tendentielle substitution af arbejde med kapital; for maskineriet har ingen psyke, er fremmed for arbejdstidbegrænsninger og strejker. Heraf kommer det, at kapitalen, idet den gennem substitution af lønarbejde med kapital vil undgå modsigelsen og arbejderklassens særlige interesser, principielt producerer en ny modsigelse, der finder sit udtryk i kapitalens stigende tekniske sammensætning eller i stigende kapitalintensitet.

Denne almene tendens finder sikkert ikke nogen betydningsfuld historisk modadgående virkning i de kommende år i Vesttyskland - så som en dyb økonomisk krise, der radikalt og voldsomt ville mobilisere de ellers ikke virksomme modtendenser. Hvis vi foreløbigt ser bort derfra, viser sig følgende billede:

For det første lader det ikke til, at produktionsprocessens organisation kan ændres så betydeligt, at det nødvendige kapitalindskud til konstant kapital på denne måde afgørende vil kunne forringes¹¹⁷.

For det andet vil kapitalen også i fremtiden være tvunget til at »substituere« arbejdskraft med maskineri; for arbejdsvolumen vil kun stige ubetydeligt¹¹⁸, mens yderligere en høj lønkvote vil forstærke rationaliseringsinvesteringer som »økonomisk fornuftige«. Produktivitetsstigninger vil derfor kun opnås gennem forhøjelse af kapitalintensiteten, dvs. gennem anvendelse af »arbejdsbesparende« metoder i produktionsprocessen¹¹⁹.

For det tredje, og denne faktor angår ikke blot den fixe kapital, men hele den konstante, vil den del af den konstante kapital, der må tilvejebringes til køb af råstoffer og energi, ikke gå tilbage i de næste år i betragtning af de verdensomspændende stigende råstofpriser¹²⁰. De stigende råstofpriser har altså ikke kun betydning for kapitalen i metropolerne derved, at milliardbeløb af pengekapital og betalingsmidler flyder til de råstofproducerende lande (især til de olieproducerende lande), hvad der stærkt belaster forbrugerlandenes betalingsbalance, men også derved, at udlæggene til konstant kapital tilsvarende stiger og følgelig forøger den organiske sammensætning. (Også arbejdskraftens produktionsomkostninger bliver af denne grund forøget, fordi råstofpriserne, der indgår i arbejderklassens konsumtion, stiger).

2. *Arbejdsproduktiviteten*, således kan man slutte ud fra vore hidtidige overvejelser, kan sikkert ikke ved den fremherskende tvang til kapitalintensivering af produktionen hæves i den grad, at den negative effekt ved stigningen i kapitalintensiteten vil kunne udjævnes af kapitalrentabiliteten. Dvs. kapitalkostbare metoder til stigning i arbejdsproduktiviteten vil også være bestemmende i 70'erne. For selv en arbejdsorganisatorisk »optimalisering« af produktionsprocessen, der omfatter såvel den økonomiske anvendelse af c (konstant kapital) som også intensivering af arbejdet, er ikke ubegrænset muligt. Netop nyere undersøgelser har vist, at med den »fremherskende mekaniseringsgrad« bliver grænserne for stigningen i arbejdsproduktiviteten tydelig¹²¹, mens en yderligere intensivering af arbejdet bliver umuligt såvel p.gr.a. grænsen for den fysiske belastning af arbejderne. som p.gr.a. arbejdernes afværgekampe mod forringede arbejdsbetingelser. Også i 70'erne vil den

117. Jvf. RKW-Forschungsprojekt, 7 Bericht, op.cit. s. 82. »(Man kan) i reglen gå ud fra, at (under bestemte tekniske betingelser, forf.) udformes produktionsforløbet så rationelt, at ingen organisatoriske fremskridt længere kan nås«. På den anden side er ifølge RKW-Berichtsband det tekniske niveau (mekaniseringsgraden) atter væsentlig afhængig af den herskende lønsats.

118. Jvf. *ibid.*, s. 22f.

119. Jvf. *ibid.* s. 36.

120. Jvf. artiklen af Masserat og Tamassebi i: *Probleme des Klassenkampf* nr. 11/12 (1974).

121. Jvf. RKW-Berichtsband, op.cit., s. 82 (Jvf. fn. 117).

såkalete struktureffekt blive uden stor betydning¹²². Derimod bliver den kontinuerlige fulde udnyttelse af kapaciteterne endnu mere nødvendig end tidligere på grund af stigningen i kapitalintensiteten, der samtidig indbefatter en stigning i »fixomkostningsandelen«, selv om »kapitaludgiften pr. produkt« stiger hhv. kapitalproduktiviteten falder (hvad vi påviste for 60'erne).¹²³ Netop den faldende kapacitetsudnyttelse i enkelte brancher, for tiden cyklisk mere forstærket, vil i de næste år¹²⁴ begrænse stigningen i arbejdsproduktiviteten.

3. Resultatet af denne proces vil med stor sandsynlighed være en også fremover faldende kapitalproduktivitet. For at denne proces ikke skal slå negativt igennem på kapitalrentabiliteten, er der for den vesttyske kapital kun den udvej at sænke *stykloønsomkostningerne*. Denne sammenhæng kan man også udtrykke anderledes: Når en forhøjelse af merværdiraten ved hjælp af arbejdets stigende produktivkraft vil være sværere i 70'erne end i årene før, for at kompensere den nødvendige stigende organiske kapitalsammensætning, så vil kapitalen vende tilbage til at forhøje merværdiraten gennem politisk begrænsning af lønraten. Denne almene sammenhæng er det, der begrunder de mangfoldige foranstaltninger af indkomstpolitik - fra »konzertierte Aktion« (samordnet indgreb) over mobilisering af den borgerlige offentlighed mod fagforeninger, politimæssig undertrykkelse af strejkebevægelser til statslig skattepolitik.

4. Når vi sagde, at profitraten hhv. kapitalrentabiliteten er faldet i de forgangne år og yderligere vil falde, så gælder dette på ingen måde for *profitmassen*. Den høje udbytningsrate af lønarbejderne sørgede for, at profitten, som de produktive lønarbejdere producerede, forøgedes hurtigt. Hvis man udregner stigningen i bruttogevinsterne, så når de med udgangspunkt i 1950 (= 100) i 1960 en værdi af 176 og i 1970 en værdi af 551, dvs. de forøgedes med mere end det femdobbelte. I betragtning af denne udvikling kunne man tale om, at »profitmassen opvejer profitraten« og derfor ville det være relevant i vurderingen af de fremtidige udviklingstendenser for den vesttyske kapital mindre at inddrage den forventede profitateudvikling end udviklingen i profitmassen. Denne antagelse holder dog kun stik i begrænset omfang. For kun allerede bestående store kapitaler kan være tilfreds med profitmassen uden at skulle sammenligne deres egen valoriserings-situation med andre kapitaler. Men en sammenligning kræver stadigvæk, at resultatet - profitmassen - kan sættes i forhold til omkostningerne ved at opnå den (det samlede kapitalindskud), dvs. profitraten kan lægges til grund herfor.

Men når en enkelt kapital kalkulerer med alternative anvendelsesmuligheder for den producerede profit til akkumulerbare fonds, så bliver profitraten igen vigtig; den er og bliver under kapitalistiske forhold »produktionens stimu-

122. Jvf. RKW-Forschungsprojekt, bd. 2, op.cit., s. 58.

123. RKW-Berichtsband, op.cit., s. 122: På grund af den stigende »fixomkostningssoffel« forekommer »kravet om fuld udnyttelse af anlæggene ... endnu mere påtrængende end før«. Jvf. også vores fremstilling af den økonomiske verdenskrise.

124. Jvf. Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, oktober 1974.

lerende ild«. Store kapitaler, hvor profitmassen endnu kan opveje profitraten, akkumulerer i begrænset omfang. Modsigelserne bliver med det sagtnede akkumulationstempo snarere skærpet; for klassemodsigelserne tilspidses. Men når profitraten falder så meget, at der fra den voksende profitmasse ikke længere industrielt vil kunne anbringes nogen tillægskapitaler til den hidtidige profitrate, så synes kapitalen at være overflødig, at være »overakkumuleret«.

Før vi kan gå ind på dette, må vi i det mindste nævne en fremtrædelse, der hænger sammen med den stigende profitmasse. Som vi har set er kapitaludgifterne pr. arbejdsplads steget enormt. Dermed var nødvendigvis forbundet en voldsom *koncentrations- og centralisationsproces* af kapital, der fremfor alt efter krisen i 1966/67 har antaget et hidtil ukendt omfang. Koncentrationen og centralisationen af kapital udtrykker sig for det første i den langsigtede tendens til, at andelen af selvstændige kapitalister i forhold til det samlede antal af erhvervsaktive kontinuerlig aftager, nemlig fra 31,6% i 1950 til 15,6% i 1972. Næsten 85% af alle erhvervs personer er altså lønarbejdere, hvis produktive del producerer en stigende profitmasse. For det andet har også koncentrations- og centralisationsprocesserne en cyklisk forløbsform. Dette er en konsekvens af den kendsgerning, at kapitalen forsøger at klare valoriseringsvanskelighederne med koncentrationsforanstaltninger. Ledsagsfremtrædelser og udtryksformer for koncentration og centralisation er derfor regelmæssige rationaliseringer i produktion og cirkulation, virksomhedsstandsnings for at »sanere« produktionsprogrammer, fallitter og virksomhedsovertagelser af større koncerner, dvs. kapitaltilintetgørelsesprocesser, produktionsflytninger til andre regioner. For det tredje er det her afgørende, at tendensen til koncentrations- og centralisationsprocesser fører ud over de nationale grænser og til internationalisering af produktion og cirkulation. Der opstår også i Vesttyskland internationalt agerende koncerner - med de modsvarende konsekvenser for kapitalens totalreproduktionsproces¹²⁵. Det bliver en væsentlig fremtrædelse, at med kapitalens internationalisering bliver forskellene i de nationale reproduktionsmuligheder, især forskellene i lønhøjde, i skattelovgivning og i rentefodens højde udnyttet for totalt at få en højere profitrate af den i forskellige nationer indskudte kapital, end det ved et nationalt begrænset aktionsfelt ville være muligt.

Dermed er vi allerede ved konsekvenserne af den faldende kapitalrentabilitet, som allerede antydedes i 60'erne, men som i 70'erne opnår en stærkere betydning. I denne sammenhæng vil vi kun gå ind på fire punkter, nemlig akkumulationsbevægelsens cykliske forløbsform, tendenserne for pengekapitalexporten, oprindelsen til en industriel reservearme, indkomstpoltik for at sikre kapitalens valorisering.

125. Jvf. bl.a. K. Busch, *Multinationale Koncerner* - op.cit.

4.1. Akkumulationsbevægelse og krisecyklus

De *cykliske krisefremtrædelser*, der også i 50'erne og i første halvdel af 60'erne optræder med betegnende regelmæssighed, dog kun som afsvækkelse i væksten, er blevet forstærket til manifest krise. Recessionen i 1966/67 var efter vores interpretation så stærk, fordi de tendenser, der virkede mod profitratefaldet, nu kun kunne mobiliseres periodevis gennem en dybtgribende »renselse« af valoriseringsvanskelighederne. Ved hjælp af det udførlige citat fra det økonomiske råd (i afsnit 3.3.3.) har vi vist de vigtigste renselsesprocesser, der virkede gennem krisen. Også ud af de statistiske oplysninger kan det uddrages, at krisen fremskyndede tilvækstraterne for arbejdsproduktiviteten, sagtnede væksten i kapitalintensiteten og for en tid sænkede lønstyksomkostningerne. Alt i alt fulgte heraf - som det let ses af figur 3 - en positiv virkning på kapitalrentabiliteten. Det er altså intet under, at der efter krisen kunne udfolde sig et nyt voldsomt boom i kapitalakkumuleringen. Men de grundlæggende modsigelser i kapitalakkumuleringen kunne kun reduceres, men ikke ophæves og således måtte nødvendigvis opsvinget lede over i en stagnationsfase og endelig en ny, sværere krise - som vi nu oplever.

Denne krisecyklus i kapitalakkumuleringen kunne kun fremtræde som en række af »vækstscykler«¹²⁶ så længe som vækstraterne og kapitalrentabiliteten tilsammen var høje, dvs. de modsigelser, der er tilgrundlæggende for væksten, endnu ikke var tilspidset. Siden de tendenser, der virker mod profitratefaldet (høj udbytningsrate, formindskelse af kapitalens organiske sammensætning, mobiliserbare produktionsreserver uden større kapitalindsud osv.) har mistet deres kraft i selve kapitaludviklingens proces, så kan disse tendenser kun mobiliseres i krisen. Et nyt opsving har derfor krisen som forudsætning. Fordi vi kan angive, hvilke modsigelser det drejer sig om at klare, kan vi også angive krisens grundlæggende forløbsform: Kapitaludgiften må sænkes gennem tilintetgørelse af kapital såvel i brugsværdiform (virksomhedsstandsning, ophugning af anlæg osv.) som i værdiform (konkurser, særskrivninger, prisfald osv.); arbejdsproduktiviteten må forøges gennem intensivering af arbejdet, som i krisen er det mest probate middel for kapitalens rationalisering, for såvidt ingen nyanlæg kræves af kapitalen; styklønsudgifterne må sænkes gennem reducere af lønningerne, altså gennem »nedsættelse af levestandarden«¹²⁷, gennem nedsættelse af virksomhedsmæssige og offentlige sociale ydelser osv. Hvordan denne proces i detalje vil udfolde sig, kan vi dog svært vurdere. For det afhænger væsentlig af statslige indgreb og arbejderklassens reaktioner og dens organisationer.

126. Jvf. Undersøgelserne af Hopp, Wagner, Bombach, Sachverständigenrat, der taler om vækstscykler.

127. Jvf. Helmut Schmidt, cit. i Frankfurter Rundschau d.4.10.1974: Levestandarden falder, »de vesteuropæiske industristaters befolkninger må efter Forbundskansler Helmut Schmidts mening finde sig i en sænkelse af levestandarden...«

Hvis vor analyse passer, hvis der i 70'erne ikke er nogen muligheder for den vesttyske kapital for at forøge arbejdsproduktiviteten uden kapitalintensivering, og også hvis styklønsudgifterne ikke i tilstrækkelig grad kan falde, så er det kun sandsynligt, at der opstår periodiske kriser. Nu er en økonomisk krise ikke slet og ret en episode i kapitalakkumulationens forløb, men et dybtgående snit ikke blot i kapitalvaloriseringens proces, men i alle samfundsmæssige områder og forbindelser. Forhøjelsen af arbejdsproduktiviteten er ikke kun en økonomisk formel, men en reel proces, der griber hårdt ind i arbejds- og produktionsbetingelserne. Sænkningen af styklønsomkostningerne er ikke en egentlig omkostningsdæmpning, men indeholder en forandring i fordelingsforholdet af det producerede værdiprodukt til fordel for kapitalen og til skade for lønarbejdet. Dette kan derfor ikke finde sted uden sociale stridigheder og kampe.

4.2. Verdensmarkedsindflydelse

At den vesttyske kapital kriseagtighed, hvis cykliske forløbsform vi her har opridset og som har sin årsag i akkumulationstendenser i 60'erne, endnu ikke tidligere er fremtrådt i stærkere grad, skylder den vesttyske kapital sin stærke stilling på verdensmarkedet. Den stærke efterspørgsel efter vesttyske varer på verdensmarkedet bevirkede først og fremmest, at reproduktionsprocessens kontinuitet blev sikret. Det var således muligt for den vesttyske kapital at gennemføre en udvidet reproduktion og en stigning i arbejdets produktionskraft gennem udvidelsen af de udenlandske markeder, uden at en sådan stigning i produktionen var begrænset af efterspørgselsforholdene. Dette blev netop tydeligt, da det nationale marked indsnævredes i de cykliske kriser (som i krisen i 1966/67), mens den ubrudte efterspørgsel efter vesttyske varer i udlandet reducerede krisens mulige omfang. Vi kan fastslå denne betydning af verdensmarked for alle cykliske nedgangne i Vesttyskland. Denne stærke stilling muliggjorde også at den vesttyske kapital kunne betale fordyrelsen af råstofindførslen gennem en forstærket export af varer - på bekostning af de lande, der importerede disse varer. Denne stærke stilling på verdensmarkedet virker »desarmerende« også i den aktuelle krise (1974/75), hvad der særligt viser sig i enkelte brancher som stål- og kemiindustri. Således er - trods revalueringen - exportoverskuddet i Vesttyskland i 1973 33 mia. DM højere end nogen sinde tidligere siden 1967. Også i 1974 fortsætter denne tendens. Alene fra januar til august i 1974 udgør overskuddet på handelsbalancen 32,8 mia. DM.

For det høje exportoverskud og den absolutte og relativt betydningsfulde produktion af varer til det ydre markedet er to momenter afgørende: For det første profitable produktionsbetingelser i indlandet og for det andet gunstige realiseringsbetingelser på verdensmarkedet. Da produktionsbetingelserne - ligesom det er blevet fremstillet i vores hidtidige fremstilling - er blevet forringet i BRD p.gr.a. den faldende valoriseringsgrad, men da realiseringsbetingel-

serne for den vesttyske kapital på verdensmarkedet stadigvæk er usædvanlig gode, medfører det, at der siden slutningen af 60'erne, ved siden af den stærke export, er en tendens til at exportere den overflødige pengekapital i forventning om at kunne opnå en højere profitrate i udlandet end i indlandet.

Denne forstærkede interesse for at anbringe kapital i udlandet er ganske vist blevet fremkaldt af »billiggørelsen« af kapitalanbringelse i udlandet som fulgte med DMs opskrivning¹²⁸. Men derudover har de forandrede betingelser for profitproduktionen i Vesttyskland medført en forskydning i forhold til verdensmarkedet. Var exporten af varekapital indtil slutningen af 60'erne alene dominerende, så sætter der sig åbenbart også efterhånden en forstærket export af anbringelsessøgende pengekapital igennem.

Grunden til denne forskydning er den relative forringelse af mulighederne for kapitalanbringelse i produktionssfærerne, der fremstiller varer til afsætning i det indre og ydre marked. (Dermed menes på ingen måde, at produktionen af varer allerede har været uprofitabelt for kapitalen).

For ved siden af den hidtidige fremherskende motivation for pengekapitalexport, nemlig at sikre og udvide exportmarkederne, sætter tendenser til at flytte selve produktionsprocessen sig stærkere igennem siden begyndelsen af 70'erne: Dele af produktionsprocessen, der er »kapitalintensiv«, bliver gennemført i indlandet og andre dele, der er »arbejdsintensiv«, bliver flyttet til såkaldte lavlønslande. En sådan omplacering kan ikke kun betragtes under aspektet den »interne« kapitalrentabilitet, men må også ses i sammenhæng med den internationale arbejdsdeling. For verdensmarkedskonkurrencens virkning på de brancher, der allerede tidligere blev karakteriseret som »arbejdsintensive« og i hvilke lønnen er en relativ vigtig faktor i kostprisen, medfører en skærpelse af kapitalens rentabilitetskrise i disse brancher. Som vi allerede har fremført, er den antagelse plausibel, at arbejdsintensive industrigrene og/eller arbejdsintensive produktionsområder (dele af tekstil- og beklædningsindustrien, dele af ESBM-forarbejdningen, den finmekaniske og optiske industri, den læderforarbejdende industri) næppe kan opretholde deres bastion i BRD. Den relative høje toldbeskyttelse og de forholdsvis lave lønninger - i 1970 er timelønnen for arbejdere i gennemsnit af den samlede industri 6,95DM; i minedrift 8,76DM, i elektroteknisk industri 6,46DM, i finmekanisk og optisk industri 6,05 DM, i læderforarbejdningen 5,03 DM, i tekstilindustrien 5,72DM og i beklædningsindustrien 4,94 DM (»Kvindearbejde«)¹²⁹ - er ganske vist en vis beskyttelse for verdensmarkedskonkurrencen fra lavlønslandene. Men da lønandelen tilsammen overfor fixkapitalens andel af kostprisen er meget stor, betyder lønforskelle meget. De arbejdsin-

128. Den gennemsnitlige opskrivningssats for DM over for valutaerne i den samlede vestlige verden i slutningen af november 1973 er i sammenligning med slutningen af 1969 22,4%, over for dollaren 39,8% og over for Pund Sterling 43,1%.

129. Statistisches Jahrbuch 1971, s. 206 egne beregninger.

tensive industrigræne er derfor før end andre brancher tvunget til at skifte stædeplads, fordi deres kapitalrentabilitet gennem lønbesparelser - lønniveauets forskellighed mellem udviklede og underudviklede lande - vil kunne oprettholdes eller endog forhøjes ved omplacering til »lavlønslænde«. For så vidt kapitalintensive industrigræne ligeledes flytter deres produktion eller dele af deres produktion skyldes det, at arbejdsproduktiviteten ikke yderligere kan (i store spring) forhøjes ved teknisk modnede og standardiserede produktionsmetoder, mens produktionsmetoderne tillader indsatsen af ukvalificeret arbejde. Også indenfor disse brancher - *elektroteknik, optisk og finmekanisk industri* - vil en omplacering af produktionen under de nævnte betingelser hæve kapitalrentabiliteten^{129a}.

4.3. Overakkumulation og arbejdsløshed

Vor analyse har vist, at der for BRD empirisk kan påvises en tendens til overakkumulation af kapital, som åbenbart finder sin pendant i andre vigtige kapitalistiske lande; dér oven i købet forstærket gennem nationale strukturerkriser, forringet stilling på verdensmarkedet (valutaproblemer etc.) og skærpede klassekampe. Ved *overakkumulation af kapital* forstår vi her ikke kun udvidelsen af produktionskapaciteten i forhold til en i ringere grad stigende »effektiv efterspørgsel«. Snarere forstår vi herunder det fænomen, at en yderligere kapitalanbringelse giver aftagende profit, kapitalvaloriseringen falder, hvorved nyanlæg af kapital bliver indskrænket, og følgelig stagnerer eller falder også »investeringsefterspørgslen«, pengekapital bliver ikke anvendt til produktive anlæg, men flyder ud på »penge- og kapitalmarkedet«. Overakkumulation er derfor kun *bagsiden* af den faldende profitråte. Det

129a. En profitabel anbringelse af produktiv kapital støder derimod indenfor den industrialiserede kapitalistiske verden (EF, USA og Japan) på stigende vanskeligheder, selvom kapitalexport p.g.a. forskydelsen mellem de enkelte lande eller inden for de enkelte brancher vil være fornuftigt hhv. udvikler sig til det (Eksempler er de i senere år forstærkede investeringer i automobilindustrien og kemiindustrien i USA og andre højt udviklede kapitalistiske lande). Disse direkte investeringer har en anden karakter end investeringer i lavlønslænde. De er ikke forsøg på undvigelse fra høje lønninger, men er forsøg på for det første at få fodfæste på exportmarkederne med produktionsanlæg i det tilfælde, at handelsforhindringerne indskrænker vareeksporten, og for det andet i betragtning af olieprisstigningerne at formindske de enormt stigende transportomkostninger. Disse kapitalexporter beror så at sige på »gensidighed«; for andre kapitalistiske lande må, for at kunne opnå og udvide positionen på det vesttyske marked, også investere direkte. Dette er endog i forhold til den vesttyske pengekapitalexport den - i det mindste kvantitativ - mere betydningsfulde eksistens. For lige så typisk som de permanente exportoverskud på handelsbalancen er de permanente overskud af pengekapitalimporten på kapitalomsætningsbalancen. Blot kan man ikke over for den globale udvikling af pengekapitalomsætningen negligere den nye tendens for den vesttyske kapital til pengekapitalexport med det formål at oprette produktionsanlæg i »lavlønslænde«.

er en omskrivelse af en overflod af kapital, der ikke længere kan anbringes produktivt, fordi den ikke længere kan opnå en »passende« profitrate, selvom store koncerner endnu kan udvide kapitalen p. gr. a. de høje profitmasser, som disse koncerner tilegner sig.

Overakkumuleret kapital eksisterer i alle kapitalformer:

- som ikke sælgelig varekapital (f.eks. de ikke sælgelige bilbjerger i BRD)
- som ikke udnyttet produktivkapital (således er den vesttyske kapitalers kapaciteter kun udnyttet ca. 80% i anden halvdel af 1974);
- som overflødig »vagabonderende« pengekapital, da den ikke kan tilbageforvandles til produktiv kapital (den eksisterer f.eks. på Europengemarkedet som spekulationspenge og er en permanent urofaktor på det internationale pengemarked).

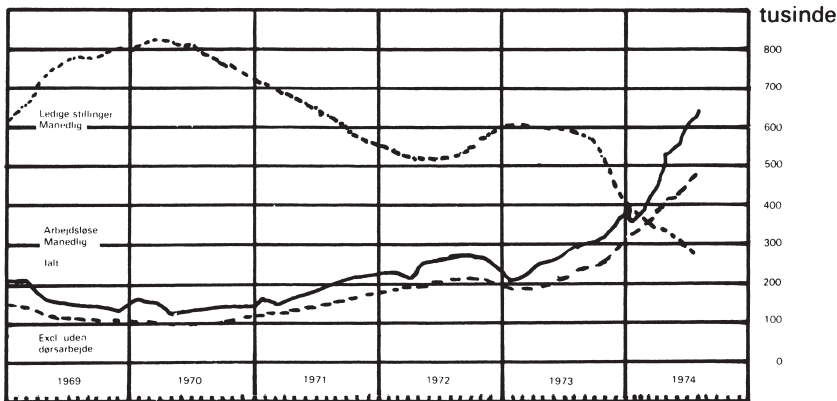
Overakkumulation af kapital omfatter altså forandring i reproduktionsforbindelserne, et fald i efterspørgslen efter produkter fra afdeling I (produktionsmidler). Overakkumulation af kapital kan også gøre sig gældende som indskrænkning i kapitalisternes og arbejdernes konsumtion (p. gr. a. faldende profit, faldende reallønninger og arbejdsløshed) hvilket medfører, at efterspørgslen efter konsumtionsmidler også falder, hvilket igen berører de samlede efterspørgselsforhold. Overakkumulation er altså også fald i den »effektive efterspørgsel«.

På den anden side betyder dette arbejdsløshed, fordi udvidelsen af produktivkapitalen ikke længere sker i tilstrækkeligt omfang. Kapaciteterne bliver således uudnyttet og kapitalen tvinges til pengemarkedet og kriseforstyrrelsen inden for penge- og kreditvæsenet griber fat i andre områder.

Lægger vi disse almene sammenhænge, der passer for BRD, og de i den forgangne fremstilling påviste påvirkninger fra verdensmarkedet til grund, så kan vi - bortset fra den cykliske industrielle reservearme - fastslå tre med hinanden formidlede årsager til *dannelsen af arbejdsløsheden i BRD i den aktuelle økonomiske udvikling*:

- (1) som udtryk for *overakkumulation* af kapital, faldende kapitalvalorisering, ringere kapitalanbringelse og produktionsindskrænkning; karakteristisk herfor er arbejdsløsheden, der er forstærket gennem nedgangen i cyklen, i investeringsvareindustrien (især i metalindustrien);
- (2) som såkaldt »*teknologisk*« arbejdsløshed, der skyldes det »arbejdsbeparende tekniske fremskridt« dvs. frisættelse af arbejdskraften gennem forandring i kapitalens sammensætning, uden at de frisatte arbejdere igen har kunnet absorberes gennem udvidelsen af produktionen
- (3) som arbejdsløshed, der opstår af den *strukturelle* krise i de enkelte brancher, som vi tidligere har kendetegnet som »arbejdsintensive« og som særligt er truet af verdensmarkeds konkurrencen (tekstil- og beklædningsindustri, sko- og lædervareindustri)

Figur 8:
Arbejdsløse og ledige stillinger 1969-1974.

1. Såvel som andre stærkt sæsonafhængige erhverv.

Kilde:

Statistische Beihefte zu den Monatsberichten der Deutschen Bundesbank, Reihe 4: Saisonbereinigte Wirtschaftszahlen, Nr. 8 (August 1974), s. 5.

Men den nuværende »arbejdsløsheds« *omfang* (jvf. vores figur 8, som dog slet ikke udtrykker den aktuelle tilspidsning i slutningen af 1974) er væsentligt bestemt af, at det ikke længere er muligt for kapitalen (p.g.r.a. sin valoriseringssituation) at akkumulere accelereret i en sådan grad, at de arbejdere, der er blevet frisat gennem rationaliseringsinvesteringer og strukturkriser, igen kan indlemmes i den kapitalistiske produktionsproces. Investeringsniveauet viser sig at være for lavt. En sådan antagelse bliver bekræftet gennem den borgerlige konjunkturforskning, der konstaterer, at nettoinvesteringerne går tilbage og forstærket »rationaliseringsinvesteringer« bliver foretaget: »Investeringsudgifterne har ganske vist (1974 forf.) værdimæssigt tiltaget lidt, men det kunne væsentligt tilbageføres til prisstigninger på investeringsvarerne. Efter volumen gik sæsonrenset *udstyrinvesteringerne* tilbage i andet kvartal af 1974; de har nu i de sidste 4 år bevæget sig (!) ... på et og det samme niveau. Virksomhedernes tilbageholdenhed med nye investeringer skulle ikke mindst forklares ud fra, at gevinstmarginerne i økonomien er kommet under stadig stærkere tryk«¹³⁰.

Med den stigende arbejdsløshed og den vedvarende inflation er et dilemma dog under opsejling for den statslige økonomiske politik: »Postulatet om fuldbeskæftigelsespolitik« kommer mere og mere i konflikt med den forsøgte fastholden af en politik om »pengeværdistabilitet«, omvendt, selv ved (relativ) høj arbejdsløshed falder raten for pengeværdiformindskelsen ikke længere.

130. Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, september 1974.

4.4. Dilemmaet for den statslige økonomiske politik¹³¹

Siden midten af 60'erne har den statslige økonomiske politik først og fremmest forsøgt at overvinde krisen i 66/67; tilsyneladende med held og det syntes at give de kritikere af den marxistiske kriseteori ret, der gik ud fra en principiel autonomi for den senkapitalistiske stat overfor økonomien og som hævdede, at staten kunne styre økonomien. Men den statslige regulering af krisen i 66/67 havde sin materielle årsag i, at under og efter krisen gjorde de årsager, der modvirker faldet i kapitalrentabiliteten, sig igen gældende og staten kunne i sin politik knytte an til netop disse modvirkende momenter og fremskynde disse, uden at den i dette tidsrum samtidig fyrede op under inflationen med »deficit-spending«. Men samtidig kunne den ikke ophæve de tendenser der ligger til grund for akkumulationsprocessen; stadigvæk stiger kapitalintensiteten i det følgende tidsrum hurtigere end arbejdsproduktiviteten og - med kortere afbrydelse - falder kapitalproduktiviteten og kapitalrentabiliteten. Heraf kommer det, at disse tendenser i skærpet grad gør sig gældende i 70'erne; med det igen indtrufne fænomen af cyklisk overakkumulationskrise og standsende kapitalakkumulation og stagnation.

Derved viser det sig, at arbejdsløsheden i 70'erne fremtræder stærkere end i krisen 1966/67. Er derfor statsapparatet (af politiske grunde) tvunget til »anti-cykliske interventioner« mod udviklingen af arbejdsløsheden og forsøger det at standse den proces af kapitaltilintetgørelse, der sker i krisen, så fremtræder på den anden side mere og mere *inflationære processer*, der bliver fremmet gennem anvendelsen af instrumenter i den statslige politik (deficit-spending, billiggørelse af penge- og kreditoptagelse, begunstigelse af kapital-, handels- og konsumentkriser). Men gennem inflationen bliver den statslige »beskæftigelsespolitik« igen begrænset.

Vi kan ikke her gå nærmere ind på årsagerne til den »permanente inflation«, det må blive forbeholdt senere undersøgelser. Men vi kan her godtgøre, at den modgift, som den statslige økonomiske politik foranstalter mod den statslige økonomiske politiks »modgift« mod den inflationære udvikling: fordyrelse af penge- og kreditoptagelse, formindskelse af statsudgifterne, yderligere begrænsninger af massekonsum gennem lønbegrænsning (»statslig indkomspolitik«)¹³² ikke blot er relativ virkningsløs mod inflationen, men samtidig også forstærker de tendenser, der fører til braklægning af kapital og til arbejdsløshed. (Bortset fra, at den statslige restriktionspolitik kan modarbejdes af de store enkeltkapitaler gennem muligheden for kreditoptagelse i udlandet).

131. Vi vil i en kommende artikel forsøge akkumulationsteoretisk at undersøge de nuværende inflationære processer på basis af vores empiriske analyse. Her vil vi derfor ikke gå nøjere ind på inflationen og dens forklaring.

132. Jvf. dertil J. Hoffmann, W. Semmler, Kapitalreproduktion, Staatseinflüsse auf den Arbeit-slohn und Gewerkschaften, referat på kongressen for Deutschen Vereinigung für Politische Wirtschaft i Hamburg, 1-4. oktober 1974, Politische Vierteljahresschrift. Sonderheft 1974.

I dette dilemma, som den statslige politik er i, bliver det - på den økonomiske bevægelses overflade - tydeligt, at staten ikke autonomt kan styre og regulere akkumulationsbevægelsen, men er indviklet i kapitalproduktionens lovmæssigheder. I sidste instans er den statslige politik netop afhængig af *profitproduktionens og akkumulationens betingelser*. Så længe keynesianske illusioner endnu kunne være fremherskende, nemlig at produktionen efter (politisk) forgodtbefindende kunne sættes igang gennem efterspørgselsstyring, syntes antagelsen om en autonomi for staten at være begrundet. Men så snart den formindskede profitrater begrænser mulighederne for keynesiansk reguleringspolitik, kommer den statslige økonomiske politik i vanskeligheder: Det »kan (nemlig) godt være, at selv en tilbagevenden til et højt økonomisk aktivitetsniveau ikke ville have til resultat at hæve profitraten til niveauet for den tidlige efterkrigsperiode... I dette tilfælde har den økonomiske politik, der er bestemt til at fremme væksten gennem de private investeringer, en svær opgave for sig...«¹³³.

Staten er altså indfanget lige som selve kapitalen i produktionsmådens modsigelser. Dens kvalitet som kriseregulator for kapitalen følger blot af, at staten kan fremskynde og afkorte mange processer, ligesom den er et politisk magtinstrument, der formår at undertrykke de sociale konflikter, der viser sig i krisen og som kan true kapitalens eksistensmåde. Staten undgår derfor ikke krisen, men den sætter den på spidsen, idet den med sine politiske midler skærper den økonomiske voldsomhed i dens løsning (sammenbringelse af »modstridende agentier«). Alt efter de muligheder som lovmæssighederne sætter for staten og alt efter de politiske betingelser for det herskende partis apparat vil den politisk formidlede kriserenselse forløbe hurtigt og brutalt eller langsomt. Kapitalakkumulationens cykliske krise kan staten altså ikke forhindre; den kan kun fremskynde dens rensende funktion og dermed fremme krisens værk.

Det ovenfor beskrevet dilemma kan staten derfor kun unddrage sig, idet den påvirker kapitalens profitbetingelser, forbedrer den disse. Ganske vist bliver den *statslige indkomspolitik* begrundet ud fra den påståede sammenhæng mellem lønstigninger og prisstigninger; men denne lønbegrænsningspolitik sigter mod - set fra produktionssiden - at stabilisere profit og profitrater.

Efter at den keynesianske økonomiske politik således er »slidt op«, aftegner der sig en tilbagevenden til de neoklassiske instrumenter for den økonomiske politik under de betingelser, en faldende kapitalrentabilitet stiller, nemlig lønbegrænsninger, undertrykkelse af fagforeninger og af spontane lønstrejker osv. Samtidig accepteres en vis underbeskæftigelsesrate, som på »klassiske« måde skal inddæmme lønudviklingen: En »naturlig arbejdsløshedsrate« bliver propageret som løsningen på kapitalvaloriseringsens krise, mens indkomstpo-

133. R. M. Solow, *Capital Theory and the Rate of Return*, Amsterdam (North-Holland Publishing Company) 1963, s. 93.

litikken i denne sammenhæng endnu kun har »flankerende« funktion, nemlig at holde den »uomgængelige« beskæftigelsestilbagegang, der er nødvendigt for at genvinde stabiliteten, i skak¹³⁴.

134. Jvf. Hoffmann, Semmler, op.cit. og den der citerede litteratur.

DEN RØDE LISTE

Nyhedsbulletin for venstrefløjens udgivelser.

Følg med i venstrefløjens udgivelser:

DEN RØDE LISTE udkommer én gang om måneden, undtagen i juli. Den indeholder oplysninger om bøger, pjecer, plakater, foldere, større løbesedler, duplikater, nye tidsskrifter, særnumre/temanumre af tidsskrifter, film, plader og kasettebånd.

Send bud efter et prøvenummer ved indsendelse af 3 kr. i frimærker eller abonner straks:

Et årsabonnement (11 numre) koster:

Enkeltpersoner kr. 50,—
Bogcafeer/organisationer/grupper kr. 75,—
Biblioteker/institutioner kr. 125,—

Abonnementet løber fra sidstudkomne nummer, medmindre andet er oplyst på giroalonen. (Nr. 2 1975 er udsolgt).

DEN RØDE LISTE / TIDSSKRIFTCENTRET

Rådhusstræde 13 stuen, 1466 København K.

Giro 3 28 28 21. Tel. (01) 12 99 49 (12.30 til 17.30)

<p>B. Leineweber/K.-L. Schibel Die Revolution ist vorbei - wir haben gesiegt Die community-Bewegung 2750</p> <p>Die Chance einer revolutionspraktisch tragfähigen sozialistischen Strategie liegt in Aufbau einer Gegengewalt, die sich aus ihrer bloß kulturellen Bestimmtheit löst, d.h. die ökonomische Reproduktion in den politischen Lebenszusammenhang integriert und so eine reale Möglichkeit eröffnet, zu einer politischen, gegen das Kapital gerichteten Produktivkraft zu werden. Welche Relevanz haben darin alternative Produktions- und Distributionsformen. Stadt- und Land-Kommunen?</p>	<p>Jean-Marc Lévy-Leblond Das Elend der Physik Über die Produktionsweise der Naturwissenschaften 2450</p> <p>Sah ich nicht Schulfreunde, meine politischen Genossen von damals, die schon ihrer akademischen Rolle und Funktion auf den Leim gegangen waren? »Man muß realistisch sein«, sagten sie sich, je mehr sie ihre gesellschaftliche Realität aus den Augen verloren. »Man muß Kompromisse machen«, rechtfertigten sie sich, indem sie sich bedingungslos der Macht auslieferten. »Man muß im Innern kämpfen«, sagten sie und gaben den Kampf auf. »Man muß auch leben«, war ihre Schlußfolgerung, aber sie sahen immer mehr aus wie Leichen. Lévy-Leblond ist Professor für theoretische und Hochenergie-Physik in Paris.</p>
<p>Carla Lonzi Die Lust Frau zu sein 2450</p> <p>»Die Frau ist nicht die Große Mutter, die Vagina der Welt, sondern die kleine Klotzris auf der Suche nach ihrer Befreiung.« (C. Lonzi)</p>	<p>Edgar Weick (Hrsg.) Arbeit und Lernen. - Beiträge zum italienischen Modell des Bildungsurlaubs 3350</p> <p>Gegenwärtig wird in Italien ein neues Modell der Arbeiterbildung praktiziert: 150 Stunden Bildungsurlaub. Nicht berufliche Fortbildung ist ihr Inhalt, sondern der Kampf gegen die gesellschaftliche Arbeitsteilung. Ein Kampf, der das Arbeiten und das Studieren gleichermaßen verändert, indem er sie in eine direkte Beziehung setzt.</p>
<p>A. Hegedüs/M. Vajda Die Neue Linke in Ungarn. Band 2 3650</p> <p>Im Zentrum dieses Bandes stehen Aufsätze, die das Verhältnis von Philosophie und Politik analysieren, sowie einige neuere politische Texte, die in Ungarn nicht veröffentlicht werden konnten. Zusammen mit den Aufsätzen des 1. Bandes, in dessen Zentrum des Verhältnis von Soziologie und Revolution steht, wird so die Position der Neuen Linken in Ungarn umfassend dokumentiert.</p>	<p>Giovanni Jervis u.a. Psychotherapie als Klassenkampf 1225</p> <p>Die Zurückführung des psychischen Leidens der Arbeiter auf die spezifischen Arbeitsbedingungen der Fabrik führt konsequent zum Kampf gegen die kapitalistische Arbeitsorganisation und zum Kampf gegen die traditionelle Organisation psychoanalytischer und medizinischer Praxis.</p>
<p>Jacques Ranciere Wider den akademischen Marxismus 2450</p> <p>»Wir sind schuldig, 'Das Kapital' als Philosophen gelesen zu haben.« Bei diesem Bekenntnis bleibt Ranciere nicht stehen, er fragt nach der Produktionsweise theoretischer Ideologien im Kapitalismus, danach, wie die Ketten der Macht zu Verkettungen der Theorie werden konnten: »von der revolutionären Praxis getrennt verwandelt sich die revolutionäre Theorie in ihr Gegenteil.«</p>	<p>Die Krise ist nicht nur eine ökonomische Krise. - Gespräch mit Nicos Poulantzas über gesellschaftliche Klassen und Volksfront in Frankreich 1525</p> <p>In allen südeuropäischen Ländern steht die Volksfront wieder im Zentrum der politischen Strategie. Welche klassenanalytischen Implikationen enthält sie und in welchen internationalen Kontext steht sie?</p>
<p>Turner Kollektiv Stadteilarbeit. Berichte u. Analysen 2150</p> <p>10 Jahre Stadteilarbeit in der FIAT-Metropole Turin: ihre Entstehung Anfang der 60er Jahre, ihr Verhältnis zu den Umstrukturierungs- und Dezentralisierungsbestrebungen progressiver Kommunalverwaltungen, ihr Schwanken zwischen Integration, Reformismus und Klassenkampf.</p>	<p>Annie C./Pascale Werner Gegen die linken Phallokraten - Frauen bei LIP 1050</p> <p>Wie Frauen im Streik das Wort eroberten.</p>
<p>Rote Hilfe Westberlin Ausschluß der Verteidiger - wie und warum? 2075</p> <p>Dokumente und Analysen zur politischen Strafjustiz seit 1945</p>	

tidsskrift for universitets- og forskningspolitik

nordisk forum

Nordisk Forum er et forsknings- og universitetspolitisk tidsskrift, udgivet af Nordisk Sommeruniversitet.

Tidsskriftet bringer analyser af universitets- og forskningspolitiske problemer, beretter om forsøg på at udvikle en progressiv praksis på universiteterne og andre forskningssteder, fremlægger diskussioner af teoretiske udviklingstendenser inden for enkelte forskningsområder og videregiver konkrete informationer om universitets- og forskningspolitik.

nordisk forum 1975

NF 5

Videnskabens arbejdsgivere og forskernes situation

NF 6

Forskning i samarbejde med arbejderbevægelsen

NF 7

Erhvervsorienterede universitetsreformer

NF 8

Tekniker-socialisering og teknisk uddannelse. Demokratisk styring og planlægning i arbejdslivet

abonnement 1975:

kr. 60,00

enkeltnumre, pr. nr:

kr. 18,50

nordisk forum 1976

NF 9

Pædagogik, uddannelsespolitik og uddannelsesforskning

NF 10

Samfundsplanlægning, forskning og social teknologi

NF 11

Om udviklingen i social- og sundhedssektoren
(udk. oktober)

NF 12

Arbejds miljø, forskning og fagbevægelse
(udk. december)

abonnement 1976:

kr. 65,00

enkeltnumre, pr. nr:

kr. 19,50

Abonnement/enkeltnumre bestilles i boghandel/bogcafe eller ved indbetaling af abonnementspris/pris for enkeltnumre til

RUC BOGHANDEL & FORLAG
MARBJERGVEJ . DK 4000 ROSKILDE
GIRO 3 21 54 31

NOTER OM LØNDIFFERENTIERINGEN*

Christel Neusüss

I denne artikel arbejder Neusüss videre med de vigtigste problemstillinger fra fagforeningsartiklerne i Kurasje nr. 11 og 12. Det drejer sig nu om at udvikle en teori på grundlag af den marx'ske værdilov, som præciserer modsigelserne i den fagforeningsmæssige lønkamp under kapitalens akkumulationsudvikling og hvorledes disse modsigelser træder frem. Lønnens tilsyneladende uafhængighed som distributionskategori opløses ved at gå over til en systematisk analyse af lønnen som produktionskategori. I forlængelse heraf kan der så opstilles en række bestemmelser af modsigelserne i forskellige lønsystemer, som fremkommer, når kapitalen forøger udpresningen af merarbejde - bestemmelser der er helt afgørende for at kunne gennemføre konkrete analyser af udviklingen i arbejdernes eksistenskamp i fagforeninger under den nuværende krise.

Artiklen er udarbejdet i forbindelse med et forskningsprojekt om arbejdsøkonomi ved Freie Universität, Berlin. I projektet deltager: *Dörte Braune, Eggert Holling, Gerd Famulla og Christel Neusüss.*

Indledning

I det følgende drejer det sig først og fremmest om at forstå løndifferentieringen i dens samfundsmæssige og politiske sammenhæng. Når man skal forsøge at forklare kompleksiteten i løndifferentieringen som et empirisk fænomen, hvad vi foreløbig gør ud fra den Marx'ske teori, så er det først og fremmest for at vise den indre sammenhæng mellem økonomiske og samfundsmæssigt-politiske kategorier. Det betyder for undervisningen i nationaløkonomi, at det drejer sig om at udvikle det indholdsmæssige samarbejde mellem driftsøkonomien og socialvidenskabernes, ud fra de muligheder som ligger i selve emnet: løndifferentiering.

Diskussionen om løndifferentieringen rører ved et centralt problem i forholdet mellem lønarbejde og kapital, eftersom den både berører konkurrenceforholdet mellem arbejderindividene og de forskellige lønarbejderlag, men også arbejderklassens enhed som et resultat af erkendelsen af deres fælles situation som klasse over for kapitalen. I den sidste problemstilling ligger såvel de organisationsformer, som er indbefattet i erkendelsesprocessen som dem, der er en forudsætning for den. I arbejderbevægelsens teoriudvikling er det et væsentligt problem, at de efter-marx'ske teoretikere altid primært har taget udgangspunkt i arbejderne som allerede eksisterende klasse, så forskellen mellem »Klasse an sich og Klasse für sich« alene blev et spørgsmål om klassebevidsthed. Man har kun i ringe omfang udviklet de systematiske virkninger af arbejderens virkelige eksistens som konkurrerende varesælger med henblik på en forklaring af manglen på klassebevidsthed og af betingelserne for dennes udvikling. Denne manglende refleksion over problemet konkurrence inden for arbejderklassen¹, dvs. det som vi har afgrænset som spørgsmålet om løndifferentieringen, viser sig på det politiske felt i sekteriske forestillinger om klassebevidsthed og klasseenhed, som ikke betragter arbejderens faktiske, materielle situation som udgangspunkt for manglende eller udviklet klassebevidsthed, men som analyserer arbejderens bevidsthed udelukkende som et resultat af den herskende klasses manipulationer. På samme idealistisk måde fremtræder modpropaganda da også som det adækvate middel til tilvejebringelse af klassebevidsthed.

Helt i tråd hermed er forestillingen om, at differentiering af lønningerne er et vilkårligt og fuldstændigt bevidst middel, som kapitalen sætter ind for at

1. Den sondring, som Marx udviklede, mellem det borgerlige samfunds væsen og overfladefremtrædelser, således som det kommer til udtryk i konkurrencen, er først efter studenteroprøret i BRD rykket afgørende ind i den marxistiske teoridannelses synsfelt. Dette kan sikket også begrundes ud fra den manglende samtidighed mellem de socialistiske forestillinger i den studenterbevægelse, som var ved at udvikle sig, og arbejderbevægelsen, på baggrund af hvilken teorien på en særlig måde stillede spørgsmålet om arbejderklassens objektive integrationsmekanismer i det kapitalistiske system. Her skal henvises til 'Projekt Klassenanalyse's (PKA) arbejder og til analyserne i tidsskrifterne 'Socialistische Politik' (SOPO) og 'Probleme des Klassenkampf's' (Prokla).

splitte arbejderklassen. Sagt på en anden måde frembringer kapitalens manipulation med lønningerne konkurrencen mellem arbejderne, dvs. konkurrencen er et resultat af en bevidst manøvre fra kapitalens side. Denne forestilling har sin baggrund i den kendsgerning, at de eksisterende løndifferentieringer i sig selv bevidst bliver brugt af kapitalen som et middel til at splitte arbejderne med. I det følgende skal det imidlertid nøje undersøges, hvorvidt tesen om en vilkårlig differentiering kan opretholdes. Sagt på en anden måde: drejer det sig ved løndifferentiering og ved konkurrencen mellem arbejderne om et objektivt resultat af formerne for samfundsmæssiggørelsen inden for den kapitalistiske produktionsmåde, eller drejer det sig om et magtmiddel, som kapitalen anvender til ubegrænset manipulation?

Der er ikke langt fra forestillingen om en ensidig bevidst magtmanipulation til Lenins analyse af opportunisten i arbejderklassen, med hvilken han forsøger at forklare det socialdemokratiske partis politik i Tyskland og de engelske arbejderorganisationers politik. Ifølge Lenin er denne politik et resultat af bestikkelse af bestemte lag i arbejderklassen gennem de koloniale ekstraprofitter. Disse ekstraprofitter, som er tilegnet ved imperialistisk politik, giver de imperialistiske nationale kapitaller mulighed for denne bestikkelse, således at der kan ske en splittelse af arbejderne og en svækkelse af klassen. »Bestemte lag i arbejderklassen (bureaukratiet i arbejderbevægelsen og arbejderaristokratiet, som fik en lille del af profitterne fra udbygningen af kolonierne og fra deres »fædrelands« privilegerede stilling på verdensmarkedet) og de småborgerlige medløbere inden for de socialistiske partier var den sociale hovedstøtte til disse (de nationalistiske) tendenser og bærere af den borgerlige indflydelse på proletariatet.«^{1a}

I de kommunistiske partier bliver - i denne teoris tradition - den materialistiske ansats til en analyse af differentieringer inden for arbejderklassen, som Marx udviklede, i stigende grad kastet bort, og spørgsmålet om klassebevidsthed ender som et spørgsmål om indpodning af den rigtige eller falske ideologi i

1a. Lenin: Werke, bind 21, s. 151; Bemærkningen findes i en beretning om »Konferencen for SDAPR's udenlandske sektioner«; til kritik af denne position sml.: PKA: Leninismus, Neue Stufe des wissenschaftlichen Sozialismus? Westberlin 1972, s. 404 f. PKA fremfører følgende hovedargumenter mod Lenins tese:

1. Lenins forklaring forstår ikke eller tager ikke hensyn til de forandringer i arbejderklassens situation, der begynder med imperialismens epoke gennem tabet af den monopolistiske verdensmarkedesposition. Han foretager heller ikke nogen undersøgelse af forskellen mellem de enkelte lande.
2. Lenin forsøger ikke engang at aflede arbejderklassens fraktionering i sammenhæng med de enkelte arbejderlags forskellige stilling i den samfundsmæssige reproduktionsproces.
3. Lenin besvarer ikke spørgsmålet om, hvorledes bestikkelsen og korrupsionen er formidlet økonomisk.
4. Lenin omgås kategorien »småborgerlig« med letfærdighed.
5. Fremstillingen viser selv hans forkerte begreb om konstitueringen af klassebevidstheden! PKA har vist, i hvilken grad det leninske begreb om klassebevidstheden - indpodet udefra - kolliderer med den marx'ske analyse.)

hovedet på arbejderne. I forlængelse heraf blive stridighederne indenfor de forskellige retninger i arbejderklassen ført med moralske kategorier som bestikelse og forræderi. Et højdepunkt i denne udvikling udgør de kommunistiske partiers socialfascismeteori, i hvilken de kun kan omtale socialdemokratiets politik i det bevidste klasseforræderis kategorier.^{1b}

Artiklen er disponeret på flg. måde:

I første del skitseres reale bevægelser i arbejderklassen og fagforeningerne. Ved hjælp af disse klargøres problemets samfundsmæssigt-politiske betydning.

I anden del drejer det sig først og fremmest om at udarbejde de begreber, som formår at løse op for det empiriske fænomen. Grundlaget er her den marx'ske teori, tyngdepunktet er analysen af konkurrencen som en for arbejderklassen modsigelsesfuld form for samfundsmæssiggørelse; kun sådan kan spørgsmålet om løndifferentieringen stilles korrekt.^{1c} Før denne analyse af konkurrencen, som sker ud fra priskategorien foretager vi en kort skitsering af sammenhængen mellem akkumulationsbevægelsen og værdi- og prisbevægelsen for varen arbejdskraft. Men da vi her mere interesserer os for konkurrencens form, er denne del begrænset hvad angår fremstillingen af det alment kendte. Derfor kommer vi ikke ind på de uddannelsesøkonomiske diskussioner om værdidifferentiering inden for de samfundsmæssige arbejdskræfter, fordi deres sammenhæng med det primære i denne analyse, konkurrencen som et samfundsmæssigt-politiske problem, kun vil kunne formidles via en udførlig fremstilling af de teknologiske ændringsprocesser og deres indvirkning på omstruktureringsprocessen inden for arbejderklassen selv. Det ville imidlertid i væsentlig grad overskride rammerne for dette arbejde.

1b. Til en diskussion af denne teori: Nils Kadritzke: Faschismus als gesellschaftliche Realität und als unrealistischer Kampfbegriff, i: PROKLA nr. 8-9, 1973, s. 89-102.

1c. En del af denne analyse, som især drejer sig om problemer i fagforeningsteorien, er blevet offentliggjort i: Redaktionskollektiv Gewerkschaften: Bedingungen sozialistischer Gewerkschaftsarbeit, i: PROKLA nr. 13, 1974, s. 51-100. (da. udg.: KURASJE 11, s. 25-39 og KURASJE 12, s. 171-203.)

I Løndifferentieringens betydning i de nuværende fagforeningsdiskussioner

1. Løndifferentieringsproblemet i BRD-fagforeningerne

I de sidste år er problemet blevet relevant inden for BRD-fagforeningerne ud fra to synspunkter. For det første i kravet om lineær lønforhøjelse, for det andet i bedriftrådenes og fagforeningernes voksende hjælpeløshed over for arbejdsgivernes metoder til løndifferentiering og lønfastsættelse.

Lad os gå nærmere ind på udviklingen af de lineære lønkrav. Siden septemberstrejkerne har der sat sig en tendens igennem i BRD-fagforeningerne for en stærkere stigning for de laveste løngrupper: hvadenten det er gennem lineær lønforhøjelse (lønforhøjelse i kr. og øre til hver enkelt), gennem krav om grundbeløb, som er ens for alle, og som procentkravet så kommer oveni, eller gennem krav om afskaffelse af lavtlønsgrupperne (Leichtlohngruppen).²

Denne officielle fagforeningspolitik er et resultat af kravene fra virksomhederne, hvor de er blevet formuleret i tillidsmandssammenslutningerne, de lokale delegeretforsamlinger og lønkommissionerne. Som begrundelse blev der anført følgende: a) det er ikke forståeligt, hvorfor lønforskellene skal vokse, hvad der altid er tilfældet ved procentuel lønforhøjelse, b) den inflationære udvikling rammer de laveste løngrupper hårdere og stiller derfor krav om en større lønstigning sammenlignet med de faglærte arbejdere. Der forelå eksempelvis beregninger, som viste, at de laveste løngrupper ikke engang nåede op på det velfærdsniveautrin, som er anerkendt som eksistensminimum i offentligheden.³

Nødvendigheden af den såkaldte lineære lønforhøjelse bliver altså her væsentligst begrundet ud fra arbejdskraftens reproduktionsomkostninger. Dermed antydes en drejning i arbejdernes lønpolitiske orientering: En tendens til at gå bort fra den fordelingspolitiske begrundelse for lønkrav (retfærdig andel, retfærdig indkomstfordeling) hen imod en begrundelse ud fra opretholdelse af et historisk udviklet leveniveau.⁴

I denne sammenhæng er det dog vigtigt at være opmærksom på den politiske sammenhæng mellem udviklingen i de »vilde« (spontane) strejker og udviklingen i sådanne krav. Krav, som implicerer lige stor lønforhøjelse til alle, dukker for første gang op i septemberstrejkerne. Disse krav genspejler selv den kendsgerning, at det er en uting at kræve forskellig lønforhøjelse for de for-

2. Sml. dertil den udførlige redegørelse for lønforhandlingerne i 1972 og 1973 i 'Gewerkschaftsspiegel', årg. 1972/1973.

3. Sml. dertil: Internes Gewerkschaftspapier (IG-Metall), s. 8.

4. Sml. nærmere: Redaktionskollektiv Gewerkschaften: Neue Momente in der Klassenbewegung 1973 in der Metallindustrie, i: PROKLA nr. 10, s. 35-58, hvor den historiske udvikling og den politiske betydning af denne tendens påvises udfra strejkebevægelsen i 1973.

skellige arbejderlag netop ved ikke-fagforeningsmæssigt organiserede strejker, hvor kampkraften i det store og hele afhænger af den indre solidaritet blandt de ansatte. De ansattes erfaringer om den nødvendige solidaritet i kampen mod kapitalen er sikkert yderligere med til at udvikle de lineære lønkrav på de laveste trin i fagforeningsorganisationen. At kravene til dels støder på modstand inden for organisationen viser dele af IG-Metall-ledelsens argumentation efter overenskomstforhandlingerne i 1973: Arbejdernes manglende samtykke til et resultat på 8,5% blev af dele af fagforeningsapparatet bl.a. forklaret med de faglærte arbejderlags afvisning af lineær lønforhøjelse. Propagandering for denne tese førte også til at der i de næste overenskomstforhandlinger ikke mere blev stillet krav om lineære lønforhøjelser. Presset fra oven forhindrede dette.⁵

Konflikterne om den lineære lønforhøjelse problematiserer arbejdernes solidariske enhed inden for fagforeningsorganisationen ved at fremhæve, at fagforeningspolitik kan ligge under for en tendens til først og fremmest at interessere sig for at repræsentere de bedre stillede lag i arbejderklassen. Men dermed støtter arbejdernes interesserepræsentation sig på konkurrencen inden for arbejderklassen, ikke på solidariteten inden for klassen, hvorved de netop repræsenterer interesserne for de lag, der økonomisk står stærkest over for kapitalen. De skæbnesvangre følger af at holde fast ved en sådan politik, f.eks. i bedrifråd, der støtter sig til de bedre stillede arbejderlag på virksomhederne, viser forløbet af Ford-strejken, der endte med en splittelse mellem tyske og udenlandske arbejdere, d.v.s. mellem godt og dårligt betalte arbejderlag og dermed endte som en sejr for kapitalen.

Dette kan sammenfattes således: I udviklingen af de lineære lønkrav og i konflikterne herom genspejles for det første den rent materielle kendsgerning, at de laveste løngrupper er hårdere ramt af inflationen og at deres løn er truet med at synke ned under eksistensminimum. For det andet genspejles det problem, at enheden mellem de forskellige arbejderlag er en langsigtet forudsætning for en heldig fagforeningspolitik. Analysen af løndifferentieringen er af denne grund vigtig i sammenhæng med en fagforeningspolitik, som forsøger at sætte sig op imod kapitalens tendens til at bruge lagdelingen inden for arbejderklassen som et magtmiddel imod arbejdernes fagforeningsmæssige krav. Og problemet vokser i betydning i samme grad som den fulde beskæftigelse som det hidtidige grundlag for fagforeningspolitikken i BRD svinder bort. Netop under disse forhold bliver solidariteten inden for arbejderklassen, dvs. ophævelsen af konkurrencen, i stigende grad en forudsætning for overhovedet stadigvæk at kunne sætte sig til modværge mod kapitalens angreb på levestandarden, for at arbejderne overhovedet kan udvikle en magtposition imod kapitalen.

Men der er også et andet punkt hvor spørgsmålet om løndifferentieringen er blevet relevant inden for de senere år: nemlig i spørgsmålet om de lokale

5. Sml.: Gewerkschaftsspiegel: Berichterstattung über die IG-Metall, årg. 1973.

lønfastsættelsessystemer. Således hedder det i et internt bedriftrådspapir: »Den industrielle produktionsudvikling i højtmechaniserede og delautomatiserede virksomheder kan næppe eller slet ikke tage hensyn til de virkelige arbejds- og aflønningsbetingelser. Det bliver nødvendigt med hjemmesydede aflønningsmetoder. De regionale lønoverenskomster giver arbejdsgiveren mulighed for en selvstændig lønpolitik. For bedriftrådene er dette en dårlig situation, fordi arbejdsgiveren kun har lidt at frygte fra fagforeningerne, hvis troskab mod overenskomster, vi jo kender. En løn under værdien siges at være retfærdig. Arbejdsgiverens begrundelser rammer hårfint ondets rødder. Investeringer foretages med det mål at bringe kvantitativt og/eller kvalitativt bedre produkter på markedet. Udgangspunktet for overvejelserne er besparelser med hensyn til løn- og personaleomkostninger. Når der heri er lettelser for de arbejdende, bruges dette til at trykke lønnen med.« I dette papir bliver problemet belyst ved hjælp af den analytiske arbejdsvurdering, som ikke måler ændringerne i arbejdsbelastningerne i både fysiske og psykiske belastninger. Inden for systemet vurderes kun fysiske belastninger mens de psykiske belastninger, som er tiltagende med den teknologiske udvikling, forbliver ude af betragtning; dette lønsystem er altså intet andet end en metode til lønsenkning. I takt med de senere års teknologiske ændringer og rationaliseringstiltag vokser problemet for bedriftrådene og tillidsfolkene om, hvorledes de overhovedet kan få indflydelse på den lokale udvikling af lønfastsættelsessystemerne og hvorledes de kan sætte sig op imod, at denne udvikling sker i kapitalens interesse.⁶⁶ Dette problem er til dels blevet formuleret i kravet om lokal lønpolitik, som skulle give de interne fagforeningsrepræsentanter mulighed for at føre fagforeningsmæssigt sanktionerede forhandlinger med kapitalen om det lokale lønsystem.⁷⁷

I BRD-fagforeningerne bliver det nuværende lønpolitiske system kritiseret ud fra tre synspunkter:

1. Løndifferentieringssystemet inden for virksomhederne svarer ikke til de enkelte arbejderlags reelle ydelser (i kritikken går man altså helt igennem ud fra en præstationsretfærdig løndifferentiering som et krav fra arbejderne).

2. Lønpolitikens form gør det undertiden muligt for arbejdsgiverne v.hj.a. bestemte former for løndifferentiering både at manipulere med lønstørrelsen,

6. Sml. Internes Papier, ... op.cit.; sml. også E. Teschner: Zentralisierte Lohnpolitik und betriebliche Lohnbildung, i: Kritisches Jahrbuch, 1972, Gewerkschaften und Klassenkampf, udg.: Jacobi/Müller-Jentsch/Schmidt, Frankfurt/Main, 1972, s. 134-144, såvel som Redaktionskollektiv Gewerkschaften: Zum Zusammenhang von Kapitalakkumulation, Veränderungen in den Formen der Profitproduktion und der Rolle neuerer Entlohnungsmethoden in der BRD, i: PROKLA nr. 5, 1972, s. 125-196, særligt s. 172-190. (da.udg.: Funke, m.fl.: Lønformer og intensivering af arbejdet - en antologi, Modtryk 1974, s. 33-104.)

7. Sml.: Eberhard Schmidt: Zur Strategie der betriebsnahen Tarifpolitik, i: Kritisches Jahrbuch 1972, op. cit. s. 134-145. Til kritikken af opfattelsen omkring denne lønpolitik se: Redaktionskollektiv Gewerkschaften: Bedingungen..., op.cit., s. 81-94 (da. udg.: KURASJE 12, s. 185-199).

d.v.s. også at sænke den, og at kræve konkurrence blandt arbejderne og dermed indsnævre spillerummet for fagforeningspolitikken.

3. Via lønsystemet selv formidles et tiltagende præstationspres, som den nuværende fagforeningspolitik ikke formår at modvirke.

Dette korte rids skal være nok på dette sted. Det drejede sig kun om at vise i hvilke konkrete former spørgsmålet om forskellige lønninger, om løndifferentiering, spiller ind i de nuværende fagforeningsdiskussioner.

2. Konflikterne om løndifferentiering og kvalifikation i Italien

Vi forsøger nu at udvikle problemstillingen lidt mere ved at skitsere nogle momenter i klassebevægelsen og de teorier, der reflekterer den, gennem at kaste et blik på den reelle udvikling i Italien; det land, hvor klassebevægelsens udvikling i øjeblikket er nået længst. I kravet om »lige løn for alle«, der dukkede op i klassekonflikterne i 1969,⁸⁸ ses helt klart arbejderens erkendelse af at lønmuligheden bliver benyttet fra kapitalens side til at forhindre arbejderens enhed imod kapitalen. Dette viser en bevidstgørelse om konkurrencens mekanisme på grundlag af arbejderens svaghed over for kapitalen, en indsigt i, at konkurrencen ikke er de samfundsmæssige relationer, hvorunder arbejderne bedst forfølger deres interesser. På den anden side viser den faktiske videreudvikling af kravene for det første at kravet om lige løn ikke kan almengøres og kun sætter sig igennem i kravet om en forenkling af lønsystemerne og i kravet om en lønstigning for eller fjernelse af de laveste løngrupper⁸⁹, og for det andet at også de dybere årsager til konkurrencen begribes. Den ulige udvikling af kapitalen i Italien med underudvikling i syden, som tjener som et udtømmeligt reservoir til en industriel reservearmé, forstås af fagforeningerne som det væsentligste moment i arbejderklassens svaghed og spaltning. Dette viser sig i at fagforeningerne f.eks. siden begyndelsen af 1970'erne i lønforhandlinger i stigende grad har forsøgt - og i visse tilfælde også med succes - at placere såvel den statslige som den private kapitals investeringer i syden. Presset fra denne industrielle reservearmé virker i sig selv som et middel til at trykke lønnen hos de laveste arbejderkategorier i Norditalien.

Den nye solidaritet mellem arbejderne udtrykker sig så i at kapitalen bliver pålagt at skaffe arbejdspladser i syd imod afkald på ekstensiv sikring af arbejdspladserne i nord. Fagforeningsorganisationen forstår sin opgave som at fratage kapitalen mulighed for at spille de beskæftigede og de ubeskæftigede arbejdere ud mod hinanden og at bruge deres konkurrence til at trykke lønnen med. Der gøres altså forsøg på at udvikle en strategi omkring sammenhængen mellem beskæftigede og ubeskæftigede arbejdere for at tage højde for arbejderens svag-

8. Rapport om Potere Operario, i: Sozialistische Korrespondenz, 18.11.1970, s. 4.

9. Sml. dokumentationen af løndiskussionerne 1972 og 1973 i: Marburger Forschungsstelle für vergleichende Erziehungswissenschaft, Materialien zur Arbeitsplatz- und Qualifikationsstruktur: Italien, s. 74-97.

hed som indbyrdes konkurrerende over for kapitalen; en strategi, som indholdsmæssigt er rettet mod specifikke italienske forhold. Her bliver det også synligt, at kravet om lige løn til alle ikke kun var et halvmoralsk krav om ophævelse af konkurrencen, men at det havde sin basis i den lave løn til de laveste lag i arbejderklassen. Vi har allerede set et lignende fænomen i de tyske fagforeninger, nemlig begrundelsen for de lineære lønkrav. Som endnu et væsentligt punkt i udviklingen skal nævnes kravene om automatisk overgang mellem de forskellige lønkategorier.¹⁰ De lønkampe, hvor disse krav blev stillet, retter sig således samtidig imod arbejderens livslange fastholdelse i et ødelæggende monotont delarbejde. Kapitalen skal selv tvinges til at sørge for den uddannelse, som er nødvendig for et bedre arbejde og det til alle arbejdere. Dette krav styrer immanent imod en ophævelse af arbejdsdelingens kapitalistiske former.

Sammenfatter vi udviklingen af disse krav ser vi følgende sammenhæng i klassekampens bevægelse: I kravet om lige løn til alle formuleres problemet om arbejderklassens enhed over for kapitalen og om konkurrencens ophævelse abstrakt moralsk. Umuligheden af at generalisere disse krav viste hen til de bagvedliggende grunde til arbejderklassens spaltning i forskellige fraktioner og lag, som så igen bevidst bliver brugt af kapitalen som splittelsesmekanisme. Konkurrencen fremtræder ikke længere som blot og bart resultat af forskellige lønninger, som noget der kunne ophæves ved en simpel udjævning af lønningerne, gennem en moralsk handling, hvor de bedre stillede lag gav afkald på deres højere lønninger. Løndifferentieringen forstås derimod som en fremtrædelsesmåde for dybere liggende årsager og på dette grundlag forstås konkurrencen mellem arbejderne: nemlig dels som et resultat af arbejderens splittelse i beskæftigede og ubeskæftigede, og dels som et resultat af de forskellige arbejderlags forskellige stilling inden for den kapitalistiske produktionsproces som er bestemt gennem de former, som arbejdsdelingen har udviklet sig i, gennem arbejdets underordning under kapitalen. I denne sammenhæng har den italienske metalarbejderfagforening udviklet tre vigtige linjer for kravene:

- Investeringer i syd
- Reduktion af løngrupperne
- Forbedring af kvalifikationsmuligheder for de lavere lag.

Et interessant aspekt ved dette er, at denne historiske proces til dels ureflekteret dukker op igen i analysen af løndifferentieringsproblemerne inden for fagbevægelsen selv. Dette er tydeligt f.eks. i en artikel af den kristelige fagforenings teoretikere, Cella og Manghi.¹¹ Her forklares løndifferentieringen ud fra knaphedsprincippet, ud fra forholdet mellem udbud og efterspørgsel, knapheden

10. Sml. *ibid.* og *Tagebuch eines Betriebskampfes*, udg.: Genossen der 'Assemblea Autonoma' von Alfa Romeo, München 1973; Sml. også om hele problemkomplekset: Regini/Reyneri: *Akkord, Lohn, Qualifikation als Kampf Inhalte italienischer Arbeiter*, München 1973.

11. G.P. Cella/B. Manghi: *Kritische Analyse des Qualifikationssystems*, i: CGIL/CISL, *Zur Geschichte und Theorie der italienischen Gewerkschaftsbewegung*, Bd. 2. Berlin 1973, s. 218-236.

på bestemte kvalifikationer. Knapheden af bestemte kvalifikationer forstås som et resultat af politiske manipulationer, som et produkt af forsøg på en splittelsesmanøvre fra kapitalens side, som organiserer uddannelsesystemet på netop en sådan måde, at bestemte kvalifikationer kun kan erhverves af et lille lag.¹² Vender vi denne tese om lyder den: Ved almindelig og ubegrænset uddannelse vil løndifferentiering, hierarkisering og dermed konkurrence inden for de samfundsmæssige arbejdskraften falde bort. Dette er i øvrigt et argument, som er på linje med den borgerlige forklaring på løndifferentiering (for så vidt den tager udgangspunkt i udbuds-efterspørgselsforholdene). Længere fremme dukker der også andre argumenter op: Løndifferentieringen følger af de forskellige krav til kvalifikationer, som udspringer af den arbejdsdelte kapitalistiske produktionsproces.¹³ Løndifferentieringen er et resultat af den historiske pagt mellem lønarbejde og kapital, som byder at lønne de erhvervede færdigheder. Denne pagt går imod kapitalens tendens til at nivellere alt arbejde og derigennem at trykke lønnen ned på eksistensminimum.¹⁴ En faglig aktion, der går imod lønlighed, går derfor samtidig imod den tendens til løntryk, som ligger i kapitalen. Ganske vist har kapitalen en tendens til at presse de krævede kvalifikationer nedad og til at nivellere dem, men alligevel bibeholder den på dette nivellerede niveau løndifferentiering gennem arbejdsvurdering og præstationslønsystemer. Dette fører til den slutning, at hvis man vil det virkelige grundlag for løndifferentieringen og konkurrencen blandt arbejderne til livs, må man revolutionere selve organiseringen af arbejdsprocessen. »Vejen til lighed« begynder nu ikke længere med kravet om lige løn til alle, men med ændringen af de former hvorigennem arbejderne underordnes kapitalen i den virkelige produktionsproces. Ændringen af disse former betragtes nu som en forudsætning for opfyldelsen af dette krav. Sagt på en anden måde: argumentationen udvikler sig fra at begrunde uligheden ud fra en politisk manipulerbar cirkulationssfære til en begrundelse ud fra selve den kapitalistiske produktionsproces, uden at - og her finder vi det ureflekterede ved analysen - de indre sammenhænge mellem disse forklaringsansatser blev etableret. Når artiklen sluttelig stiller krav om ophævelse af den kapitalistiske arbejdsdeling, den form hvorigennem arbejdet subsumeres kapitalen, og om ligestilling af alle mennesker i produktionsprocessen, så står stadigvæk det spørgsmål tilbage, om det måske er denne arbejdsdeling, som frembringer konkurrencen blandt arbejderne. I dette slutargument, eller i denne politiske konklusion, fejles i det mindste udgangsbegrundelsen for løndifferentieringen ud fra markedsforholdene igen ind under gulvtæppet. Det viser sig altså, at sideordningen af forklaringerne på løndifferentieringen selv fører til politiske slutninger, som er tvivlsomme, fordi de fleste af ansatserne til en forklaring ikke længere medreflekteres heri.

12. Sml. *ibid.*, s. 219-220.

13. Sml. *ibid.*, s. 226.

14. Sml., s. 220-221.

Vi må nu gå ud fra, at disse forskellige ansatser til en forklaring kan støtte sig til helt igennem reale fremtrædelser, de er ikke blot og bart spekulative og grebet ud af luften. Hvad vi er utilfredse med er netop det at de blot adderes. Går vi ud fra at det kapitalistiske samfund som et hele ikke blot er en ren og skær kaotisk addition af enkeltfænomener, men at disse enkeltfænomener har en indre sammenhæng, og at det kapitalistiske samfund har en indre struktur, så står vi med spørgsmålet om det er muligt at løse op for disse fremtrædelsers sammenhæng ved hjælp af denne indre struktur. Eftersom løndifferentieringen selv peger på konkurrencen blandt arbejderne som dens politisk væsentligste moment, skal vi i analysen af fremtrædelsernes indre sammenhæng på grundlag af den marx'ske teori forsøge at holde fast i spørgsmålet om konkurrencen mellem arbejderne og de tendenser, som på grund af klasseantagonismen virker imod denne konkurrence, som vores ledetråd.

II Arbejdskraftens værdi og pris hos Marx, betragtet under løndifferentieringsaspektet

1. Løndifferentiering på grundlag af værdibestemmelsen af varen arbejdskraft

Det vil her være nødvendigt endnu engang kort at anskueliggøre hvilke momenter der iflg. Marx indgår i bestemmelsen af varen arbejdskrafts værdi og hvilket grundlag der er for en differentiering af lønningerne på grundlag af forskellige værdier.

Først på dette grundlag kan vi udvikle lønnen som »arbejdets pris« fra salget af arbejdskraften som en vare, og gå over til at betragte konkurrencen blandt arbejderne og dermed kapitalen i dens fremtrædelsesformer og dennes modvirkende momenter.

Udgangspunktet eller grundlaget for værdibestemmelsen er arbejderfamiljens reproduktionsomkostninger, reproduktionen af arbejderne som »race«, d.v.s. som værdiøgningmiddel for kapitalen. I denne bestemmelse har vi for så vidt allerede klassemodsigelsen, da det for kapitalen gælder om at sænke reproduktionsomkostningerne til det fysiske eksistensminimum, (jvf. lande, hvor der ingen fagforeninger er) mens arbejderens reproduktionsomkostninger ud fra hans standpunkt ikke bestemmes af det fysiske eksistensminimum, men af de reproduktionsomkostninger, som er nødvendige for ham og hans familje som samfundsmæssige individer med visse behov, der måler deres eksistens i forhold til udviklingen i de samfundsmæssige behov. Da der er tale om samfundsmæssige individers reproduktionsomkostninger må de bestemmes hi-

storisk, d.v.s. samfundsmæssigt. Over for dette står kapitalens tendens til at udslette bestemmelsen af arbejderen som et samfundsmæssigt individ. Derfor lader det sig heller ikke gøre at betragte de historisk-moralske komponenter i bestemmelsen af arbejdskraftens værdi som et halvvejs uøkonomisk tillæg, der kommer oveni den økonomiske værdibestemmelse; disse komponenter må derimod forklares ud fra den modsigelse, der opstår når de levende individers arbejdsevne omsættes til vareform. Den konkrete bestemmelse af værdien af varen arbejdskraft er derfor selv et resultat af klasse modsætningerne og klassekampene. Sagt på en anden måde: De marx'ske kategorier er ikke økonomiske i den borgerlige teoris forstand, de er samtidig samfundsmæssige kategorier.

Dette er ikke stedet til at udvikle arbejdskraftens værdibevægelse inden for kapitalakkumulationens bevægelse. Blot som en påmindelse: værdien af varen arbejdskraft kan sænkes gennem billiggørelse af de nødvendige levnedsmidler som følge af udviklingen i arbejdets produktivkraft. Denne værdisækning kan ske samtidig med en stigning i levestandarden, hvis det lykkes arbejderne at få del i deres forøgede produktivkraft gennem stigning i reallønningserne. Hvorvidt dette vil ske er for det første betinget af selve akkumulationens bevægelse, indbefattet den industrielle reservearmes bevægelse og virkningen af dennes tryk på de beskæftigedes lønninger, for det andet er det afhængigt af arbejderens organisationsgrad i deres konkurrence med kapitalen (fagforeningsmæssig organisation). Vi vil senere komme ind på nødvendigheden af denne organisation, således som den udspringer af selve den økonomiske forbestemmelse. Hvorvidt det lykkes kapitalen mere eller mindre at udslette de samfundsmæssige momenter i værdibestemmelsen og at presse arbejderne ned på det fysiske eksistensminimum, sænke arbejdskraftens pris under dens værdi, det er ligeligt afhængigt af såvel graden og karakteren af arbejderens organisation som af omfanget af det politiske pres, som den borgerlige stat udøver over for arbejderklassen og dens organisationer. (Sammenlign her sammenhængen under fascismen mellem likvideringen af fagforeningerne, forbudet imod arbejderklassens politiske partier og fastholdelsen af lønnen på verdenskrisens laveste punkt).

I bestemmelsen af arbejdskraftens værdi ud fra arbejderfamiljens reproduktionsomkostninger ligger tre momenter, som medfører lønforskelle:

1. Den forskellige aflønning af mænd og kvinder fordi det netop er den individuelle arbejderfamilje, som skal opretholdes gennem arbejdslønnen.

2. Forskellige lønninger p.g.a. forskellige præstationer, som betinger forskellige reproduktionsomkostninger.

3. Forskellige lønninger betinget af forskelle i reproduktionsomkostninger (uddannelsesomkostninger og levestandard).

De sidstnævnte forskelle i arbejdskraftens værdi udspringer af de forskellige arbejdsfunktioner, som er sat af den kapitalistiske produktionsproces som arbejds- og valoriseringsproces (f.eks. adskillelse mellem hånds- og åndsarbejde, differentiering mellem faglært og ufaglært arbejde etc.). Det er her af-

gørende at påpege, at disse forskelle ikke hænger fast ved arbejderindividet, men er betinget af kapitalens krav. Muligheden for værdiforringelse af bestemte kvalifikationer, hvis de ikke længere bruges af kapitalen eksisterer hele tiden: Arbejdskraften »dekvalificeres«. (Dette er f.eks. typisk for kvinder, der har en faglig uddannelse (frisør, skrædder etc.), men som senere arbejder som ufaglærte arbejdere i de laveste løngrupper på fabrikken.) Det er dette som Cella og Manghi beskriver når de siger, »at arbejdsgiverens standpunkt er objektivistisk, altså præstationen vurderes løsrevet fra den, som udfører den, mens arbejderens standpunkt er at forsvare den erhvervede kvalifikation (dvs. færdighed).«¹⁵ I denne forbindelse må vi spørge om, ud fra hvilket arbejderstandpunkt, dette forsøg på at forsvare de erhvervede kvalifikationer udspringer.

Det skal også fremhæves her, at en konkret undersøgelse af den nuværende løndifferentiering nærmere måtte undersøge de differentieringer i lønningerne, som Marx udviklede af kategorien arbejds løn som pris resp. værdi af varen arbejdskraft (arbejderfamiljens reproduktionsomkostninger). I denne sammenhæng skal blot påpeges, at den tiltagende samfundsmæssiggørelse af socialiseringen af den næste arbejdergeneration (heldagsskole, forskole, alt i alt en udvidelse af skoletiden etc.) som finansieres gennem skatter, der afkræves alle lønarbejdere, betyder at den individuelle erstatning af uddannelsesomkostningerne i den individuelle arbejds løn begynder at blive destrueret¹⁶; ligeledes vil kvinderne i takt med socialiseringens samfundsmæssiggørelse i stigende grad udvikle sig til normale arbejdskraft, hvormed den materielle basis for opfyldelse af kravet om lige løn for lige arbejde begynder at vokse frem.

Allerede på dette sted kan vi sige, at løndifferentieringen ikke blot er en vilkårlig manipulation fra kapitalens side, men at den kan være begrundet i at de enkelte arbejdskraft har forskellige værdier. Disse forskellige værdier er selv igen resultat af de forskellige arbejdsfunktioner, som Kræves af og udvikles i den kapitalistiske produktionsproces, samt af at varen arbejdskrafts værdi bestemmes gennem arbejderfamiljens reproduktionsomkostninger. Marx skriver herom i »Løn, pris og profit«:

»For vort formål er det tilstrækkeligt blot at tage gennemsnitsarbejdet i betragtning, hvis opdrags- og uddannelsesomkostninger er ganske forsvindende størrelser. Men jeg må benytte denne lejlighed til at fastslå, at nøjagtig ligesom produktionsomkostningerne for arbejdskraft af forskellig kvalitet nu engang er forskellige, sådan må også værdien af de i forskellige industrier anvendte arbejdskraft være forskellige. Råbet på lighed i lønnen beror derfor på en fejltagelse, et urimeligt ønske, som aldrig kan opfyldes. Det har sin oprindelse i den falske og overfladiske radikalisme, som anerkender forudsætningerne og forsøger at smutte udenom følgeslutningerne. På grundlag af lønssystemet fastsættes arbejdskraftens værdi ligesom enhver anden vares; og da forskellige slags arbejdskraft har forskellig værdi eller kræver forskellige arbejdsmængder til sin fremstilling, må de opnå forskellige priser på arbejdsmarkedet.«¹⁷

15. Sml. *ibid.*, s. 221.

16. Sml.f.eks.: Boccarda m.fl.: *Der staatsmonopolistische Kapitalismus*, Köln, 1974.

17. Karl Marx: *Lohn, Preis und Profit*, Marx Engels Werke (MEW), Berlin (DDR) 1956ff, Bd. 16, s. 131/32. (da. udg.: Marx/Engels Udvalgte skrifter (MEUS) I, Kbh. 1971, s. 420).

Værdibestemmelsen er her samfundsmæssig, som ved alle andre varer, og hænger altså ikke fast ved det enkelte arbejderindivid og er ingen såkaldt immanent vareværdi. Samtidig er det klart, at den reale løndifferentiering ikke kun kan forklares på basis af værdidifferentieringen. Hertil kræves en nøje analyse af lønnen som *pris* på varen arbejdskraft, dvs. svingende omkring værdien. Hvad er forskellen mellem arbejdskraftens værdi og pris? Hvorledes skal begrebet om afvigelsen mellem værdi og pris udvikles? Hvad har det hele med konkurrencen at gøre? Og hvad udspringer den af? Hermed er vi nået til temaet.

2. Lønnen er prisen på varen arbejdskraft: Problemet omkring prisformen

I undersøgelsen af dette problemer går vi frem på flg. måde: Til at begynde med skal vi kort udlede afvigelsen mellem værdi og pris af den specifikke form for samfundsmæssiggørelse, altså værdi og pris som kategorier for de produktionsforhold, som opretholdelse af det samfundsmæssige og individuelle liv finder sted i. For det andet drejer det sig om at udarbejde arbejdskraftens værdi og pris som værdi og pris for en *særlig vare*, der adskiller sig fra de sædvanlige varer. På dette grundlag skal vi så udvikle konkurrencen mellem arbejderne og mellem lønarbejde og kapital som en særlig form for konkurrence, hvorved vi også kommer ind på problemet omkring nødvendigheden af arbejderne organisering. For det tredje vil det være nødvendigt nærmere at undersøge kategorien *løn lig med arbejdets pris*, for at få hold på den særlige karakter, denne pris har i forhold til andre varepriser.

Eftersom Marx ganske vist behandler de forskellige former, som værdien antager (vare, penge, pris, kapital), men ikke fremstiller selve konkurrencen i dens reale bevægelse, er det i det følgende nødvendigt at udlede konkurrencen af disse former selv. Dvs. at konkurrencen må udledes som et samfundsmæssigt forhold mellem samfundsmedlemmerne og omfatte det spillerum, som er sat for de enkelte samfundsmedlemmer inden for disse former, for på dette grundlag at få en forestilling om konkurrencen som en for arbejderklassen fra begyndelsen inadækvat, modsigelsesfuld form for deres samfundsmæssiggørelse. I den marxistiske diskussion er der divergerende meninger om, på hvilket trin i den marxiske fremstilling analysen af konkurrencen skal knyttes an (ved udviklingen af vareformen, pengeformen, prisformen eller først på kapitalens overflade). Der hersker ligeledes uenighed om hvorledes konkurrencen mellem arbejderne skal afledes til forskel fra konkurrencen mellem enkeltkapitalerne.¹⁸

18. Sml. PKA: Materialien zur Klassenstruktur der Bundesrepublik, 1. Teil, Berlin 1973; Flatow/Huisken: Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates, i: PROKLA nr. 7, 1973, s. 83-153 (da. udg.: KURASJE 9, s. 130-148 og KURASJE 10, s. 4-55.); Rote Zellen-AK/München, Resultate der Arbeitskonferenz, nr. 1, 1974. En nærmere fremstilling og diskussion af disse forskellige positioner forekommer mig, under hensyntagen til sigtet med dette forskningsarbejde, ikke meningsfuldt. Desuden ville det sprænge rammerne og arbejdsmulighederne inden for det nuværende projekt.

I det følgende gøres der forsøg på at forankre problemet omkring konkurrencen i analysen af prisformen.

2.1. Konkurrencen som form for samfundsmæssige relationer mellem individerne er et resultat af formen for samfundsmæssiggørelsen

Lad os til at begynde med betragte arbejdskraften som en vare ligesom enhver anden vare. Dens besidder træder ind på markedet som sælger fuldstændig ligesom enhver anden varebesidder. Markedet, eller cirkulations sfæren, formidler varebesiddernes samfundsmæssige relationer. Som enhver anden varesælger er arbejderens her forudsat som privat individ, hvis samfundsmæssige sammenhæng fremtræder for ham som et ydre tingsligt forhold, nemlig i de penge, som han får for salget af sin vare. Værdisammenligningen mellem varerne, d.v.s. den enkelte vares bytteværdi, udgør bytteagenternes samfundsmæssige sammenhæng, og denne sammenhæng får sit tingslige udtryk i pengene. Indholdet i den samfundsmæssige kontakt mellem de byttende er: I bytteprocessen optræder de som repræsentanter for deres produkter, som de stiller op mod hinanden som varer, dvs. samfundsmæssig formidling af den private produktion. Som genspejling af deres varers ækvivalent fremtræder varebesidderne som lige.¹⁹ Den enkelte varesælger er her et uafhængigt, frit og lige privatindivid, der blot forfølger sin særinteresse; d.v.s. hans samfundsmæssige sammenhæng fremtræder for ham i den tingsliggjorte pengeform og hans reproduktion erfares ikke som et resultat af hans umiddelbare samfundsmæssige relationer.

»Da de hverken er subsumeret under et naturligt fællesvæsen og heller ikke som bevidste samfundsmæssige (individer) subsumerer fællesskabet under sig, må dette for dem som uafhængige subjekter eksistere som noget uafhængigt, ydre, tilfældigt, tingsligt.«²⁰

Som privatindivider, der træder i samfundsmæssig kontakt med hinanden som sælgere af deres varer, er arbejderne sat som konkurrerende lige som alle andre varesælgere. Konkurrerende for så vidt som enhver kun forfølger sin særinteresse. Særinteressen består først og fremmest i overhovedet at sælge sin vare, men dernæst at sælge den så gunstigt som muligt. Her er den enkelte frit stillet med hensyn til valg af, hvem han vil sælge sin vare til og hvilken specifik beskaffenhed han vil give sin vare, samt hvilke varer han selv vil købe. Som sælger konkurrerer han med andre sælgere af samme slags varer, altså med de

19. Se: Autorenkollektiv am Institut für Soziologie der FU-Berlin: Klassenlage und Bewusstseinsformen technisch-wissenschaftlicher Lohnarbeiter, Frankfurt/Main, 1973, s. 106. Allerede her skal det påpeges, at arbejderens samfundsmæssige sammenhæng til forskel fra andre varesælgere ikke kun er organiseret gennem konkurrencen inden for cirkulations sfæren, men væsentligst er organiseret af kapitalen selv, idet den sammenfatter mange arbejdere på fabrikken.

20. Karl Marx: Urtext von Zur kritik der politischen Ökonomie, Berlin 1953, s. 909 (da. udg.: Vare - Penge - Kapital, Modtryk, 1974, s. 158.)

andre arbejdere, og med varekøberne, altså kapitalisterne, om den bedst mulige pris for sin vare. I konkurrencen med kapitalisterne forudsætter han konkurrencen mellem kapitalisterne om købet af hans vare arbejdskraft. På den anden side forudsætter kapitalisten konkurrencen blandt arbejderne i sin konkurrence med arbejderen om det gunstigst mulige køb af varen arbejdskraft.²¹ Vi skal i det flg. komme ind på om arbejderen virkelig kan konkurrere med kapitalisten.

For at fastholde ovenstående som et første resultat går det altså ikke an at aflede konkurrencen af løndifferentieringen. Den ligger selv nødvendigvis implicit i den bestemte form for samfundsmæssiggørelse i det vareproducerende samfund som sker gennem varebyttet.

»Funktionen som frie, uafhængige individer er ensbetydende med individernes indbyrdes konkurrence. Enhver forsøger at købe den vare, man vil have, så fordelagtigt som muligt, hvad der er identisk med at enhver forsøger at sælge sin egen vare så fordelagtigt som muligt. Begge udsagn udtrykker ikke andet end udnyttelsen af konkurrencebetingelserne og samtidig en underkastelse under dem.«²² Marx taler om konkurrencen som »de i sig selv reflekterede særinteresser, ... den enkeltes interesse i modsætning til den andens interesse.«²³

Da den simple cirkulation, som vi her kort har fremstillet, er en væsentlig bestanddel af kapitalcirkulationen (arbejdskraften cirkulerer i formen $v - p - v$), kan vi allerede på dette sted sige, at konkurrencen mellem arbejderne ikke blot kan ophæves inden for kapitalismen.

21. For at undgå misforståelser er her det citat fra Marx, som jeg forholder mig til: »Arbejdslønnen er, som vi har set, *prisen* på en bestemt vare, arbejdskraften. Arbejdslønnen bliver altså bestemt af de samme love, som bestemmer prisen på enhver anden vare. Spørgsmålet er altså, *hvorledes prisen på en bestemt vare bliver bestemt?* Gennem konkurrencen mellem købere og sælgere, gennem forholdet mellem udbud og efterspørgsel, af behovet i forhold til udbuddet. Konkurrencen, gennem hvilken en vares pris bestemmes, er *tresidig*. Den samme vare udbydes af forskellige varesælgere... Der finder altså en *konkurrence sted mellem varesælgerne*, der trykker prisen ned på de varer, de har udbudt. Der finder også en *konkurrence sted mellem køberne*, der for deres vedkommende får prisen på de udbudte varer til at *stige*. Endelig finder der en konkurrence sted mellem *køberne og sælgerne*; de første vil købe billigst muligt, de sidste vil sælge dyrest muligt. Resultatet af denne konkurrence mellem købere og sælgere vil afhænge af, hvorledes de to omtalte sider i konkurrencen forholder sig, dvs. om konkurrencen er stærkest inden for hæren af købere eller inden for hæren af sælgere. Industrien fører til hærmasse i felten mod hinanden, hvor hver af dem også kæmper et slag i deres egne rækker mellem deres egne tropper. Den hærmasse, som har mindst strid blandt sine tropper, vinder sejren over den modstående hærmasse.« Karl Marx: Lohnarbeit und Kapital, MEW 6, s. 402. (da. udg.: Lønarbejde og kapital, Kbh. 1964, s. 20f. og MEUS I, s. 78f.) Jeg forholder mig altså her til konkurrencen, som den behersker produktionsagenternes sædvanlige bevidsthed.

22. PKA: Materialien..., op.cit., s. 104.

23. Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin (DDR) 1953, s. 156. (da. udg.: Grundrids, MODTRYK KURASJE 1974 s. 145).

2.2. »Muligheden for at prisen afviger fra værdistørrelsen ligger altså i prisformen selv. Dette er ikke nogen mangel ved den form, men gør den omvendt til en adækvat form for en produktionsmåde, hvor en regel kun kan sætte sig igennem som regelløshedens blindt virkende gennemsnitslov.«²⁴

I cirkulationssfæren optræder varebesidderne som konkurrerende over for og i forhold til hinanden, men er på den anden side selv forudsat som frie, uafhængige og lige varebesiddere. Her finder varesammenligningen sted, salg og køb, realiseringen af vareværdien i pengeformen og delagtigheden i den samfundsmæssige rigdom, formidlet via denne form. Selve vareværdien er bestemt gennem den gennemsnitlige samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid, den er en samfundsmæssig kategori og hænger altså ikke fast ved den enkelte vare som immanent vareværdi. Den samfundsmæssigt gennemsnitlige nødvendige arbejdstid til produktion af en vare kan ligge over eller under den arbejdstid der faktisk er anvendt til dens produktion. Via værdien som samfundsmæssig gennemsnitsstørrelse formidles varerne som produkter af private vareproducenter samfundsmæssigt med hinanden. Privatarbejdet må fremstille sig som samfundsmæssigt nødvendigt. Denne sammenhæng får håndgribelig, tinglig form i pengene. Sammenligningen af varerne formidlet af prisformen som pengeudtryk for værdien implicerer, at konkrete, forskellige arbejder kan sammenlignes med hinanden.

Selve prisen er værdiens pengeudtryk, pengeudtrykket for det abstrakte arbejde som værdisubstans, hvis størrelse viser hen til bytteforholdet med andre varer. Selve prisformen må afspejle det forhold, at det er uafhængige individer og uafhængigt af hinanden producerede varer, der træder op over for hinanden på markedet. Selve byttet må altså vise, hvor vidt de varer, der er produceret uafhængigt af hinanden, virkelig er et udtryk for samfundsmæssig nødvendig arbejdstid. Thi i den kendsgerning, at samfundsmæssigheden selv er sat som en ydre sammenhæng, ligger samtidig, at den arbejdstid, som samfundsmæssigt er nødvendig til produktion af en vare henholdsvis en varemasse, kan afvige fra den, der reelt bruges til dens produktion, ja *i reglen* må afvige. Men denne afvigelse har samfundsmæssig relevans, for så vidt som ligestillingen af produkterne som varer er den *form*, hvori samfundsmæssigheden først etableres. (I en bevidst samfundsmæssigt organiseret produktionsmåde vil der sikkert forekomme afvigelser fra gennemsnittet, som imidlertid ikke må udvikle sig til samfundsmæssigt relevante kategorier da sammenligningsprocessen ikke er det styrende princip.)

Afvigelsen skal selv udledes af varens dobbeltkarakter som bytte og brugsværdi: For det første kan der være brugt mere eller mindre end den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid på produktionen, varens bytteværdi kan altså afvige fra dens individuelle værdi, dvs. den individuelle arbejdstid, der er brugt på den. Idet bytteværdien - hvis substans og størrelse er bestemt af den mæng-

24. Marx: Das Kapital, bind 1; MEW 23, s. 117, (da udg.: Kapitalen, Rhodos 1972ff, bind 1.1 s. 206).

de af det samfundsmæssige arbejde, der er indeholdt i den - udtrykker sig i noget tredje, nemlig penge (og ikke f.eks. i arbejdstimesedler), hvor prisen er værdiens pengeudtryk, så finder afvigelsen mellem den individuelle arbejdstid, der er anvendt på produktionen af en vare og den samfundsmæssig nødvendige arbejdstid dermed en bevægelsesform.

For det andet kan der være et større eller mindre samfundsmæssigt behov for den specifikke brugsværdi i den vare, der blev bragt til markedet. At varen støder på et over- eller underudviklet samfundsmæssigt behov, udtrykt i det pengekvantum, som samfundsmæssigt vil blive brugt til køb af varen, kan betyde, at der er blevet brugt enten for meget eller for lidt af den totale samfundsmæssige arbejdstid på produktionen af netop denne specifikke vare. For meget betyder, at der her blev brugt samfundsmæssig unødigt arbejdstid.

Prisformen selv har udelukkende funktion som en bevægelsesform for disse nødvendige afvigelser, og er samtidig, formidlet over varebesiddernes konkurrenceforhold, den form som skaber den samfundsmæssige sammenhæng i den arbejdsdelte produktion, gennem at udtrykke varenes værdibestemmelse på grundlag af den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid. Værdien danner det centrum, som priserne svinger omkring, og kan som sådan afvige fra den arbejdstid, som de individuelle producenter reelt har brugt på den. Dette er præcis hvad Marx mener når han skriver:

»Varens værdistørrelse udtrykker altså et nødvendigt forhold til den samfundsmæssige arbejdstid, et forhold, som er iboende dens dannelsesproces. Med værdistørrelsens forvandling til pris fremtræder dette nødvendige forhold som en vares bytteforhold med pengevaren, som eksisterer uden for den. Men i dette forhold kan varens værdistørrelse lige så godt udtrykkes som det større eller mindre beløb, den under givne omstændigheder kan sælges til. Muligheden for kvantitativ afvigelse mellem pris og værdistørrelse, eller for at prisen afviger fra værdistørrelsen ligger altså i prisformen selv. Dette er ikke nogen mangel ved denne form, men gør den omvendt til en adækvat form i en produktionsmåde, hvor en regel kun kan sætte sig igennem som regelløshedens blindt virkende gennemsnitslov.«²⁵

På denne baggrund skal vi her kun påpege det meningsløse i enhver forestilling om, at svingningerne i arbejdslønnen som pris på varen arbejdskraft og dens differentieringer inden for og mellem virksomhederne lader sig ophæve inden for kapitalismen. Når prisformen er en nødvendig bevægelsesform inden for kapitalismen, så gælder det også for arbejdskraftens prisform som løn og de svingninger omkring værdien, som denne nødvendigvis indeholder.

Sammenligningsprocessen medfører altså afvigelser, som danner spillerummet for konkurrencen. Prisen kan ligge over eller under varens værdi, alt efter udviklingen i den betalingsdygtige efterspørgsel, det samfundsmæssige behov for en vare med en bestemt brugsværdi. »Da prisen ikke er lig med værdien, kan det værdibestemmende element - arbejdstiden - ikke være det ele-

25. Ibid. s. 117 (da.udg.: s. 206) Her kan kun henvises til, at selve *prisformen* også er grundlaget for dannelsen af produktionsprisen, hvori afvigelse mellem værdi og pris er forudsat, for så vidt varerne træder ind på markedet som kapitalens produkter.

ment, hvori prisen udtrykkes«²⁶. Men i prisen som samme varepris for samme varesort bevæger forskellen mellem samfundsmæssig gennemsnitlig nødvendig og privat faktisk anvendt arbejdstid sig også. Denne afvigelse opfattes af varebesidderne på baggrund af lige priser for samme slags varer, altså som en ydre samfundsmæssig sammenhæng.

Taget under et udgør begge muligheder for afvigelse spillerummet for konkurrencen. (Her ses helt bort fra direkte snyderi.) P.g.a. særligt gunstige produktionsbetingelser for en vare, kan varebesidderen gennem salget kommandere over mere samfundsmæssigt arbejde end han selv har brugt. Som form for individernes samfundsmæssige relationer forudsætter konkurrencen altså muligheden for at kunne forbedre varernes produktionsbetingelser. Konkurrencen kan ikke udvikle sig til et herskende samfundsmæssigt forhold p.g.a. blot tilfældige, naturgivne afvigelser; i så fald ville den være form uden indhold.

Udbyder varebesidderen et produkt på markedet, som der er stor efterspørgsel efter, kan han få en pris, der ligger over værdien; og omvendt. Varesælgerens indbyrdes konkurrence om at få den højst mulige pris for deres varer bevæger sig altså inden for de lovmæssigheder, som er sat af prisens svingninger omkring værdien. Værdi her skal forstås som samfundsmæssigt gennemsnitlig nødvendig arbejdstid, som prisafvigelserne svinger omkring p.g.a. ændringer i udbud og efterspørgsel. Da markedsprisen er den samme for en bestemt varesort kan den enkelte varesælger efter salget af sin vare kommandere over mere hhv. mindre arbejdstid end han selv har brugt til produktionen af sin vare. Men heri ligger også, at den enkelte varesælger kun er i stand til at udnytte konkurrencens spillerum til sin egen individuelle fordel, hvis han på den ene side er herre over produktionsomkostningerne, dvs. varens produktionsbetingelser, og hvis han på den anden side er i stand til at producere forskellige varer og udbyde dem på markedet alt efter udviklingen i de samfundsmæssige behov for en bestemt varemasse. Konkurrencen formidler således værdilovens gennemsættelse, dvs. bestemmelsen af prisen ud fra værdien som centrum for svingningerne, altså ud fra den samfundsmæssigt gennemsnitlige nødvendige arbejdstid.

Disse bestemmelser skal i det følgende afprøves på varen arbejdskraft og dens besidder.

Indtil nu har vi forsøgt at udlede spillerummet for konkurrencen af prisformen i forhold til værdien. I dette spillerum træder de samfundsmæssige individer op over for hinanden på det vareproducerende samfunds betingelser. Men her blev det også tydeligt, at konkurrence først bliver en meningsfuld kategori når produktionsprocessen selv er blevet foranderlig, og når en hvilken som helst vare kan produceres af den enkelte varebesidder. Ganske vist producerede det middelalderlige håndværk for markedet, men vareproducenternes samfundsmæssige relationer til hinanden blev ikke bestemt af konkurrencen

26. Marx: Grundrisse, op.cit., s. 58. (da.udg.: s. 54f).

(laugene forhindrede lige frem konkurrencen). Konkurrencen kan først virkelig folde sig ud under kapitalistiske betingelser. Kapitalbevægelsens udfoldelse - med den værdiøgende værdis bevægelse - er en forudsætning for, at produktets vareform, pengeform og prisform, og individernes samfundsmæssige relationer gennem disse former, overhovedet bliver omfattende samfundsmæssige kategorier. Først kapitalen bliver ligeglad med den producerede vares særlige brugsværdi. Og først kapitalen udvikler betingelserne for den vedvarende omvæltning af produktionsprocessen.

I det følgende forudsætter vi således ikke blot vareformen, pengeformen og prisformen, men også værdiens udvikling til kapital, når vi søger at udrede, hvorfor konkurrencen må være en fra begyndelsen af modsigelsesfuld form for arbejderens samfundsmæssige forhold. *Konkurrencen som real proces kan altså kun betragtes under hensyntagen til kapitalen og lovene for dens akkumulation.* Vi må altså betragte arbejderens konkurrence i kapitalens bevægelse, hhv. i lyset af denne bevægelse.

2.3. »I det borgerlige samfunds helhed fremtræder denne sætten som priser og deres cirkulation etc. som den overfladiske proces under hvilken der i dybden imidlertid foregår ganske andre processer, i hvilke denne individernes tilsyneladende lighed og frihed forsvinder«²⁷.

Tager vi nu arbejderen som varesælger og søger at overføre og vise rigtigheden af disse bestemmelser af varenes prisbevægelse og den herfra udledte bestemmelse af konkurrencen og dens spillerum, som i forhold til individerne er både positivt og negativt, så støder vi på vanskeligheder. Disse vanskeligheder peger samtidig hen mod de modsætninger, der umiddelbart er skjult af, at varebesidderne træder over for hinanden som lige og frie privatindivider.

Forskellen mellem arbejdere og kapitalister som cirkulationsagenter består principielt i følgende: Ikke alene er arbejderen ikke herre over produktionsbetingelserne, men disse findes desuden fuldstændigt på kapitalens side og set fra denne side er arbejderen blot en del af produktionsbetingelserne. Arbejder og kapitalist er forskellige som ejere af helt forskellige varer i cirkulations sfæren, hvor ejendomsforholdene er forudsat.

Dette fremtræder således:

»Varen arbejdskraft har store ulemper frem for andre varer. For kapitalisterne drejer det sig i konkurrencen med arbejderne blot om profitten, for arbejderne om eksistensen ... idet arbejdsgiveren bestemmer over midlet til beskæftigelse, bestemmer han over arbejderens middel til opretholdelse af livet, dvs. hans liv afhænger af ham; ligesom arbejderen selv reducerer sin livsudfoldelse til kun at være et middel til at eksistere ved«²⁸ og: »Når kapitalisten ikke kan blive enig med arbejderen,

27. Ibid. s. 159, (da.udg.: s. 148).

28. Marx/Engels: Über die Gewerkschaften, Berlin 1971, s. 77 (fra: Marx: Der Arbeitslohn, MEW 6, s. 542).

kan han tillade sig at vente og leve af sin kapital. Det kan arbejderen ikke. Han har kun sin løn til at leve for og må derfor tage arbejde nårsomhelst, hvorsomhelst og på de betingelser, han kan få det. Arbejderen har *intet retfærdigt udgangspunkt*. På grund af sulten er han overordentligt forfordelt.«²⁹

(Nu kan det under de nuværende forhold med arbejdsløshedsforsikring synes komisk direkte at henvise til sulten. Men deroverfor skulle man prøve at regne ud, hvad en ufaglært arbejder med en familie på fire personer får om måneden i arbejdsløshedsunderstøttelse, og hvilke muligheder det giver for at spare. Samtidig er det klart, at det naturligvis ville være nødvendigt at diskutere virkningen af den arbejdsløshedsforsikring, som arbejderklassen har tilkæmpet sig, dvs. dens virkning på lønarbejdets eksistensbetingelser over for kapitalen og på trykket fra den konkurrence som er formidlet af den industrielle reservearme.)

Når arbejderens særlige vare arbejdskraft ophører med at have brugsværdi for dens særlige købere, kapitalisterne, dvs. ophører med at producere merværdi, når altså efterspørgslen efter arbejde alment falder p.g.a. udviklingen i kapitalens værdiøgningsproces, så kan arbejderen ikke producere en anden vare med en anden brugsværdi. Berøvet ethvert produktionsmiddel har han kun sin arbejdskraft at udbyde på markedet. Hvis prisen på den falder, eller hvis han slet ikke kan sælge den, er hans eksistens som samfundsmæssigt individ med visse behov truet. Det at formålet med varesalget for ham er hans behovstilfredsstillelse som levende individ, er indbefattet i den cirkulationsform (v-p-v), som gælder for arbejderen, hvorimod formålet for kapitalisterne er en forøgelse af værdien (som udtrykt i kapitalens cirkulationsform: P - P').

Arbejderne er heller ikke i stand til simpelthen at sænke produktionsomkostningerne på deres vare, d.v.s. deres egen og familjens reproduktionsomkostninger, for de nødvendige levnedsmidler bliver produceret af kapitalisterne og disse - og ikke arbejderne - ejer produktionsmidlerne. Deres varers produktionsproces er deres reproduktionsproces som individer med visse behov, en helt igennem ikke-kapitalistisk organiseret produktionsproces, hvis produktionsomkostninger er bestemt af de nødvendige levnedsmidler, hvis værdi og prisbevægelse arbejderne ikke har nogen indflydelse på. Også her er arbejderne overordentligt forfordelt over for kapitalisterne.

Konkurrencen mellem lønarbejdere og kapitalister har saledes en helt anden karakter end konkurrencen blandt kapitalisterne. Når der ikke længere eksisterer et samfundsmæssigt behov for de varer, som kapitalisten har produceret, kan han investere sin kapital eller i hvertfald en del af den i en anden produktionsgren. Dermed kan han få indflydelse på den mængde, der skal produceres af en vare med en bestemt brugsværdi. Det kan arbejderen ikke, eftersom hans vares brugsværdibestemmelse alment er som merværdiproduktion for kapitalen. Kapitalisten kan konkurrere med andre kapitalister ved at sætte varernes

29. Ibid., s. 395, (fra: Engels: Ein gerechter Tagelohn für ein gerechtes Tagewerk, MEW 19, s. 248).

pris ned. Går han fallit ved det, så er hans eksistens som kapitalist eller som karaktermaske for kapitalen ganske vist borte, men dette siger endnu intet om hans eksistens som individ med visse behov. Anderledes for arbejderen. I modsætning til kapitalisten er arbejderen ikke herre over produktionsomkostningerne for den vare, han sælger. For kapitalisten er købspriserne på de varer, han konsumerer i produktionsprocessen, ganske vist også givet på forhånd, selvom også han ligesom arbejderen vil forsøge at købe så gunstigt som muligt. Men for det første kan han, da han råder over anvendelsen af arbejdskraften i produktionsprocessen, forhøje brugsværdien af den vare, han konsumerer uafhængigt af dens købspris (intensivering af arbejdet, forlængelse af arbejdstiden; vi vil komme nærmere ind på dette i det følgende); for det andet er kapitalisten herre over produktionsbetingelserne og dermed omkostningerne, for så vidt som han kan nedsætte den arbejdstid, som skal bruges til produktion af en bestemt vare, dvs. at han kan øge produktivkraften. Desuden kan han erstatte »produktionsfaktoren arbejde« med maskineri, og er dermed uafhængig af arbejderen (inden for visse grænser, som er sat af produktivkræfternes udviklingsniveau). Marx henviser igen og igen til, at maskineriet bliver benyttet af kapitalen som det mægtigste konkurrencemiddel over for arbejderne, og også bevidst bliver brugt af kapitalen som krigsmiddel over for arbejderklassen. Dvs. at kapitalisten både i sin konkurrence med andre kapitalister og i konkurrencen med arbejderne står i en fuldstændig anderledes situation end arbejderne i deres indbyrdes konkurrence og i deres konkurrence med kapitalen. Mere nøjagtigt sagt så forudsætter konkurrencens form som adækvat bevægelsesform for kapitalen allerede ejendomsforhold og klasseforhold, som netop gør konkurrencens betingelser fuldstændigt ulige for lønarbejdet.

For endnu engang at tydeliggøre, hvad der menes med at varen arbejdskrafts produktionsproces er individuel og ikke kapitalistisk, at den altså falder uden for værdibestemmelsen, så ville det være meningsløst at hævde, at den ene arbejder kunne få en fordel frem for den anden og frem for kapitalen ved gennem tekniske ændringer i produktionsprocessen at forandre sin vares produktionsomkostninger i forhold til de samfundsmæssigt gennemsnitlige. Han kan måske spare på de levnedsmidler, han har købt, men mens sparsommelighed for kapitalisten betyder økonomisk anvendelse af den konstante og variable kapital på arbejderens bekostning, så betyder sparsommelighed for arbejderen en frivillig sænkning af sit leveniveau, af sin reproduktion som individ med visse behov, og netop deri har sparsommeligheden sine grænser.

»I tilfælde af en krise skulle arbejderen indskrænke sine udgifter, eller for at forøge sin produktivitet enten fabrikere i et længere tiemantal eller fabrikere mere i den samme time«, en produktivitetstilvækst, som kommer kapitalisten til gode og ikke ham selv. »Men da deres løn er reduceret fordi efterspørgslen efter deres produkt er aftaget, forøger de det ugunstige forhold mellem tilbud og efterspørgsel ... gennem deres overanstrengelse synker arbejdslønnen endnu dybere ned.«³⁰

30. Ibid. s. 78, (fra: Marx: Der Arbeitslohn, MEW 6, s. 543.)

De betingelser, som arbejderen konkurrerer under her, er altså samtidig sådanne, at de ikke forbedrer hans position, men nødvendigvis forværrer den. »Konkurrencen blandt arbejderne består ikke kun i at den ene sælger sig billigere end den anden, men at den ene udfører arbejde for to.«³¹ Hvor vidt arbejderne følgelig overhovedet kan konkurrere med kapitalen, afhænger af udviklingen af den industrielle reservearme, som selv igen er produceret af kapitalen, altså fuldstændig uafhængigt af arbejdernes egen handlen³². (Det er klart, at i en analyse af det nuværende kapitalistiske samfund kan spørgsmålet om den industrielle reservearme ikke behandles på nationalt plan. Med kommunikationsmidlernes udvikling og ophævelsen af de nationale skranke for arbejdernes mobilitet, forøges samtidig deres indbyrdes konkurrence. Ved at lukke grænserne for udenlandske arbejdere kan den nationale stat på den anden side selv fungere som et (via politisk magt formidlet) middel i de indenlandske arbejders konkurrence over for de udenlandske arbejdere.)

De betingelser, som arbejderne konkurrerer under, bestemmes altså ikke af dem selv. Processens subjekt er kapitalen. Arbejderne kan heller ikke konkurrere enkeltvis med kapitalen (bortset fra undtagelsestilfælde, hvor der er stor knaphed på arbejdskraft. Men selv i sådanne undtagelsestilfælde gælder det, at den enkelte kapitalist står fordelagtigt over for den enkelte arbejder for så vidt som han er ejer af produktionsmidlerne og ved krav om højere løn kan true arbejderen med afskedigelse).

»Fordømmelsen af en del af arbejderklassen til tvunget lediggang p.g.a. den anden dels overarbejde og omvendt, bliver et berigelsesmiddel for de enkelte kapitalister.«³³

2.4. Nogle bemærkninger til problemet: Nødvendigheden af den fagforeningsmæssige organisation

Vi har altså set, at der i forholdet mellem arbejder og kapitalist som varesælger og køber er indeholdt momenter, som går imod det skin af frihed og lighed mellem de konkurrerende varesælgere som individer, som er formidlet i cirkulationsfæren. Den særlige karakter af varen arbejdskraft og den kendsgerning, at kapitali-

31. Ibid. s. 76 (fra: Marx: Der Arbeitslohn, MEW 6, s. 540), sml. også: Marx: Das Kapital, bind 1, MEW 23, s. 571 (da. udg.: s. 773).

32. I det omfang der for kapitalismen i BRD indtrådte den usædvanlige situation, at den industrielle reservearme forsvandt i længere tid, opstod der i den fagforeningsmæssige selvforståelse tvivl angående nødvendigheden af den fagforeningsmæssige organisation som solidarisk kamporganisation samtidig med at kravet om en ændring af organisationens karakter dukkede op. Mange krævede fagforeningen lavet om til en forsikringsforening, og mange troede at de allerede skulle beklage dette. Sml. f. eks.: Braun/Lutz/Pirker/Risse: Zwischen Stillstand und Bewegung, Eine kritische Untersuchung über die Gewerkschaften in der modernen Industriegesellschaft, Frankfurt/Main, 1965, s. 7-21.

33. Marx: Das Kapital, bind 1, MEW 23, s. 665. (da. udg.: s. 896). Sml. også PKA: Materialien..., op.cit., s. 42/43.

sten ejer produktionsmidlet, dvs. ejer producenternes livsmidler, bevirker, at arbejder og kapitalist står over for hinanden i et forhold, hvor der ikke kan være tale om konkurrence mellem ligestillede, der kan udnytte konkurrencens spillerum til deres egen fordel ved at forfølge deres særinteresser. Men denne konkurrence mellem ligestillede er forudsætningen for gennemsættelsen af varens værdibestemmelse som de samfundsmæssigt gennemsnitlige produktionsomkostninger, forudsætningen for værdiens gennemsættelse som det centrum, priserne svinger om. Udviklingen af konkurrencen blandt arbejderne er ikke desto mindre et resultat af deres afhængighed af kapitalens efterspørgsel efter deres specifikke vare.

Marx går nu ud fra, at

»Den relative overbefolkning ... (er) den baggrund, hvorpå loven om udbud af og efterspørgsel efter arbejde bevæger sig. Den tvinger spillerummet for denne lov inden for grænser, som absolut er passende for kapitalens udbytningbegær og herskesyge.«³⁴

Her skal blot antydes: Bevægelsen i efterspørgsel og udbud er selv formidlet af akkumulationen. Således implicerer udviklingen af det samfundsmæssige arbejdes produktivkraft i kapitalens form ikke blot produktionen af den industrielle reservearme overhovedet, men produktionen af den i forskellige former, som i løbet af akkumulationsprocessen træder frem i forskellige kvantitative udviklingsformer. Dette betyder ikke andet, end at vi må udlede de konkrete historiske bevægelser omkring udbud og efterspørgsel efter arbejdskraft overhovedet, såvel som efter arbejdskraft fra de forskellige arbejderlag af kapitalbevægelsen selv. Kapitalen er selv processens subjekt idet den cyklisk og på langt sigt udvikler en varierende efterspørgsel efter arbejdskraft overhovedet. Dette fænomen skal undersøges som et grundlag for svingninger i arbejdskraftens pris og værdi, og som det væsentlige materielle grundlag for konkurrencen mellem arbejderne. Her ligger også problemet omkring den industrielle reservearmes varierende tryk på de forskellige arbejderlag, dvs. spørgsmålet om løndifferentiering f.eks. mellem faglærte og ufaglærte arbejdere.

Men vi må fastholde yderligere et problem, som udspringer af kapitalens akkumulationsproces, og som er vigtigt for vort spørgsmål: Den stadige omvæltningssproces i produktionsmetoderne, som resulterer i kapitalens flyden fra en industrigren til en anden og ændringer i de anvendte produktionsmidlers tekniske form. Denne bevægelse danner et yderligere grundlag for svingningerne i udbud og efterspørgsel betragtet som efterspørgsel efter bestemte kvalificerede arbejdskraft på den ene side, og efter arbejdskraft overhovedet på den anden side. Med denne omvæltningssproces stiger hhv. falder efterspørgslen efter arbejdskraft inden for en produktionsgren, men også efterspørgslen efter bestemte kvalificerede arbejdskraft inden for den samlede produktionsproces. Sådanne bevægelser i kapitalen danner grundlaget for afvigelsen mellem værdi og pris, men det vil også sige for løndifferentiering, der ikke umiddelbart er forårsaget

34. Marx: Das Kapital, bind 1. MEW 23, s. 668. (da. udg.: s. 900).

af arbejdskræfternes værdiforskelle. Disse bevægelser er også årsag til den mulighed for værdiforringelse af bestemte erhvervede kvalifikationer, som vi allerede har vist, og er samtidig med til at udvikle nye kvalifikationskrav til arbejderne.

Vi vender nu tilbage til spørgsmålet om lønarbejderens stilling over for kapitalen på grundlag af den industrielle reservearme: Dens eksistens betyder, at kapitalen hele tiden indtager en monopolstilling over for arbejderne, i den betydning af monopolet som Marx udvikler ud fra konkurrencen som et alment forhold. Dette monopol er for det første formidlet af kapitalens ejendom til produktionsmidlerne, for det andet af den særlige brugsværdikarakter, som varen arbejdskraft har, samtidig med at målet for varesalget er et andet end for kapitalen, nemlig behovstilfredsstillelsen:

»Den momentant svageste side i konkurrencen er samtidig den, hvori den enkelte fungerer uafhængigt af alle sine konkurrenter og ofte imod dem og netop derigennem åbenbarer den gensidige uafhængighed, mens den stærkeste side til stadighed optræder som en mere eller mindre sluttet enhed over for modparten. Hvis efterspørgslen efter disse bestemte slags varer er større end udbuddet, så overbyrder indtægten for visse grænser - den ene køber den anden, og fordyrer således varen for alle udover markedsværdien, mens sælgerne på den anden side forsøger at sælge til en høj markedspris. Er tilførslen omvendt større end efterspørgslen, så begynder en at slå ned på prisen og de andre må følge efter ... Den fælles side interesserer kun den enkelte, for så vidt han kan vinde ved det ... Er den ene side ovenpå, så vinder alle, der tilhører den; det er, som om de gør et fælles monopol gældende.«³⁵

I denne betydning skaffer produktionen af den industrielle reservearme i dens forskellige former kapitalen en monopolistisk stilling over for arbejderne. Men denne monopolistiske stilling driver arbejderne ind i en konkurrence *imod hinanden*, hvor de totalt set forringer deres situation, altså hverken vinder noget over for hinanden eller over for kapitalen. Intensiteten i deres indbyrdes konkurrence er absolut afhængig af trykket fra overbefolkningen.³⁶ Dertil kommer kapitalens herredømme over anvendelsen af arbejdet i produktionsprocessen, såvel som dens mulighed for at erstatte arbejde med maskineri:

»Kapitalen er koncentreret samfundsmæssig magt, mens arbejderen kun disponerer over sin arbejdskraft.«³⁷

»Kontrakten mellem kapital og arbejde kan derfor aldrig bero på retfærdige betingelser; ikke engang i den betydning, som retfærdighed har i et samfund, der konfronterer ejendommen til de materielle midler til livets opretholdelse med den levende produktivkraft arbejde. Den eneste samfundsmæssige magt, arbejderne har, er deres antal, og dog brydes magten af uenighed. Arbejdernes uenighed skabes og vedligeholdes af deres *uundgåelige konkurrence med hinanden* ... Fagforeningernes funktion er ikke kun retmæssig, den er nødvendig...«³⁸, »I England er koalitionerne autoriseret gennem en parlamentsbeslutning, og det var det økonomiske system, som tvang parlamentet til at forkynde denne autorisation af lovgivningens vej.«³⁹

35. Marx: Das Kapital, bind 3, MEW 25, s. 203 f. (da.udg.: s. 251f.).

36. Sml. Marx: Das Kapital bind 1. MEW 23, s. 669 (da. udg.: s. 901).

37. Marx/Engels: Über die Gewerkschaften, op. cit., s. 216 (fra: Marx: Instruktionen für die Delegierten des Provisorischen Zentralrats zu den einzelnen Fragen, MEW 16, s. 196).

38. Ibid. (fra: MEW 16, s. 196f.).

39. Ibid., s. 67 (fra: Marx, Das Elend der Philosophie, MEW 4, s. 178 (da. udg.: Philosophie Elendighed, Paludan 1973 s. 118)).

At arbejderne som individer ikke kan konkurrere med kapitalen, er i mellemtiden også blevet anerkendt i den borgerlige videnskab. Der hedder det:

»Udbudssiden på arbejdsmarkedet er ofte kendetegnet ved særlige forhold, som almindeligvis ikke kan optræde ved udbud af produkter. Kan den enkelte arbejder ikke øve indflydelse på sin arbejds løn p.g.a. den særlige markedssituation, så vil han alligevel være nødt til at udbyde sin arbejdskraft, selvom lønstørrelsen forekommer ham at være utilfredsstillende. I modsætning til de andre varer, hvis produktion bliver indskrænket, når priserne er meget lave, så ligger den menneskelige arbejdskraft og arbejderen under for udbudsvang ... Denne rigiditet i udbuddet, som længe har forhindret lønforhøjelser, kan forklare, at arbejderne bestræber sig på at forbedre deres udbudssituation gennem en monopolistisk samling af deres udbud for at kunne sætte højere lønninger igennem.«⁴⁰

Det interessante ved den citerede forfatter er først og fremmest den efterfølgende inkonsekvens: Efter at han nemlig har vist, at arbejderne for overhovedet at kunne konkurrere må slutte sig sammen, så hævder han i det følgende, at kapitalisterne nu på deres side måtte danne monopol over for fagforeningernes monopol for ikke at sakke bagud.^{40a}

2.5. Nogle bemærkninger til kvalifikationsproblemet. Kvalifikation som et middel i arbejderens konkurrence med kapitalen

Hvilke muligheder er der nu for arbejderen, når han giver sin arbejdskraft en specifik kvalifikation for at kunne konkurrere med kapitalen? Drejer det sig ikke her om næsten den samme mulighed, som kapitalisten har, når han f.eks. producerer biler, fordi der ikke længere er efterspørgsel efter symaskiner? Er arbejderen måske ikke her i den samme konkurrenceposition som kapitalisterne indbyrdes?

Ganske vist kan arbejderens dygtighed, hans frihed som konkurrerende varesælger, vise sig i at han giver sin arbejdskraft en specifik og særlig efterspurgt kvalifikation. Varen arbejdskrafts brugsværdi for kapitalen, at producere merværdi, er nemlig samtidig bundet til specifikke funktioner, som - idet produktionsprocessen opfattes som arbejdsproces, som konkret nyttigt arbejde til produktion af konkret nyttige brugsværdier - kan omfatte særlige kvalifikationer. Vi har dog her allerede set en grænse i den kendsgerning, at kapitalen har en tendens til at forenkle og nivellere arbejdet og til ikke at anvende særlig kvalificeret arbejdskraft i massemålestok i produktionen.

»Arbejdet bliver forenklet. Dets produktionsomkostninger bliver mindre. Det bliver billigere, konkurrencen mellem arbejderne bliver større.«⁴¹

40. Th. Wessels: Einführung in die Volkswirtschaftslehre, i: Handbuch der Wirtschaftswissenschaften, bd. II, s. 215, Köln/Opladen 1966. M.h.t. fagforeningsorganisationen er problemet videre udviklet i: Redaktionskollektiv Gewerkschaften; Bedingungen... op.cit.

40a. Sml. Th. Wessels, op.cit.

41. Marx/Engels: Über die Gewerkschaften, op.cit., s. 76 (fra: Marx, Der Arbeitslohn, MEW 6, s. 540).

Ved at erhverve sig en særlig kvalifikation kan den enkelte arbejder dog alligevel opnå fordele, dvs. konkurrere med andre arbejdere og med kapitalen til sin egen fordel. Den kendsgerning, at produktionsprocessen også kræver særligt kvalificeret arbejde og at efterspørgslen efter dette svinger og kan være større end udbuddet skaber her et afgørende spillerum for arbejderens som et konkurrerende individ. Men denne særlige kvalifikation forhindrer dog ikke, at hans vare kun har brugsværdi for kapitalen så længe, som den samtidig producerer værdi. Den særlige kvalifikation forhindrer altså ikke, at den enkelt arbejder - heller ikke den særligt kvalificerede - er udsat for den skæbne, som er almindelig for arbejderklassen. For det første gør dette sig gældende ved, at hans særlige brugsværdi dequalificeres, når hans særlige kvalifikation ikke længere bruges af kapitalen så han ikke længere kan realisere dens værdi. For det andet gør denne almindelige skæbne sig gældende i perioder i kapitalens krisefyldte udvikling.⁴²

Den borgerlige økonomis forestillinger om, at arbejderne *tilsammen* kan forbedre deres situation gennem højere uddannelse, som er afledt af fænomenet højere løn ved bedre uddannelse, kritiseres af Marx på flg. måde:

»Forslag til hjælp: den alsidige industrielle uddannelse ... Den egentlige betydning, som uddannelsen har hos de filantropiske økonomer er følgende: enhver arbejder skal lære så mange arbejds-grene at kende som muligt, så han så nemt som muligt kan finde et andet arbejde, når han bliver smidt ud af en gren p.g.a. anvendelse af nye maskiner eller ved en ændret arbejdsdeling. Forudsat dette er muligt: Følgen af det ville være, at når der var overskud af arbejds kræfter i en arbejds-gren, ville dette overskud straks opstå også i alle andre grene og endnu mere end tidligere ville en sænkning af lønnen i en gren umiddelbart føre en almindelig lønsækning med sig. Idet den moderne industri overalt forenkler arbejdet meget og gør det nemt at lære, vil en lønstigning i en industrigren straks fremkalde en tilstrømning af arbejdere til denne industrigren, og lønsækningen vil mere el. mindre umiddelbart antage en almen karakter.«⁴³

Det vil altså sige, at konkurrencen blandt arbejderne vokser i samme takt som den produktive kapital vokser, fordi arbejdsdelingen forenkles og enhver arbejds-gren er tilgængelig for alle.⁴⁴ (I denne sammenhæng kunne man endnu engang diskutere a) Cella/Manghi's fremstilling af den historiske pagt mellem arbejde og kapital, b) de aktuelle forestillinger om, at arbejderens situation lader sig forbedre gennem en bedre uddannelse, der forøger arbejderens mobilitet gennem indlæring af procesafhængige kvalifikationer.

42. I denne sammenhæng finder konkurrence sted mellem arbejderne om højst mulig arbejdspris. For det første forsøget på at stige op i de kvalificerede arbejderes lag, for det andet forsøg fra de kvalificerede arbejderlags side på at slutte sig sammen imod dem, der vil stige op, det vil sige som også er konkurrenter, altså forsøg på at danne særlige organisationer, for på den ene side at kunne konkurrere med kapitalen, men på den anden side også for at kunne konkurrere med de andre arbejdere. Det er baseret på en forestilling om, at en formindskelse af konkurrencen blandt arbejderne (begrænsning af tilgangen til et arbejderlag) på lang sigt vil gøre en konkurrence med kapitalen mulig.

43. Marx/Engels: Über die Gewerkschaften, op.cit., s. 82. (fra: Marx: Der Arbeitslohn, MEW 6, s. 545f.).

44. Sml. Ibid., s. 84.

Den marx'ske opfattelse af sådanne teser kan samles i, at gennem sådanne »forbedrede« kvalifikationer forbedres arbejdernes situation - taget under et - ikke, fordi den forøgede mobilitet kan bruges af kapitalen som et middel til lønsenkning).

2.6 »Det er overhovedet kun blevet vist, at arbejdsløn eller pris på arbejdet er et irrationelt udtryk for arbejdskraftens værdi eller pris; og de bestemte samfundsmæssige betingelser, hvorunder arbejdskraften forbruges, har ikke noget at gøre med arbejdet som almene produktionsagenter.«⁴⁵

Arbejderen sælger sin arbejdskraft. Denne er hans specifikke vare, som han bringer til markedet. Men lønnen fremtræder ikke som arbejdskraftens pris, men som pris på arbejdet. Her er der en forskel i forhold til andre varer. Hvis varebesidderen f.eks. sælger en maskine, så bliver der talt om maskinens pris, hvorimod man for arbejderens vedkommende taler om *arbejdets* pris, hvor han dog sælger sin *arbejdskraft*. Denne særegenhed må udledes af den særlige karakter, som ligger i forholdet mellem varen arbejdskrafts brugsværdi og bytteværdi.

»Denne specifikke vare arbejdskrafts særegne natur medfører, at dens brugsværdi ved afslutningen af kontrakten mellem køber og sælger endnu ikke virkelig er gået over i køberens hånd... Salget af kraften og dens virkelige funktion d.v.s. dens eksistens som brugsværdi, falder derfor tidsmæssigt fra hinanden. Arbejdskraften er solgt, selvom den først bliver betalt bagefter.«⁴⁶

Mens varebesiddernes økonomiske forhold i et normalt bytte begynder og slutter med købet og salget, gælder dette ikke for køb og salg af våren arbejdskraft. »Her kommer omvendt brugsværdien af det, som er byttet med pengene, til syne som et særligt økonomisk forhold, og den bestemte anvendelse af det, som er byttet med pengene udgør begge processers ultimative mål.«⁴⁷ Når forbruget af den købte vare altså er en sag, som normalt ikke mere angår sælgeren af varen, så gælder dette *ikke* i bytteakten mellem kapital og arbejde. Dette forhold forsøger man i den borgerlige løn teori hyppigt at begribe ved at tale om »leje af arbejdet«. Varen arbejdskrafts brugsværdi ligger i kraftudøvelsen, *arbejderens arbejde*, altså hans arbejdsydelse i produktionsprocessen. Da han er involveret i produktionsprocessen, ser det i prisen for den solgte vare arbejdskraft ud, som om det ikke er den, der er

45. Marx: Das Kapital, bind 3, MEW 25, s. 831 (da.udg.: s. 1059). Her skal iøvrigt henvises til, at de grundigste afhandlinger om lønfetich-problemet findes hos PKA: Materialien..., op.cit., s. 22-68. For hele sammenhængens skyld skitseres problemet endnu engang kort.

46. Marx: Das Kapital bind 1, MEW 23, s. 188 (da.udg.: s. 290).

47. Marx: Grundrisse, op.cit., s. 185f., (da.udg. s. 173) sml. også ibid., s. 193 (da.udg. s. 179).

betalt, men at det er selve arbejdet, den enkelte arbejders arbejdsydelse, der er betalt.⁴⁸

At arbejderen yder mere arbejde, end det der er nødvendigt til hans egen reproduktion, skjules af, at arbejdskraftens værdi henholdsvis pris fremtræder som arbejdets pris. *Lønnen som »arbejdets pris« lader alt arbejde fremtræde som betalt arbejde.* Denne fordrejede fremtrædelsesform understøttes af den kendsgerning, at arbejderen i bytteakten træder over for kapitalisten som individ, mens selve arbejdsprocessen organiseres samfundsmæssigt af kapitalen; arbejdsproduktet er altså et resultat af den samfundsmæssige arbejdsproces og ikke af den individuelle, samtidig med at denne samfundsmæssighed træder over for arbejderens arbejde som kapital.

»Som koopererende, som led i en virksom organisme, er de selv kun en særlig eksistensmåde for kapitalen. Den produktivkraft, som arbejderne udvikler samfundsmæssigt, er derfor kapitalens produktivkraft... fremtræder som en produktivkraft, som kapitalen besidder fra naturen.«⁴⁹ »Formerne for det samfundsmæssigt udviklede arbejde - Kooperation, arbejdsdeling, det samfundsmæssige arbejde, som er organiseret med maskineriet som materiel basis - fremstår som kapitalens udviklingsformer, som kapitalens produktivkræfter, og ikke som det, de i virkeligheden er, som potenser i den samfundsmæssige arbejdsproces.«⁵⁰

Arbejdskraftens specifikke karakter som værdiskabende potens forsvinder. Arbejdet relaterer sig

»som sådan i sin simple bestemthed som formålsbestemt produktiv virksomhed til produktionsmidlerne, ikke i deres samfundsmæssige formbestemmelse, men i deres stofflige substans, som arbejdsmateriale og arbejdsmidler, der ligeledes kun er indbyrdes forskellige i stofflig henseende, som brugsværdier, jorden som uproduceret arbejdsmiddel, de øvrige som producerede arbejdsmidler. Hvis arbejdet altså er sammenfaldende med lønarbejde, så falder den bestemte samfundsmæssige form, som arbejdsbetingelserne står over for lønarbejdet i, også sammen med deres stofflige eksistens. Så er arbejdsmidlerne som sådanne kapital, og jorden som sådan er jordejendom.«⁵¹

De yderligere trin i denne »mystifikation« som er en forudsætning for denne fremtrædelse, udvikles ikke her. (Forvandling af merværdien til profit, deling af profitten i driftsherreevinst og rente, driftsherreevinstens fremtrædelse som løn til kapitalisten, forvandling af merprofit til grundrente.)⁵² Det at brugsværdien af varen arbejdskraft først virkelig overgår i køberens hænder med arbejdskraftens funktion i produktionsprocessen, får lønnen til at fremtræde som arbejdets pris, og dette danner igen et grundlag for at arbejde

48. »På det borgerlige samfunds overflade fremtræder arbejderens løn som arbejdets pris, et bestemt kvantum penge, som bliver betalt for et bestemt kvantum arbejde.« Marx: *Das Kapital*, bind 1, MEW 23 s. 557 (da.udg.: s. 756). Den indre modsigelse i denne kategori beskriver Marx på flg. måde: »For at blive solgt på markedet som vare, måtte arbejdet i hvert fald eksistere før det kunne blive solgt. Men kunne arbejderen give det en selvstændig eksistens, ville han sælge en vare og ikke arbejde.« (Ibid., s. 558) (da.udg.: s. 757f.)

49. Ibid., s. 352f. (da.udg.: s. 495f.).

50. Projekt Klassenanalyse, *Materialien...*, op.cit., s. 228.

51. Marx, *Das Kapital*, bind 3, MEW 25, s. 833 (da.udg.: s. 1062).

52. Sml. denne sammenhæng nærmere med: Projekt Klassenanalyse, *Materialien...*, op.cit.

som en naturkraft ved siden af naturkræfterne jord og kapital fremtræder som produktionsagent, og relationernes samfundsmæssige formbestemthed forsvinder.

Dermed er vi imidlertid nået frem til det område, som Marx betegner som det borgerlige samfunds overflade. Det borgerlige samfunds overflade viser ikke blot varekøber og varesælger som forskelsløse, men bytteagenternes skikkelse er videreudviklet og differentieret efter bestemte varesorter og efter de tilsvarende indkomstkilder og indkomstarter, (løn, profit, kapitalistløn, rente og jordrente). På overfladen bliver det på denne fordrejede måde synligt at varebyttets forudsætninger, nemlig privatejendommen, har forskellig karakter. Forskellene fremtræder som stofflige forskelle mellem de forskellige produktionsagenter: ejere af arbejde, kapital og jord. Fordelingen af de naturlige produktionsagenter på forskellige samfundsklasser (altså adskillelsen mellem arbejdet og betingelserne for dets virkeliggørelse) ses ikke længere som en specifik samfundsmæssig form, men fremtræder selv som et naturforhold. I et nyere kompendium i nationaløkonomi hedder det:

»... alle goder (varer og tjenesteydelser) produceres ganske overvejende i virksomhederne af de kombinerede ydelser fra de tre produktionsfaktorer arbejde, jord og kapital...Ejerne af produktionsfaktorerne får en indkomst for deres ydelser, der kan betegnes som løn, grundrente og gevinst. Ved salget af goderne opstår en salgssum. Er denne større end faktorindkomsten, så opstår der en gevinst, der tilfalder arbejdsgiveren.«⁵³

Det borgerlige samfunds udviklede fremtrædelsesformer viser altså ikke kun varesalg, men massen af varer er igen opdelt: i »alle goder (varer og tjenesteydelser)« på den ene side, og salget af produktionsfaktorerne arbejde, jord og kapital (faktormarkeder) på den anden side. På faktormarkederne træder arbejdere jordbesiddere og kapitalister op over for hinanden som indkomstmodtagere, der så kombineres af arbejdsgiveren som produktionsfaktorer, hvorved de specifikke indkomstarter synes at udspringe af den specifikke naturskikkelse, som deres bidrag til produktionsprocessen har.

»Den rentebærende kapital personificeres i moneyed capitalist, den industrielle i industrial capitalist, den jordrentebærende kapital i landlord som ejer af jorden og endelig arbejdet i lønarbejderen. Som disse faste skikkelser, personificeret i selvstændige personligheder, der oven i købet fremtræder som blotte repræsentanter for personificerede ting, træder de ind i konkurrencen og den virkelige produktionsproces. Konkurrencen forudsætter denne yderliggørelse. For så vidt den indre sammenhæng sætter sig igennem i denne bevægelse fremtræder den som en mystisk lov.«⁵⁴

I konkurrencen træder kapitalister og arbejdere over for hinanden som indkomstmodtagere, der forsøger at udnytte deres særlige indkomstkilder så gunstigt som muligt, for arbejderens vedkommende altså hans arbejde. Som ejere af specifikke varesorter, der i lige høj grad er nødvendige for produktions-

53. Erwin Scheele: Theorie der Einkommensverteilung, i: Kompendium der Volkswirtschaftslehre, bind 1, udg.: Ehrlicher o.a., Göttingen 1969, s. 300 f.

54. Marx, Theorien über den Mehrwert, bind 3, MEW 26, 3 s. 504 f.

processen, for »goderne«, står vareejerne over for hinanden som konkurrenter og ved at udnytte deres privatejendom forsøger de at forfølge deres særlige interesser formidlet af varecirkulationen og produktionen. Flatow og Huisken sammenfatter denne sammenhæng på følgende måde:

»Når... den optimale anvendelsesmåde af denne ejendom, der er overladt til den subjektive viljen og kunnen, kommer til at gælde som grundlag for et større eller mindre revenukvantum. Og denne relation mellem subjekt og dets privatejendom - nemlig på basis af fri rådighed over egne revenukilder at kunne vælge mellem forskellige muligheder for deres optimale udnyttelse - konstituerer samtidig kategorien *interesse*, som er et resultat af den logiske mulighed for at skelne mellem karaktermaske og subjekt. Som karaktermaske er produktionsagenterne personifikationer af almene økonomiske lovmæssigheder, der sætter sig igennem bag deres ryg, dvs. uden at de er bevidste derom. Som subjekter, der må føle sig frie for så vidt som de kan råde over deres private ejendom, har de interesser, der udelukkende angår optimal udnyttelse af egen ejendom med henblik på højere revenuudvinding.«⁵⁵

2.7 Fri konkurrence og klasseforhold

Idet arbejdskraften bliver til en vare, udvikles altså arbejderens skikkelse på det borgerlige samfunds overflade som revenukildebesidder og -sælger, en form, hvori arbejderens ejendomsløshed igen fremtræder tilsløret. Hans eksistens som individ med visse behov udtrykker sig i nødvendigheden af, at han må opretholde sin revenukilde, dvs. sin arbejdskraft og så gunstigt som muligt udnytte denne kilde. Vi har imidlertid set, at de specifikke modsigelser, som optræder i arbejderes erfaringsfelt, kun kan afdækkes, hvis det bliver undersøgt, hvad det betyder, at arbejdskraften handles som en vare. Varens form, dens værdiform såvel som prisformen, som et samfundsmæssigt adækvat udtryk for en produktionsmåde, der ikke bevidst planlægger sin arbejdsdelte samfundsmæssige produktion, er ganske vist en adækvat bevægelsesform for kapitalen, men ikke for arbejderen. Thi konkurrencen forudsætter i sin fulde udfoldelse af alle muligheder, at vareproducenterne har mulighed for at producere varer med forskellig brugsværdi, og at de har mulighed for at forandre de betingelser, hvorunder de producerer. Men dette gælder kun for den udviklede kapital, det gælder ikke engang for vareproducenterne i den førkapitalistiske produktionsmåde, og det gælder heller ikke for arbejderen. For ham er konkurrencen en bevægelsesform, som han er påtvunget, men en bevægelsesform, der er inadækvat for hans behov (som sagt med periodevise undtagelser, hvor trykket fra den industrielle reservearme forsvinder, og det forekommer arbejderen, at han kan konkurrere med kapitalen). Konkurrencen må altså egentlig sættes som *kapitalens begreb*. Det er den adækvate bevægelsesform for kapitalen:

55. Flatow/Huisken, Zum Problem der Ableitung..., op.cit., s. 106 (da.udg.: KURASJE 10, s. 9).

»Den frie konkurrence er kapitalens relation til sig selv som en anden kapital, dvs. kapitalens reelle forholden sig som kapital ... den på kapitalen baserede produktion sætter sig kun i sine adækvate former, såfremt og for så vidt som den frie konkurrence udvikler sig. ... Den gensidige tvang, som kapitalerne i konkurrencen udøver på hinanden, på arbejdet etc. (arbejdernes indbyrdes konkurrence er kun en anden form for kapitalernes konkurrence), er den frie og samtidig reale udvikling af rigdommen som kapital ... Men den frie konkurrence er den adækvate form for kapitalens produktive proces.«⁵⁶

Men når nu konkurrencen, i hvilken den enkelte fremtræder som sin egen frie herre, godt nok er kapitalens adækvate bevægelsesform, men ikke arbejderens, så er kapitalister og arbejdere også forskellige som personer og som klassemedlemmer. Thi når arbejderen formelt er forudsat som et frit subjekt i konkurrencen, selvom hans frihed og subjektivitet, hans eksistens som konkurrerende individ dog på forhånd står i modsætning til hans eksistens som individ med visse behov, så peger denne modsætning på nødvendigheden af, at arbejderne organiserer sig som klasse mod kapitalen. Når konkurrencen er den form, hvori kapitalen udvikler sig, så er den for arbejderne den form, i hvilken de udleverer sig som rene udbytningsobjekter. Kun ved at forene sig, dvs. kun ved at ophæve deres indbyrdes konkurrence, kan de overhovedet optræde som konkurrenter med kapitalen og ved hjælp af organiseringen sætte værdilovens gyldighed igennem for deres vare. Men hermed er det også åbenlyst, at det ville være forkert, udelukkende at ville udvikle arbejdernes bevidsthed på basis af de af Marx udviklede former for tilsløring af de virkelige forhold i konkurrencen. De modsigelser, som arbejderne er sat i, og i hvilke de forholder sig som konkurrerende privatejere og varebesiddere, selvom de i virkeligheden netop er ejendomsløse, er selv et afgørende indhold i erfaringen og bevirker som sådant, at de samfundsmæssige relationers fetichskikkelse og dermed samtidig arbejdernes indbyrdes konkurrenceforhold bliver antastet. Ud fra dette må også enhver teori, der går ud fra, at klassebevidsthed kun kan tilføres arbejderklassen udefra, afvises som forkert.

Som produktionsagenter fremtræder arbejde og kapital som værende i lige grad produktive. Men selve det forhold, at arbejdskraften fremtræder som en vare, en vare der ikke bevæger sig løsrevet fra sin besidder og sælger, og at arbejderen selv er et samfundsmæssigt individ, som intet andet har at faldbøde end sin vare arbejdskraft, har som *sin* forudsætning klasseforholdet, dvs. producenternes adskillelse fra deres produktions- og subsistensmidler, og disses koncentration og personifikation overfor dem som kapital. Klasseforholdet er en forudsætning for cirkulationsakten, og kapitalens herredømme over produktionsprocessen, og over brugen af varen arbejdskraft, som han har købt, er blot en fortsættelse af det, som allerede var til stede i bytteakten, nemlig modstillingen mellem besiddere af produktionsmidler og blotte ejere af arbejdskraft. I produktionsprocessen fremkommer altså kun det, som allerede tjener som grundlag for cirkulationsprocessen, nemlig at kapital og arbejde kun formelt

56. Marx, Grundrisse, op. cit., s. 543 f. (da. udg.: s. 501).

er ligeberettigede, men i virkeligheden står i et klasseforhold til hinanden, der som klasseforhold implicerer herredømme- og tvangsforhold, hvis indhold er tilegnelsen af ubetalt arbejde. Men fordi disse forhold formidles af bytteakten mellem tilsyneladende lige og frie varesælgere er herredømmeforholdet i produktionsprocessen samtidig ikke selv umiddelbart synligt som et politisk, samfundsmæssigt bestemt forhold. Dets samfundsmæssige bestemmelser træder bag om den naturlige form, i hvilken samvirket mellem lønarbejde og kapital som naturlige produktionsagenter fremtræder. Så længe kapitalen overhovedet fremtræder som arbejdsbetingelsernes naturlige form over for arbejdet, fremtræder også kapitalisternes herredømme over anvendelsen af arbejdskraften på virksomheden for arbejderne som arbejdsbetingelsernes personificering over for arbejdet, som tingslig nødvendighed. Det ændrer ganske vist ikke noget ved, at de vil erfare dette herredømme som et undertrykkelsesforhold, der står i modsætning til skindet af frihed og lighed i cirkulationen. Dette herredømmeforhold tydeliggøres endnu mere af, at arbejderen i sin reproduktion som individ med visse behov er afhængig af, at kapitalen køber hans vare, samt af kapitalistens henholdsvis kapitalistklassens mulighed for dels at adskille arbejderne fra deres subsistensmidler, dels at anvende maskineriet som et konkurrencemiddel imod dem, dels at sætte trykket fra overbefolkningen ind som et tryk på lønnen. Alt dette er blot et tydeligt udtryk for arbejderens manglende mulighed for som individ at konkurrere med kapitalen. Arbejderens bevidsthed er altså modsigelsesfuldt bestemt. Det drejer sig i denne forbindelse ikke kun om et bevidsthedsspørgsmål: den erfaring, at de kun sammen og organiseret kan konkurrere med kapitalen, den kendsgerning, at bevidstheden er knyttet umiddelbart sammen med eksistensen, således at bevidsthed og organisation af modstanden, dvs. bevidsthed og samfundsmæssig praksis, indgår i hinanden, *dette* forbyder at man reducerer spørgsmålet om klasseerkendelse til et rent erkendelses- dvs. bevidsthedsspørgsmål. Det er et historisk spørgsmål i hvilket omfang erkendelsen af eksistensen som klasse og ikke som enkeltvis konkurrerende varesælgere over for kapitalen udvikler sig formidlet af nødvendigheden af den fælles modstand. Men samtidig må det fastholdes, at konkurrencens skin allerede bliver antastet gennem den økonomiske tvang til samfundsmæssig *forening* af arbejderne.

2.8 Arbejdets pris som en produktionskategori og kapitalens herredømme over arbejdet

Men der mangler endnu et vigtigt moment som skal udvikles i det følgende. Hvis en vare fuldstændigt går over i køberens hånd ved salget og dermed løs-rives fra varesælgeren, så er prisen entydigt bestemt som en byttekategori i cirkulationen. Sådan er det ikke med arbejderen. Lønnen som arbejdets pris er en kategori for byttet, men *også* for forbruget af varen arbejdskraft i produktionsprocessen. Idet selve arbejdet bliver betalt bagefter, idet betalingen

af det fremstår som aftalt i forhold til brugen i produktionsprocessen - pris på arbejdsydelsen - og idet denne produktionsproces samtidig er stedet for kapitalens herredømme, så kan der i lønnen indgå momenter af dette herredømme, ja selve lønnen bliver et væsentligt formidlingsinstrument for dette herredømme.

»Det fabriksreglement, hvori kapitalen civilretsligt og selvherligt formulerer sit enevælde over sine arbejdere, uden den af borgerskabet ellers så afholdte deling af magten og uden det endnu mere afholdte repræsentative system, er kun den kapitalistiske karikatur af arbejdsprocessens samfundsmæssige regulering, som bliver nødvendig med kooperation i udvidet målestok og anvendelsen af fælles arbejdsmidler, nemlig maskineriet. I stedet for slavedriverens pisk får man opsynsmandens anmærkningsbog. Al straf fordeler sig på naturlig vis i pengebøder og lønfradrag...«⁵⁷

Da arbejdsprocessens samfundsmæssighed træder over for arbejderne som fremmed ejendom; - de ejer hverken produktionsmidler eller produkt, kooperationen som den samfundsmæssige side ved deres arbejde er kapitalens sag, og maskineriet træder over for dem som en fjendtlig magt, for hvem de er objekter, - så ligger der allerede i denne formbestemmelse grundlaget for, at produktionsprocessen ikke interesserer arbejderne som konkret arbejdsproces. Han sælger kun sin arbejdskraft for sin reproduktions skyld og fordi han ikke har andet at sælge. Kun *lønnens højde* interesserer ham. Hans interesse i produktionsprocessen er begrænset til at finde produktionsbetingelser, der ikke ødelægger hans reventkilde, arbejdskraften, eller som muliggør den bedst mulige opretholdelse af hans indkomstkilde. Da kapitalens drift til at presse mest muligt arbejde ud af arbejderne står i kras modstrid til arbejderens behov, gør disse to forhold det nødvendigt at produktionsprocessen organiseres af kapitalen gennem herredømme og undertrykkelse over for arbejderne. Denne nødvendighed bliver naturligvis forstærket endnu mere af kapitalens bestræbelser på at frisætte arbejdere gennem arbejdsbesparelse, således at arbejderne allerede af disse grunde ikke kan være interesseret i en arbejdsbesparelse.

Hvor entydigt dette forhold indgår i arbejderens bevidsthed, er naturligvis igen afhængigt af, i hvilket omfang ligegyldigheden over for den konkrete produktionsproces bliver påtvunget arbejderne af kapitalen. Det er altså afhængigt af dels omfanget af den plage, som arbejdets monotoni udgør, og dels erfaringen af, at den konkrete kvalifikation og færdighed, som den enkelte arbejder har udviklet, ikke bruges af kapitalen. Der kan således udmærket godt udvikle sig en identifikation med den konkrete arbejdsplads, når det drejer sig om faglærte arbejdere, såfremt den enkelte arbejder selv har en følelse af, at kapitalisten har brug for hans konkrete arbejde i produktionsprocessen, og for det andet såfremt den konkrete arbejdsproces selv endog fremtræder som virkeliggørelse af arbejderens behov.

Udøvelsen af herredømmet i produktionsprocessen er væsentligst formidlet via lønnen som pris på arbejdet, for lønnen og dens højde er det centrale motiv for arbejderne i forhold til den konkrete produktionsproces. Her har vi punk-

57. Marx, Das Kapital, bind 1, MEW 23, s. 447 (da. udg.: s. 613).

tet hvorigennem kapitalen kan påtvinge arbejderne sine interesser dvs. netop kapitalens interesser i produktionsprocessen. Kapitalens interesser i produktionsprocessen går for det første ud på at tvinge arbejderen til den mest intensive udnyttelse af sin arbejdskraft, og for det andet på at få ham til at omgås de anvendte produktionsmidler med omhyggelighed. At den konkrete arbejdsproces overhovedet fungerer som en koordineret samfundsmæssig arbejdsproces er naturligvis alt i alt kapitalens interesse. Selve tvangsudøvelsen sker nu ud fra arbejderens interesse for en højst mulig løn. (Alle straffe opløser sig naturligt i pengebøder og lønfradrag.) Straffe og lønfradrag står på den anden side over for belønninger. På den måde vil belønningen blive så meget desto højere, jo mere et heldigt udfald af produktionsprocessen er afhængigt af den enkelte arbejders identifikation med denne, dvs. jo mere arbejderen endnu selv spiller en afgørende rolle i produktionsprocessen og jo mindre han tidligere er disciplineret af trykket fra den industrielle reservearme. Formidlingen af herredømmet gennem lønhøjden er så meget desto mere nødvendigt, i det omfang en kontinuerlige fungeren af produktionsprocessen er afhængig af enkelte arbejdere, og der ellers kun vanskeligt kan udøves pres på disse.

Bliver eksempelvis arbejdstempoet og forløbet af arbejdsprocessen bestemt af maskineriet, hvormed et heldigt udfald af produktionsprocessen er afhængigt af maskineriet og mindre af arbejderen, så bliver arbejderens underkastelse under kapitalens interesser i produktionsprocessen sat igennem via maskineriet. Er derimod udfaldet af den konkrete produktionsproces afhængigt af den enkelte arbejders selvansvarlige arbejde, så vil kapitalen her være tilbøjelig til at give ekstra belønning. Her kan der i analysen knyttes an til de nyere lønsystemer. F.eks. kunne man spørge om, hvorvidt den høje vurdering af »ansvar« i den analytiske arbejdsvurdering her har et grundlag. Men tilbage til det senere.

For det andet er der heri også indholdt, at kapitalen selv gennem særlige præmier belønner de lønarbejdere der udfører herredømmefunktionen over for de andre arbejdere.

»Prisformen muliggør imidlertid ikke blot kvantitativ uoverensstemmelse mellem værdistørrelse og pris, dvs. mellem værdistørrelsen og dens eget pengeudtryk, men kan rumme en kvalitativ modsigelse, således at prisen ophører med overhovedet at være værdiudtryk. ... Ting, som i og for sig ikke er varer, f.eks. samvittighed, ære, osv., kan af deres besiddere bydes til fals for penge og således få vareform gennem deres pris.«⁵⁸

I dette tilfælde kan lønhøjden (betaling af mesteren) være et umiddelbart bestikkelsesmiddel.

Variationen i prisen på arbejdet bliver altså selv et middel, der er nødvendigt og adekvat for kapitalen til at gennemsætte den direkte form for herredømme i produktionsprocessen gennem lønbetalings formidlede form, altså ikke blot med umiddelbar magt. Da den enkelte arbejder står ligegyldig over for produktionsprocessen; en ligegyldighed, der er ham påtvunget af kapitalen gennem

58. Ibid., s. 117 (da.udg.: s. 206).

dennes ligegyldighed over for det levende arbejde, så bliver arbejderen via lønhøjden påtvunget et kooperativt forhold til kapitalen i produktionsprocessen, et forhold, som er nødvendigt for kapitalen, dvs. arbejderen påtvinges en interesse i arbejdsprocessen. I lønnen kan der også gives vederlag for, at arbejderen alt i alt beredvilligt følger sig for kapitalens herredømme. Endelig kan der ske en særlig betaling af herredømmefunktionerne, såfremt de overtages af enkelte arbejdere over for de andre arbejdere. At kapitalen her, ved at knytte an til prisen på den enkelte vare arbejdskraft eller til prisen på den enkelte arbejdsydelse, fuldender sin differentiering af lønnen, har selv sin baggrund i, at arbejdernes isolation og konkurrence over for hinanden er basis for kapitalens magtopretholdelse. Men man må dog gå ud fra, at organisationen af den *samfundsmæssige* produktionsproces på virksomheden via den individuelle konkurrence i længden må vise sig som modsigelsesfuld for kapitalen.

Arbejdets pris bliver dermed fyldt med momenter, der viser, at forholdet mellem lønarbejde og kapital ikke simpelt hen er et forhold mellem ligestillede produktionsagenter, men et herredømmeforhold. Prisen er netop derfor ikke kun en cirkulationskategori, der i svingningerne omkring værdien alene er bestemt af udbud og efterspørgsel. *Derimod formidler arbejdets pris selv tvangsforholdet.* Dette er ikke kun noget institutionelt, der kommer oveni det økonomiske forhold, som er formidlet over markedet, men det ligger i den økonomiske formbestemmelse af varen arbejdskraft, at dens brugsværdi for kapitalen først får betydning i produktionsprocessen, og kapitalen behersker netop denne produktionsproces. Herredømmeforholdet er selv indbefattet i det økonomiske forhold, og for så vidt er prisen på varen arbejdskraft netop i denne dobbelte bestemthed et nødvendigt resultat af kapitalforholdet. Desuden er det vigtigt at fastholde at kapitalens herredømme samtidig formidler arbejdsprocessens samfundsmæssighed på fabrikken.

Men vi må endnu engang overveje nærmere hvilke momenter i arbejderens bevidsthed, som løndifferentieringen - som middel til udpresning af arbejde og udøvelse af herredømme - kan knytte an til. Vi var nået frem til, at arbejderen som individuel varesælger kan forøge sin produktivitet i den proces, hvor kapitalen konsumerer den, idet han forøger sin arbejdsydelse; det kan være gennem længere arbejdstid (overtimer) eller gennem et mere intensivt forbrug af sin arbejdskraft. På dette plan kommer også de individuelle forskelle mellem arbejderne ind i billedet (en er kraftigere og mere præstationsdygtig eller mere egnet end en anden, her drejer det sig også om naturforskelle). Nøjagtigt her er der yderligere et spillerum for de enkelte arbejdere i konkurrencen. Efter som lønnen fremtræder som pris på det ydede arbejde og ikke som en kategori for arbejdskraftens reproduktion, er lønnens størrelse i arbejderens bevidsthed nødvendigvis afhængig af den præsterede arbejdsydelse. Ved siden af den mere intensive eller længere arbejdspræstation er det ligeledes muligt med konkurrence om overtagelse af bedre betalte herredømmefunktioner, om avancement

inden for virksomheden til bedre betalte arbejdspladser, om at få en højere løn gennem kapitalkonform adfærd, eller ved at identificere sig fuldstændigt med den konkrete arbejdsproces. Her kan arbejderne konkurrere individuelt, og selve denne konkurrence bliver igen et middel for kapitalen i dennes herredømme.

Ækvivalensforholdet mellem løn og arbejdsydelse bliver betragtet som »retfærdig løn«. En forudsætning herfor er som sagt, at delingen i betalt og ubetalt arbejde er forsvundet i lønnen som »arbejdets pris«. Betales lønnen i form af tidlø, så virker arbejdernes konkurrence i retning af en forlængelse af arbejdstiden. Ved den særlige lønform stykløn er sammenhængen formidlet på en anden måde:

»Med få undtagelser er der for tidlønnsens vedkommende samme arbejds løn for de samme funktioner, mens prisen på arbejdstiden for styklønnsens vedkommende måles i et bestemt kvantum produkter, hvorved dag- og ugelønnen varierer med den individuelle forskel mellem arbejderne. Den ene arbejder leverer kun et minimum af produktet i løbet af en bestemt tid, den anden leverer et gennemsnit og den tredje over gennemsnittet. Hvad angår den reelle indkomst forekommer der således her store forskelle alt efter den forskellige dygtighed, styrke, energi, udholdenhed osv. hos den enkelte arbejder. Dette ændrer naturligvis intet ved det almene forhold mellem kapital og lønarbejde. For det første udligner individuelle forskelle sig for virksomheden under et, så den inden for en bestemt arbejdstid leverer gennemsnitsproduktet og den samlede udbetalte løn vil være gennemsnitslønnen for erhvervsgruppen. For det andet sker der ingen forandring i forholdet mellem arbejds løn og merværdi da den enkelte arbejders individuelle løn modsvarer den merværdimasse han individuelt har leveret. Men det større spillerum, som styklønnen giver individualiteten har på den ene side en tendens til at udvikle arbejderens individualitet og dermed hans frihedsfølelse, selvstændighed og selvkontrol og på den anden side arbejderne konkurrence mellem og mod hinanden. Styklønnen har derfor en tendens til at hæve individuelle arbejderlønninger over lønnens gennemsnitsniveau samtidig med at dette niveau sænkes. Men hvor en bestemt stykløn havde fæstnet sig gennem lang tids tradition og en forringelse derfor bød på særlige vanskeligheder, har mestrene undtagelsesvis taget tilflugt til at tvangsforvandle den til tidlø.«⁵⁹

Værdiens respektive prisen på varen arbejdskrafts fremtrædelse som arbejds pris omfatter altså at arbejderne vil kræve en højere løn for en forøget præstation. Får han stykløn, bliver hans præstation målt i antallet af producerede stykker, og han kræver altså højere løn for større styktal. Den større eller mindre præstation, som for arbejderne giver sig udslag i en større eller mindre løn, måler han ved at sammenligne sin individuelle arbejdspræstation og sin individuelle løn med andre arbejderes. Her forholder de enkelte arbejdere sig som konkurrenter over for hinanden. At de kræver højere løn for relativt større arbejdsydelse er imidlertid ikke kun et resultat af lønfetichen, men er begrundet i, at en forøgelse af den ydede arbejdspræstation også betinger større produktionsomkostninger. På den anden side er det tidligere vist at arbejderne handler ud fra en illusion, hvis han tror, at han varigt kan forbedre sin situation ved at forøge sin arbejdspræstation i forhold til de andre arbejdere som konkurrerende varesælgere.⁶⁰ Samtidig må man gå ud fra, at forvandlingen af ar-

59. Ibid., s. 578 f. (da. udg.: s. 781f.).

60. Enhver form for den såkaldte præstationstilbageholdelse indeholder allerede den indsigt, at lønnen ikke ubetinget udgør den retfærdige arbejdspris. (Der eksisterer her en forestilling

bejdskraftens værdi til arbejdslønnens form, dvs. arbejdets pris, - som netop er en fordrejet og indholdsmæssigt modsigelsesfuld fremtrædelse - stiller kapitalisten over for stadig nye vanskeligheder, når han forsøger at formidle sit herredømme i produktionsprocessen via lønnen som arbejdets pris. Selv om f.eks. styklønnen er en adekvat lønform for kapitalen, fordi herredømmeforholdet skjules af den og fordi arbejderens selv bliver interesseret i at præstere mere arbejde uden umiddelbar tvangsudøvelse og altså bestyrkes som konkurrerende individ, så må på trods af dette denne lønform bestandig vække kapitalens mistænksomhed, fordi han under alle omstændigheder betaler arbejderens hans reproduktionsomkostninger og ikke de varer, som arbejderens har produceret. Desuden fordi kapitalens tendens går i retning af at trykke lønnen og at udnytte rådigheden over varen arbejdskraft i produktionsprocessen og at forøge dens brugsværdi uafhængigt af betalingen. I to henseender sætter styklønnen - men også andre former for præstationslønsystemer - grænser for denne tendens i kapitalen.

For det første kan kapitalen ikke fuldtud tilegne sig arbejderens merydelse, men må overlade en del til arbejderens i form af forhøjet arbejds løn. Dette er f.eks. ikke tilfældet når merydelsen er formidlet af en ren tvangsudøvelse. Ud fra dette må man forklare, hvorledes kapitalen griber til andre konkrete lønformer og forsøger at udvikle disse; nemlig på den ene side ved at forøge »normalpræstationen« gennem »videnskabelige«⁶¹ undersøgelser, på den anden

om, at kapitalen laver snyderi med den retfærdige pris. Det svarer også til det første begreb om udbytning, som det dukker op i den normale bevidsthed). Dertil kommer, at arbejderne erfarer, at de kan forøge antallet af ubeskæftigede gennem deres merydelse. I øvrigt beskriver Taylor dette som en væsentlig grund til præstationsstilbageholdelse, som kapitalen skal forsøge at imødegå ved tidsregning etc., især gennem det nøjagtige studium af arbejdsprocessen. Alt i alt bliver arbejderne påtvunget indsigt i, at deres forholdene sig som konkurrerende ikke forbedrer deres situation, men forværrer den. I denne sammenhæng skal også Mosler/Teschners overvejelser citeres: »Uden at ændre noget grundlæggende ved lønnens reproduktionskarakter binder den arbejderens interesse til en forøgelse af hans produktion og giver ham en forestilling om, at han kan forbedre sin tilværelse ved en tilsvarende anspændelse af sine kræfter. Konkurrencen om lønforskellen træder ind imellem de 'dovne' og de 'flittige' arbejdere. Muligheden for at forbedre indkomsten gennem mere intensivt arbejde og det arbejds pres, som præstationslønnen frembringer, får arbejdets gennemsnitsintensitet til at stige. Er intensitetsniveauet først en gang steget, så virker det også tilbage som et pres på de tidlønnede. Nye opmålinger inden for rammerne af de tekniske forandringer - hvad enten det er i form af akkordforringelse i den traditionelle stykløn, eller det er ved ændring af tidsfaktoren eller pengefaktoren indenfor tids- eller stykakkord, fastløn eller præmieløn - afgrænser de mulige lønstigninger og befæster et nyt og forandret forhold mellem løn og præstation, i retning af en forbedret præstationsstandard.« Institut für Socialforschung, Kolloquium: Probleme der Gewerkschaftsforschung, Arbeitsgruppe III: Betriebliche Lohnpolitik, Lohnbildung und Leistungsentlohnung, September 1974, ikke-offentliggjort manus.

61. Hvorfor er 'videnskabelig' her i anførselstegen? Til illustration af dette skal vi igen citere resultaterne fra Institut für Socialforschung, op.cit., s. 35/46: »Bortset fra muligheden for en nøjere planlægning bringer disse metoder den fordel med sig for arbejdsgiveren, at fastsættelse af normalpræstationen, som i REFA-akkorden var et resultat af en lokal forhandling,

side ved at presse akkorderne ned, og endelig ved at indføre nye lønformer: Præmieløn, fast løn, som på den ene side skal tvinge arbejderen til en større arbejdsydelse og på den anden side skal mindske eller helt forhindre at arbejderne får nogen andel i denne merpræstation.

For det andet opstår der konflikter med arbejderne, når det styktal, de har produceret, stiger p.g.a. maskinelle forbedringer, og de så kræver en højere løn for deres forøgede produktivkraft.

For det tredje opstår der - på grund af prisernes svingninger omkring værdierne i overensstemmelse med svingningerne i udbud og efterspørgsel og i overensstemmelse med enkelte arbejderlags forskellige magtpositioner over for kapitalen (f.eks. på grund af deres særlige stilling i produktionsprocessen) - lønstørrelser og løndifferentieringer som kan stå i modsætning til den relative størrelse af de arbejdspræstationer, som de enkelte arbejdere har ydet. En afdeling værktøjsmagere på en virksomhed kan eksempelvis uafhængigt af arbejdspræstationen forhøje prisen på deres arbejde under trussel om at flytte til en anden kapitalist, hvor denne prisforhøjelse naturligvis beror på udbuds- og efterspørgselsforholdene. Ligeledes kan der opstå konflikter inden for hele virksomheden, fordi arbejderne i en anden afdeling kræver lønforhøjelse net-

bliver unddraget arbejdernes indflydelse; der er ikke længere nogen mulighed for at holde igen eller for at opsamle minutter. At der også her er forudsat en »normalpræstation« tydeliggøres af at det hele tiden bliver forsøgt at sætte Kelinsttiderne i en fast relation til REFA-normalpræstationen, hvorved diskussionen bliver kørt på 'omregningsfaktorens' størrelse og ikke dens berettigelse.

Præstationslønslærers krav om at gøre en uforanderlig arbejdsintensitet 'normalpræstationen', til grundlaget for præstationsaflønnningen (Oberhof: »Normalpræstationens svarer til en medfødt forestilling om en middel-præstation.«) og metoden for dens fastsættelse står dog i modsætning til hinanden. Skal den virkelig være et mål for intensiteten og skal enhver eksisterende præstation kunne tilpasses den, så forudsætter det en fuldstændig adskillelse af denne præstation fra styk- eller tidsenheder som målestørrelser for præstationen. Tidtageren kan altid kun sætte de præstationer, han har målt, i relation til et styktal eller en tid, han har vurderet som normal; REFA-modellen kan dog ikke få greb om forandringer i det gennemsnitlige præstationsniveau, en målestok herfor ville være et yderst kompliceret index for arbejdets intensitet, hvor de mangfoldige fysiske og psykiske belastninger måtte indgå. Arbejdsvidenskaberne er dog langt fra et sådant index.

Og ikke uden grund: Thi blev et sådant index, der reelt afspejlede arbejdsintensiteten, lagt til grund for lønfastsættelsen, så lod begge poler - løn og præstation - sig eksakt definere; en forandring af en af siderne uden den anden - en proces, som størstedelen af de konkrete konflikter drejer sig om - ville ikke være mulig; så ville der opstå en helt anderledes modvægt imod intensiveringsstrategien. Således er tidsakkorden et modsigelsesfuldt system... Den skal tage en gennemsnitlig intensitet for givet og kun måle enkeltprestationerne omkring denne, men har samtidig det sigte at forhøje denne gennemsnitsintensitet. Den kan ikke opfylde påstanden om proportionalitet mellem løn og præstation, selvom netop denne påstand er dens basis. Ud fra denne modsigelse kan man forklare - og dette understøttes af en periode, hvor arbejderne har stået stærkere og stærkere i forhandlingerne - den udhuling af tidsakkorderne, hvis målestørrelser mere eller mindre er blevet til forhandlings- og kampobjekt.«

op p.g.a. den kendsgerning, at prisen fremtræder som prisen på arbejdspræstationen.⁶²

Det er en kendsgerning, at arbejdskræfternes reale pris svinger omkring værdien (naturligvis under forudsætning af at arbejderne er fagforeningsmæssigt organiseret), fordi arbejdskraften er en vare og den dermed er underlagt værdi- og prisdannelsens love, samt at der kan opnås en højere pris, når der er knaphed på arbejdskraft med bestemte kvalifikationer. Denne kendsgerning bevirker i dette tilfælde - formidlet af lønnens fremtrædelsesform som arbejdspræstationens pris - at arbejderne på en hel virksomhed alt i alt kan forbedre deres situation over for kapitalen. Her danner lønfetichen selv grundlaget for arbejdernes modstand mod kapitalen, for tilkæmpelsen af en højere pris for deres vare arbejdskraft. Kapitalen vil ifølge sin egen fornuft forsøge at sætte prisen på arbejdet ned igen, hvorved den kommer i fare for selv at stille spørgsmål ved lønfetichen. Dette er grundlaget for udviklingen af de mest forskellige artede og udviklede former for lønsystemer, som dog alle skal opretholde fiktionen om, at arbejdsydelsen bliver betalt uden at den i virkeligheden bliver det. Desuden må vi fastholde, at kapitalen netop i højkonjunkturfaser i særlig grad er nødt til at fremstille sit herredømme som et formidlet og ikke et umiddelbart forhold, dvs. at kapitalen er henvist til arbejdernes selvunderkastelse under den, formidlet af »følelsen af en retfærdig arbejds løn«.

Vi skal endnu engang forsøge at gøre det tydeligt, hvordan de forskellige momenter som er udviklet foran virker: I Frankfurter-studiet om »Aspekter ved virksomhedernes lønpolitik« bliver der for 60'ernes vedkommende slået følgende fast: Der finder »en forandring af den traditionelle akkord« sted. »I den forbindelse skal for det første arbejderens og bedriftrådets indflydelse på tidtagningen brydes og for det andet skal det forhindres, at akkordarbejderne i tider med prosperitet selvstændigt tilpasser deres lønninger til de nye markedsbetingelser.« Ganske vist foreligger der ingen nøjagtige oplysninger, men det stigende antal kurser i metodestudier tyder på en forøget anvendelse af disse metoder. Processen kan forklares ved, at den kontinuerlige rationaliseringsproces »skaber luft« i tidtagningen. Som regel håndterer arbejderne dette med forsigtighed. Men når der er knaphed på arbejdskræfter kan de tillade sig at sætte akkorden i vejret uden at tidtageren kommer. Fastlønsystem, analytisk

62. Først og fremmest er den enkelte arbejdsgiver ved nyansættelser tvunget til at tage hensyn til arbejdsmarkedsforholdene. Derved bliver virksomhedens lønstruktur forandret på enkelte punkter i forhold til den traditionelle struktur. Det samme sker, når arbejdsgiveren vil forhindre afvandring af enkelte arbejdskræfter ved at lægge noget til lønnen. Den større gennemsigthed omkring arbejderlønningerne til forskel fra funktionærlønningerne udbreder de punktuelle lønforhøjelser til en generel forventning om lønforhøjelse i hele arbejdsstyrken. Der udvikler sig et generelt krav om at genetablere de gamle lønrelationer gennem en tilpasning af de øvrige lønninger. Her forekommer det plausibelt at formode, at den interne løn-løn-spiralmekanisme på virksomheden, som stabiliserer den gamle lønstruktur på et nyt, højere niveau, i arbejderens bevidsthed ligger til grund for normer ang. en relativ lønretfærdighed.

arbejdsvurdering, kontraktløn, »opgaveløn« og fast stykløn er reaktioner på dette. De udgør instrumenter som arbejdsgiveren bruger til »at inddæmme arbejdsstyrkens og bedriftsrådets forhåndenværende lønpolitiske spillerum, dvs. det spillerum som ligger uden for lønoverenskomsten, og til at bringe virksomhedens lønpolitik under ledelsens kontrol.«⁶³ For metodetidsstudierne bringer for ledelsen »den fordel med sig, at fastsættelsen af normalpræstationen, der i REFA-akkorden var et resultat af en lokal forhandling, bliver unddraget arbejdernes indflydelse; der er ikke længere nogen mulighed for at holde igen eller for at opsamle minutter.«⁶⁴

Det viser sig altså her, at en lønstigning, som arbejderne har opnået i kraft af deres økonomiske magtposition (fuld beskæftigelse) på grundlag af den almindelige stigning i arbejdets produktivkraft bliver et problem for kapitalen. På dette grundlag forsøger kapitalen på langt sigt igen at sænke lønnen ved hjælp af nye lønsystemer, der arbejder med fiktionen om en videnskabelig præstationsmåling.

Et andet eksempel:

»Den del af lønnen, som virksomheden betaler ud over den overenskomstmæssige løn fordeler sig ikke jævnt på alle løn- og præstasjonskategorier. Der sker et fald fra de øvre til de lavere løngrupper.« Det slås fast, at »de mandlige tyske arbejdere er ekstra privilegerede med hensyn til den løn, som virksomheden betaler ud over den overenskomstfastsatte løn... Selvom overenskomstlønnene allerede viser en løndifferentiering, så bliver det element i fagforeningernes lønpolitik, der sigter imod lønudligning atter udlignet på grund af den virkning, som de lønninger der ligger over overenskomsten, har på den effektive lønstruktur.«⁶⁵

Dette viser effekten af den industrielle reservearmes forskelligartede tryk på de forskelligt kvalificerede arbejderlag, en effekt, der naturligvis fra kapitalens side bliver brugt som et middel til at fremkalde splittelse mellem arbejderne. Dette sker især gennem mekanismer som indskrænkningen af lønarbejderfriheden for de udenlandske arbejdere. De får ulige muligheder for kvalifikation, advancement osv., de har f.eks. ikke valgret, og de er underlagt væsentlige begrænsninger med hensyn til arbejdskraftens mobilitet etc. Men alt dette stabiliserer den eksisterende lagdeling blandt arbejderne og dens stivnen i en fordomsfuld biologisk-racistisk struktur, som naturligvis igen kommer kapitalen imøde.

Undersøgelsen af konkrete lønforskelle må altså bl.a. tage hensyn til følgende punkter: Prisens svingning omkring værdien alt efter udbud og efterspørgsel står selv i modsætning til lønnens fremtrædelsesform som arbejdets pris; det samme gør kapitalens tendens til at presse så meget arbejde som muligt ud af arbejderne for mindst mulig løn. Men da kapitalens herredømme over arbejdskraften i produktionsprocessen er formidlet af denne fremtrædelse

63. Mosler/Schmiede/Schudlich: Zwischenbericht über den Stand der Arbeiten am Forschungsprojekt »Die Funktionen leistungsbezogener Lohnsysteme und die Bestimmungsgründe ihres Wandels«, Frankfurt/Main 1973, ikke offentliggjort manus. s. 14.

64. Institut für Socialforschung, Kolloquium, op.cit., s. 35.

65. Mosler/Schmiede/Schudlich: Zwischenbericht..., op.cit., s. 29/30.

og skinnets opretholdelse altså er en betingelse for arbejderens *frivillige* underkastelse under kapitalen, vil kapitalen forsøge at opretholde skinnet med alle midler. Lønssystemernes komplicerthed og påståede videnskabelighed gør naturligvis deres bedste hertil.

Indføres der nye lønsystemer, så må man til enhver tid undersøge, hvilke vanskeligheder kapitalen er havnet i med det gamle lønsystem i forsøget på for det første at forholde sig til sit eget begreb, der går på størst mulig arbejdsudpresning og lavest mulig løn, for det andet at opretholde illusionen om den retfærdige løn, og for det tredje at pådutte arbejderens kapitalens interesse i produktionsprocessen og dennes effektive kontinuitet, som var det arbejderens egen. Kapitalen er så meget desto mere henvist til arbejderens frivillige underkastelse, formidlet af konkurrencens skin, jo mindre trykket fra den industrielle reservearme tynger arbejderne og tvinger dem ind under kapitalens herredømme gennem nødvendigheden af, at de opretholder deres eksistens som samfundsmæssige individer. Sagt på en anden måde: er arbejderne tvunget til - under tryk fra den industrielle reservearme - at føje sig efter kapitalens herredømme, så er det heller ikke nødvendigt for kapitalen i samme grad at opretholde skinnet af den retfærdige løn. Men så bliver forholdet mellem lønarbejde og kapital også synligt for arbejderne som et umiddelbart tvangsforhold. De despotiske former, som forholdet mellem lønarbejde og kapital konkret kan antage under denne betingelse, er på sin side selv et grundlag for klasseerkendelse. På den anden side er konkurrencen blandt arbejderne ikke dermed ophævet, for konkurrencen med de andre arbejdere fremtræder ikke blot, men *er* ofte netop under krisen en betingelse for, at den enkelte arbejder overhovedet beholder sin arbejdsplads, dvs. betingelsen for hans samfundsmæssige eksistens. I denne situation tvinges arbejderne ind i konkurrencen om deres eksistens som samfundsmæssige individer, i konkurrencen om deres reproduktion. Man må skelne mellem dette og så arbejdernes konkurrerende adfærd såfremt de er fanget i skinnet og deres materielle situation bekræfter dette skin - at de kan konkurrere enkeltvis med kapitalen. Skinnet af, at det i kontrakten mellem lønarbejde og kapital drejer sig om en fri overenskomst mellem ligestillede produktionsagenter, er nemlig sat ud af kraft under krisen. Hvor vidt arbejderne så er i stand til at forene sig imod kapitalen og at ophæve deres ind byrdes konkurrence, afhænger nødvendigvis af, om denne forening og klassekampen mod kapitalen indeholder reale perspektiver i retning af at overvinde selve kapitalforholdet, dvs. at sikre deres eksistens gennem forening og altså på en anden måde end gennem konkurrencen. Men under sådanne betingelser betyder ophævelsen af konkurrencen blandt arbejderne ikke blot og bart ophævelsen af en konkurrenceadfærd, men ophævelsen af det reale grundlag for de samfundsmæssige forhold, som tvinger arbejderne ind i konkurrencen som en betingelse for deres overlevelse som enkeltpersoner, nemlig ophævelse af kapitalforholdet.

KARL HEINZ ROTH: DEN »ANDEN« ARBEJDERBEVÆGELSE*

**En diskussion af kapitalens tekniske sammensætnings
betydning for arbejderklassens kampformer - belyst
ud fra den tyske novemberrevolution**

Finn Krog og Ole Thomsen

Indledning

Det vil være nødvendigt med en nærmere redegørelse for hvilken sammenhæng denne artikel oprindeligt er skrevet ind i for at få en klarere forståelse af dens karakter. Den kan groft sagt ses som en del af den fase af den univærstære venstrebevægelse, der kunne kaldes »oparbejdelsen af arbejderklassens historiske erfaringer«. Denne 'historiske' fase har for mange sikkert antaget samme karakter, som den gjorde for os og vores umiddelbare arbejdssammenhæng, (nemlig dele af Institut for Litteraturvidenskab¹). Baggrunden for denne orientering mod konkrete historiske erfaringer, skal bl.a. ses på baggrund af de udeblevne politiske konsekvenser af årelange »Kapital«-studier, såvel på vores institut, som på venstrefløjen generelt. Tendensen til at blive hængende

* Artiklen diskuterer: Karl Heinz Roth: »Die »andere« Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart. Ein Beitrag zum Neuverständnis der Klassengeschichte in Deutschland.«, Trikont, München 1974. Bogen udkommer på dansk på forlaget GMT maj/juni 1976.

1. Den vigtigste sammenhæng var i denne forbindelse et s.k. »Weimar projekt«, der løb fra efteråret 1974 til sommeren 75, hvori der deltog ca. 40 studerende og lærere. Projektets indholdsmæssige mål var at foretage en konkret historisk analyse af betingelserne for »arbejderklassens organisations- og kommunikationsformer«, under den overordnede titel »betingelserne for dannelse af klassebevidsthed«. En mere detailleret indholdsmæssig beskrivelse kan fx. hentes i »Q« nr. 6 nov. 75: »Weimar republikken - et lærestykke« af Inger Dræby, Lisbeth Kølster og Anne-Grethe Holtoug. Nogle af projektets skriftlige resultater er nævnt i litteraturlisten.

i kapitaludfoldelsen, må selvfølgelig bl.a. ses ud fra dette »Kapital«-studiums manglende forbindelse til en socialistisk praxis. Af denne grund var (og er) der en alvorlig fare for, at den videre teoretiske bearbejdning af den kapitalistiske virkelighed nødvendigvis måtte tage form af et regulært brud med den 'gamle disciplin'. Denne springvise udvikling, der kun i meget ringe grad er en videreudvikling af allerede gjorte erfaringer, er vist et meget typisk udslag af de intellektuelles arbejdsmuligheder i deres nuværende relativt isolerede stilling i forhold til de kæmpende dele af arbejderklassen.

Vores 'opgør' med kapitallogikken har således fået en betydelig indvirkning på vores bearbejdning af det historiske stof, forstået på den måde, at vi bl.a. kører udenom det for en materialistisk analyse helt afgørende spørgsmål om, hvordan kendskabet til kapitalens almene bevægelseslove kan bruges i en konkret historisk analyse af sammenhængen mellem kapitalens akkumulationsforløb og kapitalisternes hhv. arbejdernes politiske ageren. (sådan sagt på meget kort form). Vi kritiserer groft sagt Roth for ikke at foretage en dækkende materialistisk analyse af klassekampens former og disses betingelser, uden selv i tilstrækkelig høj grad at have gjort os klart hvorledes en sådan så faktisk skulle foretages. Dette forhold bevirker så at den metodiske sammenhæng i vores argumentation mod Roth ofte er begrænset til en påstand om, at dette eller hint 'osse er vigtigt', eller at Roth her 'glemmer' det og det. Lidt mere præcist formuleret er forholdet mellem Roths analyse og vores kritik af denne følgende: Roth lægger entydigt klassekampens omdrejningspunkt i produktionsprocessen, og vel at mærke i *den ufaglærte massearbejders* sammenstød med kapitalen i produktionsprocessen. Denne arbejdetypes kamp er den »virkelige« klassekamp, og det er entydigt produktionsprocessens karakter, der er bestemmende for den politiske kamps relevans.

Roths teser kan således ses som et bud på en materialistisk analyse af den reale klassekamps former, idet han søger at kæde den specifikt kapitalistiske udformning af produktionsprocessen sammen med arbejderklassens og kapitalistklassens politiske kampmuligheder. Roths analyse har dog nogle alvorlige begrænsninger, nemlig for det første at han tilsyneladende foretager en direkte kortslutning mellem den komplekse, reale klassekamps former og et niveau i »Kapital«analysen, hvor de agerende individer alene kan bestemmes ud fra deres placering i produktionsprocessen som karaktermasker for hhv. lønarbejde og kapital. For det andet bevirker hans fremhævelse af selve den materielle produktionsproces, at han ser bort fra dennes placering i og udformning af, kapitalens totale kredsløb, betragtet som et cyklisk kriseforløb. Det afgørende for produktionens udformning blir for Roth primært spørgsmålet om kapitalisternes evne og vilje til at smadre en genstridig arbejderklasse.

Overfor disse to antydede tendenser i Roths fremgangsmåde har vi først og fremmest koncentreret os om det første punkt, nemlig spørgsmålet om hvorvidt en politisering alene kan forklares/forstås ud fra produktionen, eller som Roth

gør det, om man kan sætte et direkte følgeforshold mellem en bestemt type produktionsproces og den 'rigtige' radikaliseringsproces. Hermed kommer vi ind på en række bevidsthedsmæssige betingelser (og disses materielle basis) for en erkendelse af klasse modsætningerne, som Roth overhovedet ikke forholder sig til.

Den alvorlige mangel i vores fremgangsmåde er, som sagt, at vi ikke tager stilling til hvilken status de materielle betingelser for bevidsthedsdannelsen har i den totale kapitalistiske reproduktionsproces. Et eksempel kan fx være, at vi kan beskrive hvorledes SPDs organisering af de socialdemokratiske arbejdere har en blokerende virkning på dannelsen af en revolutionær bevidsthed og praxis, men hvad vi ikke kan er at give en metodisk sammenhængende analyse af hvorledes sammenhængen er mellem disse organisations-formers karakter og den tyske kapitalismes specielle udviklingshistorie (i Tyskland foregår opløsningen af de feudale magtformer særlig trængt, det sker først for alvor med Novemberrevolutionen.) Disse mangler er beklagelige; men det er derfor ikke nødvendigvis grund til at vi skulle afholde os fra at påpege manglerne i Roths analyse - og de deraf følgende politiske konsekvenser.

Dette sidste punkt har i det hele taget været styrende for vores tilgang til Roth. Vi har villet give en politisk kritik af hans klassekamps-analyse, i den forstand, at vi for det første har søgt at sammenholde hans beskrivelse af denne helt specifikke fase, nemlig tiden omkring den tyske Novemberrevolution 1918, med vores vurdering af, hvilke centrale politiske problemstillinger denne periode stillede for en revolutionær bevægelse; for det andet har vi søgt at diskutere hvilke konsekvenser for en aktuel politisk praxis, der implicit lå i en sådan klassekampsanalyse.

Roth og Proletarische Front

Vi vil først ganske kort søge at trække linierne op i den socialisme tradition Roth indgår i, for derigennem at få et par stikord til forståelse af Roths aktuelle politiske sammenhæng. Den videnskabssteoretiske - og politiske praksisform Roth arbejder i forlængelse af, udgår fra nogle af de tidsskrifter og organisationer, der opstod i Italien i 60'ernes skærpede klassekampssituation i opposition til det italienske kommunistparti. Denne retning fik i begyndelsen af 60'erne udtryk i »Quaderni Rossi«, og senere i »Classe Operaia«, der skilte sig ud fra det foregående. Disse tidsskrifter var i slutningen af 60'erne, i de store arbejdskampe i Norditalien, organer for hhv. Potere Operaia og Lotta Continua. (Man kan bl.a. få et indtryk af disse kampe i »Vi vil ha' det hele«², og i HUG! nr. 6, hvor den historiske baggrund for bogen ridses op. Ang. de nævnte tidsskrifter findes der

2. Nanni Balistrini: »Vi vil ha' det hele«, Tiderne skifter, København 1974.

en del på tysk af fx. Toni Negri, Tronti o.a. på Merve Verlag³. Vi er i »projekt-sammenhæng« stødt på 2 repræsentanter af denne »skole«, nemlig Bologna og Cacciari⁴. Det er et karakteristisk træk i deres analyse, at de søger at bestemme »det dialektiske forhold mellem kapitalens strukturering af totalarbejderen og den fremadskridende selvstændiggørelsesproces i arbejderklassen, eller forholdet mellem arbejderklassens tekniske og politiske sammensætning.« (Bologna, Cacciari, s. 4).

Der er her tale om at søge at fæstne klassekampens bevægelse materielt i arbejderklassens »konstitutionsbetingelser i den kapitalistiske produktionsproces« (ibid. s. 5). Denne fokusering på *arbejderklassen* (eller rettere på en del af den: massearbejderen, som det vil blive klart senere) som den egentlige drivkraft i historien, må ses på baggrund af karakteren af den intensiverede kamp mod kapitalen i Norditalien i slutningen af 60'erne; men denne sammenhæng vil ikke blive forfulgt yderligere her. Et andet vigtigt træk i deres analyse, som vi genfinder hos Roth, er tesen om, at kapitalens teknologiske udvikling hænger snævert sammen med dens politiske udviklings muligheder i kampen mod arbejderklassen. Forstået sådan, at teknologiske omlægninger betragtes som led i kapitalens bevidste forsøg på at sprænge arbejderklassens organisationer i stumper og stykker, ved at fjerne disse organisationers materielle baggrund.

Disse bemærkninger blot for at antyde, hvilken tradition Roth trækker på. Inden vi går over til selve hans historiske fremstilling, vil vi søge at indkredse hans politiske ståsted lidt nøjere, ved at referere nogle pointer i Proletarische Fronts klassekampsanalyse.⁵

Vores fremstilling af disse forhold skal tages med en del forbehold, for vi støtter os på meget lidt materiale - Mht. de italienske forhold har vi stort set kun haft indledningen til Bologna og Cacciaris artikler og hvad vi ellers har von-hören-sagen. Vores bemærkninger om Proletarische Front (herefter: P. F.) har vi fra »Arbeiterkampf in Deutschland«.⁶

P. F. erklærer det som deres formål at analysere klassekampene, som de virkelig forløb, fra *arbejder standpunktet*. Og det betyder:

3. Fx. følgende: »Spätkapitalismus und Klassenkampf. Eine Auswahl aus der Quaderni Rossi«, Frankfurt 1972. Toni Negri: »Zyklus und Krise bei Marx.« Merve Verlag.
- Toni Negri: »Krise der Planstaats, Kommunismus und revolutionäre Organisation«. Merve Verlag.
- Tronti: »Extremismus und Reformismus«. Merve Verlag.
4. S. Bologna/N. Cacciari: »Zusammensetzung der Arbeiterklasse und Organisationsfrage«. Merve Verlag, Berlin 1973.
5. Roth var medlem af Proletarische Front. Gruppen er nu opløst, men så vidt vi er orienteret eksisterer ihvert fald dele af den videre som redaktion (Autonomie Kollektiv) af tidsskriftet »Autonomi. Materialien gegen die Fabrikgesellschaft.« Der er til dato kun udkommet to numre, oktober 1975 og februar 1976.
6. Af Proletarische Fronts vigtigste skrifter kan bl.a. nævnes: Proletarische Front: Arbeiterkampf in Deutschland, Klassenzusammensetzung und Kampfformen der ARbeiter seit dem Nationalsozialismus, P.F. 10, München 1973; Proletarische Front: Rationalisierung und Massenarbeiter. Die Kämpfe der norddeutschen Werftarbeiter seit 1945, P.F. 11, München 1973.

»at give afkald på ethvert forud givet interpretationsskema, på ethvert stivnet kapitalbegrebs skrår-sikre floskel. Arbejderstandpunktet forudsætter at anerkende, at for den historiske analyse af kapitalismen er det konkrete opgør mellem arbejde og kapital afgørende; at der opstår en central sammenhæng mellem klassesammensætningen i udbytningsprocessen og arbejderens kampformer ...« (P. F. 10, s. 5-6)

Det helt afgørende moment i klassekampen er altså forholdet i udbytningsprocessen, i kampen mellem løn og profit. Dette får så bl.a. udtryk i en forkastelse af parti-organisatoriske diskussioner, som i fx. følgende formulering: »De så hedt diskuterede teorier om partiopbygning ... er for arbejderstandpunktet absolut uinteressant.« (P. F. 10, s. 6).

Vi vil lige forfølge to synspunkter i forlængelse af den nævnte klassekampskonception. For det første: drivkraften i historien er ikke et »stivnet kapitalbegreb«, men derimod bevidst handlende subjekter i det direkte sammenstød mellem arbejde og kapital. Og dette er tilfældet for såvel dele af arbejderklassen, som for dele af kapitalistklassen. Dette opgør med enhver snak om »Kapitalens bevægelseslogik« udtrykkes bl.a. som:

»Arbejderklassens nysammensætning er kapitalisternes forsøg på at bryde arbejdernes modstand mod en stigende profit, ... idet den materielle basis for den politiske bevidsthed blir ændret ved en omstrukturering af arbejdsprocessen, og ved at der gennem teknologien blir gennemført en kontrol med de kampformer, arbejderne til enhver tid måtte bruge.« (P.F. 10, s. 35)

Vi vil senere i artiklen vende tilbage til et andet diskussionspunkt, der ligger i dette citat, og her blot notere, at det drejer sig om, at P.F. formulerer konturerne af en *materialistisk bevidsthedsteori*. Som et yderligere eksempel på P.F.s subjektive historie standpunkt kan det nævnes, at de om kapitalens krisecykler siger: »Derfor må kapitalisterne offensivt bryde arbejdernes modstand, de må gå i krise.« (P.F. 10, s. 36).

Idet P.F. ser den altafgørende kamp foregå i og om udbytningsprocessen, blir kampens mål koncentreret om *arbejdet* overhovedet. Den totale fritid er målet, idet kampens tendens er den fuldstændige ophævelse af den nødvendige arbejdstid. »At sætte ikke-arbejdstidens herredømme« som målet for socialismen, i stedet for kapitalismens »merværdi-herredømme«. »Vi vil ha' det hele«, som parolen lød i Italien, 1969.

Kampformerne der følger af denne analyse udmønter sig i to retninger: kamp mod produktionen i form af sabotage o.l., og ubegrænsede lønkrav til tilfredsstillelse af ikke-arbejdstidens konsumbehov. Fritiden blir sfæren for det egentlige liv.

»Massearbejderen vil gøre en ende på denne morderiske produktion, og det for altid: han vil sprænge merværdiens lænker for så hurtigt som muligt at udvikle produktivkræfterne til den fulde automation. Han vil ikke længer arbejde, derimod leve. (P.F. 10, s. 174)

Her som hos Roth, er den revolutionære kraft i massearbejdernes hænder. Massearbejderen gør endeligt op med »fagarbejdernes halvheder og sekterisme«; hans kamp er tendentielt den totale kamp, for han er bærer af »det totale og voldelige modangreb på kapitalens despoti«. (P.F. 10, s. 175).

Vi har givet disse stikord til P.F.s klassekampsanalyse, fordi vi her ser nogle af Roths egne teser i »rendyrket udgave«. Da der imidlertid er tale om fuldstændigt abstrakte politiske formuleringer, har vi ikke kommenteret dem her.

Roths udgangspunkt

I det følgende vil vi på grundlag af kapitel II, Die Reorganisation der Arbeitskraft im ersten Weltkrieg, i Roths bog prøve at indkredse nogle af de primære udgangspunkter for hans opfattelse af klassekamp og historie i perioden op til og under Novemberrevolutionen.⁷ Vort formål i denne forbindelse er ikke så meget at komme ind på detaljer i hans bestemmelse af det historiske forløb, men at prøve at tydeliggøre på hvilken måde Roth analyserer klassekampen: hvad det er for faktorer han lægger vægt på i sin bestemmelse af hvad der 'fremkalder' klassekampen og afgør hvilken form den får.

Den tyske arbejderklasse før 1. verdenskrig

Det umiddelbare udgangspunkt for Roth er den spaltning i den tyske arbejderklasse, som findes allerede i slutningen af det 19. århundrede. Efter produktionens karakter er arbejderklassen spaltet i 2 arbejdstyper: 1) *faglærte, højt specialiserede arbejdere* (han kalder dem også arbejdeteknikere). Disse spiller en fremherskende rolle først og fremmest inden for maskinbygningsindustrien, altså i den produktionsmiddelproducerende sektor; 2) *ufaglærte arbejdere*, der udfører ukvalificeret (simpelt) arbejde. De spiller en vigtig rolle i bjergværkerne, i havnene og på værfterne, i tekstilindustrien, for at nævne nogle af de vigtigste områder.

Fagarbejderne

Fagarbejderne var højt kvalificerede arbejdere, som spillede en meget afgørende rolle i den produktionsproces, de var placeret i. Produktionen var bygget op med deres individuelle personlige færdigheder som primært grundlag, dvs. den havde et vist håndværksmæssigt præg. Dette betød, at akkumulationen i industrier med fagarbejdergrundlag afgørende var afhængig af fagarbejdernes arbejdspræstationer. Produktionen var ikke frigjort fra kropslig fixerede færdigheder, og denne bundethed til de personlige færdigheder udgjorde en bremse

7. Det vil altså sige, at fremstillingen i dette afsnit er et referat af Roths beskrivelse, hvor intet andet er anført.

på akkumuleringen. I kraft af deres betydningsfulde placering i produktionen kunne fagarbejderne gøre sig temmelig stærkt gældende over for kapitalisterne.

Disse arbejdere var således fagligt selvbevidste (stolte af deres kunnen) og fuldt ud klar over deres værd. I kraft af at produktionsprocessen gav dem mulighed for at udfolde deres kvalifikationer havde denne en relativt tilfredsstillende karakter for dem. De kunne identificere sig med produktionens indhold og mål (et produkt af høj kvalitet) og opretholdelsen af arbejdsdisciplinen var derfor ikke noget problem: den udøvede de selv i form af selvdisciplin.

Som følge af disse forhold retter fagarbejderne ikke deres politiske opmærksomhed imod produktionsprocessen og den udbytning, der foregår her, men imod 'konkurrencens skin' (udtrykket er Roths). Socialismen er for dem et spørgsmål om en anden fordeling af arbejdsresultatet og små forbedringer: fredelig overgang til socialismen. Fagarbejderne var efter Roths mening det bærende grundlag for SPD- og fagforeningsreformismen: SPD og fagforeningerne var det adækvate udtryk for de politiske forestillinger, som fagarbejderne gjorde sig ud fra deres produktionsplacering.

Maskinbyggeriet beroede før krigen så vidt vi ved overvejende på fagarbejdere, og hele den produktionsmiddelproducerende sektor var dermed i sin akkumulation afhængig af fagarbejderne og den samlede akkumulationsproces var dermed igen fundamentalt præget af fagarbejderne. I kraft af denne centrale placering kunne fagarbejderne - trods deres relativt beskedne antal i forhold til hele den tyske arbejderklasse - dominere arbejderbevægelsens organisationer. »Det var ikke et »fjendskab«, men et politisk udtryk for fagarbejder-teknikerens stilling i produktionen, at den proletariske revolution for ham var et spørgsmål om den tålmodige venten, de små skridt ... kort sagt: en sag hinsides uordenen, den revolutionære vold og den bevæbnede opstand.« (Roth s. 24) Roth mener, at fagarbejderdominansen er så gennemført at den determinerer arbejderklassens kampformer langt ud over krigen og giver dem en pacifistisk karakter.

To problemer

Roth søger altså at forklare SPDs og fagforeningernes reformisme ud fra fagarbejdernes placering i den tyske kapital reproduktionsproces. Endvidere forsøger han at bestemme arbejderklassens kampformer i Novemberrevolutionens begyndelse ud fra fagarbejdernes centrale placering i den tyske arbejderbevægelse. I denne forbindelse rejser der sig to problemer, som vi vil diskutere nærmere senere i artiklen:

- 1) Det første drejer sig om Roths bestemmelse af det socialøkonomiske grundlag for SPDs politik. Problemet er her, hvorvidt man kan sige, at SPD alene udtrykker fagarbejdernes politiske forestillinger, altså om SPDs reformistiske karakter kan forklares ved denne simple tilbageføring til fagarbejdets

karakter og placering. Et afgørende punkt i denne diskussion er små borgerskabets betydning for udformningen af SPDs politik, og hermed betydningen af SPDs karakter af et forbundsparti mellem arbejderklasse og små borgerskab.

2) Det andet problem drejer sig om, hvorvidt Novemberrevolutionens første fase og den karakter, den havde, udtømmende er forklaret med en henvisning til, at fagarbejderne organisatorisk og politisk dominerede den tyske arbejderklasse. Det, vi vil diskutere i denne forbindelse, er, hvilken betydning de umiddelbare politiske opgaver, som Kejserdømmets og militærets sammenbrud havde for den form, som revolutionen fik. Spørgsmålet er altså om man alene kan forklare en given kampform ud fra produktionsplaceringen *uden* at medreflektere de grundlæggende økonomiske og politiske betingelser, hvorpå kampen foregik; hvad vi mener man *ikke* kan. Hermed ikke sagt at sammenhængen mellem produktionsprocessens karakter og arbejderklassens kampformer ikke er et vigtigt element i en analyse af arbejderklassens kampformer og organisationsformer.

Sammenfattende i forhold til disse to punkter kan det siges, at vi vil prøve at diskutere anvendeligheden af en sådan 'rent økonomisk' begrebsramme for en forklaring af arbejderklassens kampformer - såvel hvad angår de muligheder, som ligger i et sådant udgangspunkt som hvad angår de begrænsninger/indsnævninger, som følger heraf.

Massearbejderne (den »anden« arbejderbevægelse)

Hvor Roth placerer fagarbejderne i forhold til én bestemt type produktionsproces, og dermed entydigt bestemmer begrebet fagarbejder ud fra produktionsrelationen, kan en sådan ensidig bestemmelse ikke lade sig gøre over for den tradition som han kalder den »anden« (fortiede) arbejderbevægelse, og som udgøres af ufaglærte arbejdere.

På den ene side er grundlaget for massearbejderne en meget simpel arbejdsproces, der hviler på *et svagt udviklet teknologisk grundlag* med lav organisk sammensætning: de tekniske hjælpemidler er få og primitive, produktionen afhænger af den kropslige ydeevne og dennes grænser. Eksempler kan her være havnearbejdere, værftsarbejdere (fagarbejdernes håndlangere her og i øvrige produktioner) ogbjergværksarbejdere. På den anden side konstitueres massearbejdertypen af en *højt mekaniseret arbejdsproces* med stor koncentration af fast kapital. Især inden for den kemiske og elektroniske industri opstår der op til og under krigen en række meget moderne og avancerede fabrikker, Leuna-værkerne er det kendteste eksempel.⁸ I den sidstnævnte type produktionsproces er produktionen relativt uafhængig af arbejdernes kvalifikationer og fysiske ydeevne i den forstand, at produktionsforløbet og -tempoet objektivt er

8. Die Leuna Werke var en kæmpemæssig kemisk industri, der blev opført under krigen i løbet af få år. Der blev fx. produceret amoniak, giftgas og andre kemiske krigsstoffer. Kapitalgruppen bag værkerne var B.A.S.F.

indkorporeret i maskinsystemet - arbejdstvangen besidder så at sige en ydre, objektiv skikkelse i forhold til arbejderne.

Fælles for de to massearbejdertyper - som Roth så vidt vi kan se ikke explicit skelner imellem - er at de udretter simpelt og monotont arbejde, at de befinder sig i en utålelig arbejdssituation: afsindigt tempo, støj, stank, gift mv. Massearbejderne kan ikke identificere sig med produktionsprocessen, og kan derfor ikke internalisere en ansvars- og pligtfølelse over for arbejdet. Arbejdsdisciplinen må derfor påtvinges udefra, gennem militær tvang, overvågning, anvendelse af maskiner til at gennemtvange intensivering af arbejdet.

Det, som er det egentligt homogene ved den anden arbejderbevægelse (i Roths forståelse), udgøres imidlertid nok så meget af deres militante svar på kapitalistklassens meget militante repression.

Karakteristisk for massearbejdertraditionens svar på borgerskabets repression er en militans, som umiddelbart indeholder politiske perspektiver. I forbindelse med havnearbejderopstanden i Hamburg omkring årsskiftet 1896/97, hvor det kom til sammenstød med politiet rundt omkring i byen og i omliggende byer (i forbindelse med blokering for strejkebrydere) siger Roth således:

»Vi ser, at også her imod alle historielegender, som virker videre langt ind i det nye venstres undersøgelser, at klassen (og det er åbenbart kun massearbejderne, FK, OT) i sin direkte konfrontation med udbytteerne ikke begrænser sig til bedriften, men også er i stand til en direkte konfrontation med udbyttestaten.« (Roth, s. 33).

Denne noget bombastiske konklusion siger noget om Roths opfattelse af den politiske kamp. Det vil vi diskutere nærmere senere. Det der er det afgørende spørgsmål i denne forbindelse er sådan set ikke, hvorvidt det er relevant at skelne mellem de *to tendenser* inden for arbejderklassen, i Tyskland, som Roth gør det. Der er oplagt tale om forskellige produktionstyper og også om tydelige tendenser i retning af større militans inden for visse industrier/industricentre med stor koncentration af massearbejdere.⁹ Det afgørende spørgsmål er, om man, som Roth gør det, kan hævde en politisk homogenitet blandt massearbejderne, som berettiger at man ophøjer dem til en særlig »anden« bevægelse i arbejderklassen, med et særligt revolutionært perspektiv. I Roths forståelse af massearbejdertraditionen slår massearbejdernes økonomiske kamp altid umiddelbart om i politisk kamp. Den politiske kamp indholdsbestemmes ikke

9. I sin kritik af Roth (Politikon 46) gør Erhard Lucas opmærksom på det tvivlsomme i en sådan rigid og eksklusiv bestemmelse af fagarbejdere - massearbejdere. »Es liegt auf der Hand, dass in jeder Industriebranche die verschiedensten Abstufungen von Qualifikation der Arbeitskraft gab (und gibt), dass differenzierte Berechnungen über den prozentualen Anteil der Facharbeiter usw. an den Belegschaften angestellt werden müssen, und dass die Aktionen von Belegschaften jeweils das Resultat einer charakteristischen Durchschnittsmischung usw. aller Teile eingegangen sind.« Erhard Lucas: »Die »andere« Arbeiterbewegung«, i: Politikon 46, s. 19. Det vil således være forkert at tale om særlige massearbejderindustrier uden hensyntagen til dette forhold. E. Lucas præcise kritik af Roth er desværre først blevet os bekendt efter affattelsen af denne artikel.

nærmere, og synes derfor for Roth at være politisk alene i kraft af sin *militans* og sit *regionale omfang* (går ud over bedriften.) Denne forståelses 'model' er så vidt vi kan se meget central i Roths klassekampsopfattelse, og det er derfor et tema, som vi vil vende tilbage til i de øvrige afsnit i artiklen. Det vigtige i denne sammenhæng er at prøve at pege på hvilke politiske konsekvenser, en sådan klassekampsforståelse har; hvilke konsekvenser den har for Roths vurdering af Novemberrevolutionen og de underforståede konsekvenser som han drager/kan drages for revolutionært arbejde i dag.

Reorganiseringen af arbejdskraften under krigen

Med den kraftigt øgede rustningsproduktion og inddragelsen af en stor del af fagarbejderne i hæren, sker der en omfattende omstrukturering af den tyske arbejderklasse. Produktionens tekniske karakter omlægges, og hermed ændres arbejderklassens sammensætning. Resultatet heraf er, at den hidtidige opspaltning af arbejderklassen i fagarbejdere og ukvalificerede arbejdere aftager i betydning til fordel for en opdeling i industrisektorer. De professionelle arbejdsfunktioner, som hidtil har været varetaget af fagarbejderne, placeres uden for produktionsprocessen hos en slags mellemteknikere. Som følge heraf aftager fagarbejdernes socialøkonomiske betydning. De har ikke længere det stærke fodfæste i produktionen, som før krigen. I lyset af denne udvikling bliver deres kamp for produktionskontrol en anakronistisk kamp, som sigter imod at fastholde en privilegeret arbejdsituation som er i modstrid med kapitalteknologiens udvikling. Produktionen bliver mekaniseret masseproduktion, som kan betjene sig af vilkårligt udskiftelig ukvalificeret arbejdskraft.

Den voldsomme arbejdskraftmangel, som opstår med krigen, søges afhjulpel via tvangsrekruttering af fremmed arbejdskraft, ved frembringelse af kunstig arbejdsløshed i fx. Polen. Der inddrages en veritabel hær af polske og belgiske arbejdere. Hertil kommer en meget omfattende inddragelse af kvinder i produktionen. Omkring efteråret 1916 var der 4,3 mill. kvinder mod 4,7 mill. mænd i prod. Antallet af belgiske arbejdere var 180.000, polske 130.000. Tvangsrekrutteringen af fremmedarbejdere fortsætter massivt osse efter 1916. Disse nyrekrutterede arbejdere udsættes for arbejds-, bo- og ernæringsforhold, som tåler sammenligning med forholdene i koncentrationslejrene under 2. verdenskrig.

Den her beskrevne omlægning af produktions- og arbejdskraftsstrukturen under krigen forstår Roth ikke så meget som et svar på arbejdskraftmangelen og nødvendigheden af en produktionsrationalisering. Det primære for ham er at se denne omlægning som et bevidst og nøje planlagt angreb fra kapitalistklassens og militærets side:

»Her viser sig allerede temmelig tydeligt, hvad der senest siden 1916 går som en rød tråd gennem den herskende klasses strategidebat: at angribe den polariserede arbejderklasses materielle basis, at opspalte og nysammensætte efter de enkelte produktionssektorer den totalarbejder, som

med hver massestrejke fjerner sig et stykke fra den stivnede udbytningskonvention og driver hele systemet mod afgrunden« (Roth, s. 41, undskyld den knudrede oversættelse.)

I denne, i øvrigt ikke særligt klare formulering er nogle væsentlige elementer af Roths klassekampsforståelse indeholdt: For det første: Klassekampens primære udgangspunkt såvel som egentlige indhold er kampen om udbytningsratens størrelse. Borgerskabets angreb på arbejderklassen er et forsøg på at overvinde værdiøgningsvanskelighederne og forbedre akkumulationsmulighederne. For det andet: Et af borgerskabets vigtigste midler til gennemførelse af denne knægtelse af arbejderklassen er en omstrukturering af arbejderklassen på grundlag af en omstrukturering af produktionen. I dette angreb handler borgerskabet som et politisk subjekt, som fuldt bevidst og meget konsekvent udformer produktionsprocessen i overensstemmelse med denne målsætning.

Roth fremhæver borgerskabets rolle som politisk handlende klasse alene i relation til produktionsprocessen og de værdiøgningsvanskeligheder, der ligger her, mens borgerskabets øvrige politiske interesser og disses karakter som fx. statsmagtens form, styreformers mv. ikke interesserer Roth. Kapp-kuppet¹⁰ viser at borgerskabets handlinger som politisk subjekt ikke alene forholder sig til produktionen. Borgerskabet tænker styrkeforholdet mellem kapital og lønarbejde på en mere omfattende måde end Roth her fremstiller, også i relation til arbejderklassens muligheder for at artikulere sine interesser via staten og gennem statsmagten at forbedre sin situation, sådan som den borgerligt demokratiske reformpolitik fra SPD forsøger det. Kapp-kuppet stræber efter at genindføre en form for militærdiktatur, som er en hindring herfor. Den reaktionære kapitalfraktion (junkerkapitalisterne og den gamle sværindustri kapitalister) er udmærket klar over at 'den socialdemokratiske stat' ikke blot er et instrument for kapitalinteressers gennemførelse (den progressive Elektro-Kemiske kapitalfraktion) men også reelt indeholder styrkepositioner for arbejderklassen. At der i modsætning til Roths forståelse af SPDs rolle og politik faktisk er elementer i SPDs politik, som udtrykker arbejderinteresser og som derfor binder dele af arbejderklassen i et loyalitetsforhold til SPD, skal vi komme ind på i forbindelse med en diskussion af SPDs forhold til arbejderklassen. Roth »undervurderer« betydningen af et borgerligt demokrati for arbejderklassens styrkemuligheder: han mener at socialdemokratiske reformpolitik slet og ret er ensbetydende med kapitalistisk håndlangervirksomhed.

Den indskrænkning, der findes i Roths forståelse af kapitalistklassens (eller dele af den) politiske interesser over for statsformen er koblet sammen med en

10. Kappkuppet i marts 1920 var et reaktionært militærkup, der forsøgte at smadre arbejderklassens organisationsmuligheder og oprette et militærdiktatur. Kuppet manglede dog totalt opbakning fra det øvrige militær. Desuden var det kun den gamle sværindustrielle monopolgruppe, der havde en interesse i at bryde den moderne parlamentariske version af kapitalens restaurering, der tog form af et samarbejde mellem elektro-kemifractionen og SPD. Arbejderne reagerede omgående med en landsomfattende generalstrejke, hvorefter Kapp måtte trække sig tilbage. Det varede alt sammen 4 dage.

overvurdering af borgerskabets muligheder for at handle som suverænt subjekt i forhold til produktionen. Produktionen omlægges med den bevidste hensigt at knægte arbejderklassens kampkraft, produktivkræfterne tildannes efter denne målsætning. Spørgsmålet er, om knægtelsen af arbejderklassen i forbindelse med en produktionsomlægning kan ses som resultat af produktionsomlægningen, eller om man ikke snarere må betragte en omfattende diciplinering af arbejderklassen som en fundamental *forudsætning* for en rationaliseringsoffensiv. En sådan forståelse er fuldt ud mulig på baggrund af det materiale Roths fremlægger: krigen med dens indre belejringstilstand, militære diciplin mv. inddæmmer arbejdernes modstandskraft, og herefter er en rationaliseringsoffensiv mulig. Samlebåndsproduktion indføres således først ca. 1924, efter at arbejderklassen er helt pacifiseret¹¹.

Denne omvending af mål og middel, hvor rationaliseringsoffensiven er midlet til målet: diciplinering, udtrykker en *subjektivistisk* tendens i Roths historieopfattelse. Det cykliske akkumulationsforløb, indføringen af nye produktionsmetoder mv. føres direkte tilbage til borgerskabets ønsker om at knægte arbejderklassen. På baggrund af at dette ønske fæstnes i forhold til værdiøgningstvungen kunne man da tale om en slags subjektivistisk objektivisme i Roths historieforståelse (hvis nogen skulle blive klogere af det). I og med at akkumulationens cykliske forløb og rationaliseringstvungen ikke begrundes politisk-økonomisk i merværdiproduktionens modsigelser, og de bevægelsesformer, disse resulterer i, mener vi ikke at man kan karakterisere Roths tilgang som *marxistisk*.

Den reelle baggrund for Roths tese om produktionsomlægningen som væben mod arbejderklassen er, at produktivkræfterne formes i en despotisk form som følge af deres indkorporering i (subsumtion under) den kapitalistiske produktionsmåde. Produktivkræfterne er ikke neutrale overfor de produktionsforhold, hvorunder de udvikles, og udviklingen af produktivkræfterne er derfor heller ikke entydigt et gode, som under alle omstændigheder kan støttes - 'fordi højtudviklede produktivkræfter er en forudsætning for socialismen', sådan som mange traditionelle kommunistpartier opfatter produktivkraftudviklingen: produktivkræfterne er det gode indhold i den slette form: produktionsforholdene opfattes som juridiske ejendomsforhold, som blot skal kastes af, mens den egentlige indholdsmæssige strukturering af reproduktionsprocessens form ikke afgørende skal ændres, men blot gøres venligere. Opfattelsen af sammen-

11. En sammenligning mellem fx. den engelske og den vesttyske kapitalakkumulation efter 2. verdenskrig kan illustrere diciplineringens betydning for kapitalakkumulationens forløb. Mens Vesttyskland kunne opleve et »Wirtschaftswunder« og temmelig hurtigt kunne placere sig som et af de mest produktive lande i den kapitalistiske verden (med et højt udviklet produktionsapparat) har den engelske kapital til stadighed haft vanskeligheder med at indføre forbedrede produktionsmetoder. Bl.a. fordi arbejderklassens organisationer ikke var smadret som i Vesttyskland. Dette er selvfølgelig ikke den eneste forklaring, men det siger noget om hvilke muligheder en intakt organiseret arbejderklasse har for at gribe ind i kapitalens akkumulationsforløb.

hængen mellem produktionsforholdenes karakter og karakteren af produktivkræfternes udvikling er temmelig central for, hvilke perspektiver der anlægges for det socialistiske samfund, mao for opfattelsen af hvad emancipation fra kapitaltvangen er. Roth fremhæver altså de negative effekter af produktivkræfternes udvikling i deres kapitalistiske form, såvel i relation til kapitalistklassens knægtelsesstrategi over for arbejderklassen, som for mobiliseringen af denne.

I forbindelse med Leunaværkernes opståen fremhæver Roth nogle socialpsykologiske momenter bag massearbejderradikaliteten, som ikke direkte og alene hænger sammen med produktionens karakter, men som i det hele taget berører den måde Leuna-arbejderne er kommet til arbejderklassen på, og de forhold de lever under. Massearbejderne er ofte et voldeligt sammenskrabet sammensurium af forskellige nationaliteter og samfundslag. Polakker, belgiere og andre tvangsdeporteres, staves sammen med proletariserede småborgere og kvinder under elendige boforhold (barakker). I forbindelse med denne deklaserings (pludselige proletarisering) og nedbrydningen af deres nationale identitet sker der et voldsomt normskred: under en totalt forandret og forværret livssituations pres kan hidtidige adfærdsmønstre og normer ikke opretholdes. Samtidig indeholder den nye situation ikke nogle alternative identifikationsmuligheder, hvorom en ny selvforståelse kan opbygges. Resultatet bliver en total normløshed, og foragt for enhver disciplin. Sexualmoralen bryder sammen, respekten for ejendomsretten nedbrydes etc. Disse arbejdere kan ikke forsone sig med omstændighederne, de er derfor følelsesmæssigt og politisk mobile.

Det fremgår tydeligt af Roths beskrivelser, at sammenhængen mellem forholdet til borgerlige værdinormer og politisk aktivitetsform (militansikke-militans) spiller en betydelig rolle. Ifølge Roth er fagarbejderne præget af respekt for ejendomsretten, ro og orden (hvad der til overflod bekræftes af opråb fra Arbejder- og Soldaterrådene i Novemberrevolutionens begyndelse) mens massearbejderne mere umiddelbart er indstillet på 'at smadre lortet'. I sig selv kan man imidlertid næppe alene udlede forskellige politiske strategier herfra: erklære fagarbejderne for reformister pga. deres respektabilitet, eksempelvis. Det interessante problem i denne sammenhæng er, på hvilken måde sådanne socialpsykologiske momenter (karakterstruktur, respekt/angst for borgerlig autoritet, kaosangst mv) spiller ind i organisationernes form og strategi, så at sige bag om ryggen på den politiske argumentation.¹²

Som vi skal se i et senere afsnit har disse normforhold/autoritetsforhold spillet en vigtig rolle for organisationsdebatten under krigen og opgøret med SPD. Denne debat er et skoleeksempel på, hvordan det umiddelbart følelsesmæssige grundlag for den politiske diskussion (hadet til SPD-lederne) kan

12. Skal man forklare fx. den store afvandring til DKP i kølvandet på studenterbevægelsens begyndende desintegration (forfald, opløsning), så kan det ikke alene forklares politisk, men også ved at DKP kunne dække nogle behov for velorganiserethed, effektivitet, orden, autoritetsbehov, mv. som studenterbevægelsen ikke kunne opfylde.

have en stor betydning for den politiske afklaring. For hele den venstreradikale bevægelse (fx KAPD, de syndikalistiske og unionistiske organisationer i Ruhr og midtjylland) spiller de antiautoritære træk en vigtig rolle i massemobiliseringen, (ifølge Bock,¹³ se afsnittet om massearbejdernes organisationsdebat) såvel som for udformningen af organisationsformen: nemlig modstanden mod en politisk ledelse.

Opsummering

Vi har i det foregående forsøgt at præsentere nogle af de vigtigste analytiske udgangspunkter af Roths fremstilling af den tyske arbejderbevægelses historie fra ca. 1890-ca. 1921. Det vigtigste resultat heraf var en konstatering af, at Roth primært anskuer klassekampen som en kamp om merværdiernes størrelse. Borgerskabets angreb på arbejderklassen i dets forfølgelse af valoriseringsinteressen medfører en repression af arbejderklassen igennem en omvæltning af produktionsprocessen og gennem anvendelse af militær arbejdstvang. Den militære undertrykkelse og arbejdsprocessens tvang udgør den primære erfaringssammenhæng, som driver massearbejderne ud i et militant modangreb på borgerskab og udbytterstat. Groft sagt udledes den måde, arbejderklassen forfølger sine interesser på, såvel som indholdet i disse interesser (for så vidt Roth overhovedet angiver disse) direkte ud fra produktionsprocessen. Ligeledes bestemmes borgerskabets politiske interesser alene ud fra dets interesse i at undertrykke arbejderklassen som middel til en stabil valorisering af kapitalen. I det følgende skal vi prøve at vurdere frugtbarheden og gyldigheden af denne klassekampsopfattelse i forbindelse med en fremstilling af nogle aspekter af Novemberrevolutionens forudsætninger, forløb og karakter (dens grundlæggende problematik)¹⁴. Vi vil her prøve at lægge vægt på at diskutere

13. H. M. Bock: »Syndikalismus und Linkskommunismus 1918-1923«, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1969.

14. Novemberrevolutionen var en spontan rejsning fra soldater- og arbejderside imod den militære ledelse og det feudale magtapparat. Oprøret blev startet af matroserne på højsøflåden i Kiel (d. 4. nov. vælges det første soldaterråd) imod flådeledelsens beslutning om at provokere et desparationslag mod den overlegne engelske flåde. Oprøret brede sig hurtigt til resten af landet og førte til dannelsen af en række arbejder- og soldaterråd i byer som Hamburg, Bremen, Frankfurt, Berlin (Vollzugsrat). I revolutionens første fase (frem til begyndelsen af 1919) er der 2 magtcentre i Tyskland ved siden af hinanden: rådene, som støttede sig på arbejderne og soldaterne, og den provisoriske regering (3 SPD-ere + 3 USPDe), som støttede sig til det gamle magtapparat (administration, politi, hær). Novemberrevolutionen blev først og fremmest en borgerlig revolution, der endeligt afskaffede kejserdømmet og indførte det borgerlige demokrati. Men dette blev først resultatet efter en længere kamp mellem de revolutionære arbejdere og en alliance mellem SPD og de borgerlige. De revolutionære kæmpede for indførelsen af rådsdemokrati som national styreform (en fortsættelse af de spontant dannede arbejder- og soldaterråd) mens SPD og de borgerlige kæmpede for indførelsen af nationalforsamlingen. I begyndelsen af 1919 var denne kamp afgjort til fordel for nationalforsamlingen, efter at SPD konsekvent havde bekæmpet rådene og dets tilhængere med alle midler.

de politiske konklusioner, Roth drager på baggrund af de politiske perspektiver, han mener ligger i de to retninger i den tyske arbejderbevægelse. I denne forbindelse vil vi diskutere den opfattelse af politisk kamp, som er indeholdt i Roths vurderinger af de to arbejderbevægelser. Eftersom vi forud for arbejdet med denne artikel hovedsageligt har arbejdet med rådsbevægelsen i dens s.k. politiske fase¹⁵, vil diskussionen især forholde sig hertil.

SPDs rolle

SPD og specielt dets ledelse spiller en vigtig rolle i forbindelse med borgerkabets undertrykkelse af arbejderklassen under krigen. Det ville ifølge Roth være forkert at tale om et forræderi i denne forbindelse, hvor nærliggende en sådan forklaring end kan være på baggrund af oplysningerne om en konference mellem den øverste hærledelse og SPD-lederne om en præventiv pacificering af Liebknecht og hans ligesindede og lignende sprøde oplysninger. Efter Roths mening er der snarere tale om, at SPD meget tidligt har erkendt fagarbejdernes aftagende socialøkonomiske betydning, og derfor har forsøgt at frigøre sig fra rollen som repræsentant for fagarbejdernes politiske forestillinger og interesser, »for vha af en ændret taktisk operation at deltage i kampen mod »konkurrencens anarki«; for den »anden« arbejderbevægelse har dette sceneskift haft ... ringere betydning, for den ændrede kun dens klassekonfrontationsmekanisme, som havde bestået hele tiden.« (s. 43). Roth mener altså, at SPD før krigen entydigt er et fagarbejderparti, og at det med krigen ophører med at være arbejderparti overhovedet. I fremstillingen af tesen om SPD som fagarbejderparti og socialdemokratiets *bevidste* orienteren sig væk fra fagarbejderne forudsætter Roth, at SPD har et bevidst substantielt forhold til sit grundlag. Han forudsætter - uden at gøre det klart - at SPD skal have været et parti, der såvel organisatorisk som i sin selvforståelse har været repræsentant for specifikke fagarbejderinteresser - vel at mærke på en sådan måde, at disse interesser føres direkte ind i udformningen af partiets politik fra basis. I kraft af sin vælgerforeningsstruktur, sin parlamentsfixerede politik med den entydige satsen på en styrkelse af partiet gennem forbedrede valgresultater var SPD snarere knyttet til sit grundlag på en abstrakt måde: medlemstallet og stemmeantallet var udtryk for bevægelsens styrke, politikken udformedes under opportunistisk hensyntagen til strømning-

15. Frem til januar 1919 står kampen om hvorvidt der skal være en nationalforsamling eller et rådsdemokrati. I denne fase er venstrearbejdernes kamp koncentreret om de politiske råd (en slags erstatning for bystyrene, der især fandtes i det nordvestlige hjørne (Bremen, Hamburg, men også Frankfurt og München). Efter nationalforsamlingens indførelse koncentrerer kampen om bedrifterne, i bedriftsrådsbevægelsen (som vi altså ikke forholder os til i dette skrift.)

ger i vælgerbasis *overhovedet*. Som parlamentsfixeret parti kunne SPD eksempelvis ikke sidde den chauvinistiske stemning i småborgerskabet op til krigen overhørig, fordi småborgerskabet udgjorde en væsentlig del af SPDs vælgermasse. Samarbejdet med borgerskabet og hærledelsen under krigen er således blot den logiske kulmination på en udvikling, som satte ind omkring århundredskiftet. SPDs holdning til imperialismeproblematikken og militærspørgsmålet var allerede siden begyndelsen af århundredet slået ind på den kurs, som man åbent vedkendte sig ved krigens start. Et vigtigt grundlag for en forståelse af denne udvikling i SPD er den kendsgerning, at SPD aldrig har været et 'rent' arbejderparti, men et *forbundsparti* mellem småborgere og arbejdere. SPDs politik var konstant resultat af et kompromis mellem disse to klassers interesser. Alliancen var således ikke en alliance med et socialistisk perspektiv, men en folkefrontslignende alliance på et rent borgerligt-demokratisk grundlag.

Socialdemokratiets og fagforeningernes rolle under krigen er ifølge Roth primært at udnytte deres kontrol over den samlede tyske arbejderbevægelse i borgerskabets og hærledens tjeneste, og derigennem at medvirke til opretholdelsen af den indre orden og arbejdsdisciplin. Roth fremlægger eksempler herpå, der ikke efterlader tvivl om rigtigheden af dette forhold. Roth formår imidlertid ikke at forklare, hvilke mål SPD og fagforeningerne forfølger med borgfredspolitikken - hvilken selvstændig interesse SPD og fagforeningerne havde i borgfreden, og hvordan borgfredspolitikken hang sammen med deres politiske strategi i øvrigt. I stedet nøjes han med at bestemme dem som entydige momenter i borgerskabets angreb på arbejderklassen. Hermed bliver Roth så at sige blind over for, at SPD stadig under krigen er et arbejderparti, at borgfreden får konsekvenser for arbejdernes opslutning bag SPD i og med at USPD¹⁷ udskiller sig, samt at SPD - til trods for alt dette - stadig har en temmelig omfattende arbejderopbakning bag sig ved Novemberrevolutionens udbrud. Det sidste vidner ikke mindst soldaternes og matrosernes reaktion om: de forstår spaltningen mellem SPD og USPD som lederkævl og kræver enhed. Der kan ikke på dette tidspunkt (begyndelsen af november) mobiliseres på en SPD-kritik.

16. Vores fremstilling her bygger på følgende: Rabehl: »Den tyske arbejderbevægelse i Weimarrepublikken« (i: Politiske arbejdstekster, særnummer af Rabehl om den tyske arbejderbevægelse) og Ralf Pittelkow: »Referat af Carl E. Shorske: »German Social Democracy 1905-17.«« I øvrigt kan der henvises til: Füllberth, Georg: »Zur Genesis des Revisionismus in der deutschen Sozialdemokratie« i: Argument 63, Berlin 1971, Füllberth/Harrer: »SPD - die deutsche Sozialdemokratie 1890-1973,« Luchterhand 1974, Jørn Hansen mfl: »Det tyske socialdemokrati« i: Den jyske historiker nr. 2. Århus 1975 og Carl E. Shorske: »German Social Democracy 1905-17.«
17. Uafhængige Sozialdemokratische Partei Deutschlands (USPD) blev dannet april 1917; primært skete spaltningen i opposition til SPDs »borgfredspolitik«. USPD var meget uhomogent sammensat. Der var dels gamle »centrister« omkring Kautsky og revisionister som Bernstein og Hilferding, og dels var der repræsentanter fra den revolutionære del af arbejderklassen, der bl.a. var organiseret i Spartakus Bund (med bl.a. Rosa Luxemburg) og i den berlinske gruppe Revolutionære Obleute (hvor nogle af de ledende revolutionære rådsforkæmpere udgik fra; fx. Richard Müller og Ernst Däumig)

Hvad der til trods for alle nævnte uhyrligheder kan få store dele af arbejderklassen til fortsat at identificere sig med SPD, interesserer ikke Roth - og hermed er han ude af stand til at beskæftige sig med et af de vigtigste taktiske problemer for venstrekræfterne i Novemberrevolutionen: hvordan kan man skille SPD-arbejderne fra SPD og drive dem i revolutionær retning. For en forståelse af SPDs rolle som *integrationsfaktor* - som en faktor der arbejdede for en modernisering af kapitalismen - er det vigtigt at fastholde det modsigelsesfyldte forhold mellem SPDs arbejderbasis og dets ledelse. SPD kan kun være et effektivt instrument i kapitalens stabiliseringsstrategi, fordi SPD har en opbakning fra betragtelige dele af arbejderklassen, som identificerer sig med de mål, som SPD kæmper for (indførelsen af det borgerlige demokrati). Kritikken af SPDs politik sætter først ind efterhånden som arbejderne erfarer, at denne politik ikke garanterer en varetagelse af deres interesser, og de politistatsmetoder, hvormed SPD er rede til at sætte denne politik igennem. Det er altså først i løbet af efteråret 1918-foråret 1919, at modsigelserne mellem arbejdernes klasseinteresser og ledernes faktiske borgerlige politik får fuldt udtryk i form af konfrontationer mellem arbejdere og politi/hær (udkommanderet af SPD-ledere! Noskes felttog mod revolterende proletarer i januarkampene i Berlin (hvor Karl Liebknecht og Rosa Luxemburg myrdes) og mod Arbejder-og soldaterrådene i Bremen, Hamburg mv.) og i form af masseafvandring fra SPD til USPD og KPD.

Samarbejdet mellem SPD og dele af kapitalistklassen er ikke slet og ret tjenlig til virkeliggørelse af kapitalinteresser. SPD er på trods af alle kontrarevolutionære handlinger et selvstændigt parti med en selvstændig politisk målsætning: oprettelsen af det borgerlige demokrati med Nationalforsamlingen som grundstøtrelsen. At denne målsætning faktisk af arbejderklassen bliver opfattet som virkelig i dens egen interesse viser den omfattende mobilisering imod det reaktionære Kapp-kup, altså mobilisering til fordel for SPD-regeringen. At kampen for borgerlige rettigheder (såsom organisationernes legalitet, deres anerkendelse som ligeberettigede socialpartnere, almindelig og lige valgret) ikke slet og ret er i borgerskabets interesser fremgår af, at arbejderklassen behøver demokratiske betingelser for at kunne føre socialistisk kamp. Arbejderklassen har en selvstændig interesse i demokratiske tilstande. Dette forhold ser Roth bort fra.

Forudsætningerne for en forståelse af SPDs tvetydige rolle i Novemberrevolutionen skal søges i SPDs historie, som vi derfor ganske kort vil beskæftige os med. Det centrale er her dels at pege på nogle forhold, som har været medvirkende årsag til, at arbejderklassen trods alt i relativt stort omfang holdt fast ved SPD, dels at se på hvilke forestillinger om revolution, socialisme og demokrati som var blevet udbredt i arbejderklassen gennem SPDs skolingsvirksomhed.

Den tyske arbejderbevægelse er præget af den tyske kapitalismes særtræk: der eksisterer ikke noget borgerligt demokrati, men derimod en stærkt militariseret preussisk stat med stærkt feudale træk. Arbejderbevægelsens primære

politiske opgave er at kæmpe for det borgerlige demokrati, fordi kejsermagten er en alvorlig hindring for arbejderbevægelsens organisatoriske udvikling og politiske styrkelse. SPD er derfor fra starten et parti, hvor den demokratiske opposition i småborgerskabet kunne finde udfoldelse i forening med arbejderklassen. SPD er således båret af modstridende klasseinteresser, hvis indbyrdes uforenelighed bliver tydelig med klassekampens skærpelse. I løbet af det første årti af det 20. århundrede udvikler der sig i kraft af en skærpelse af klassekampen (spec. massestrejkerne 1905 og den russiske revolution samme år) en profilering af 3 retninger inden for SPD: en småborgerlig fløj, der har Bernstein som vigtigste teoretiske repræsentant, og en arbejderfløj under ledelse af Rosa Luxemburg. Herimellem befinder sig det såkaldte centrum under ledelse af Kautsky. I hele perioden op til valget i 1907 oplever SPD valgsejr efter valgsejr, og der udvikler sig den forestilling inden for det reformistiske centrum, at vejen til socialismen er en kontinuert strøm af valgfremgange: til sidst vil man have det afgørende flertal i parlamentet. Der er blot den hage ved det - og det bekymrede ikke SPD'erne og fik ikke nogen konsekvenser for den måde de reflekterede deres politiske strategi på - at parlamentet reelt ikke havde nogen magt af betydning over for Kejseren. Regeringen udgik således ikke fra parlamentet. Den egentligt revolutionære strømning i SPD under Rosa Luxemburgs ledelse udgør kun en ganske lille minoritet, som ikke har nogen indflydelse. Samtidig med udviklingen af en stadigt mere reformistisk politik udvikles partiapparatet. Det udbygges og der ansættes fra vistnok 1907 og op til krigen en hær af betalte partifunktionærer. Denne byrokratisering af partiet er ikke årsag til reformismens opkomst, men tværtimod et resultat af og videre middel til dens styrkelse. Op til krigen udvikler SPD under indtryk af den chauvinistiske stemning i småborgerskabet sig til det Roth kalder »Vaterlandspartei«.

Det Kautskyske centrum må formodes at have haft en betragtelig arbejderbasis, den revolutionære fløjs lidenhed taget i betragtning. Centrumet er det som holder sammen på de to yderfløje igennem en retfærdiggørelse af den faktiske, reformistiske politik vha en radikal, marxistisk retorik. Dette gjorde det selvfølgelig svært at gennemskue, hvad partiet reelt stod for, og har bestemt ikke befordret en klar politisk stillingtagen i arbejderklassen.

Et instruktivt eksempel på den centristske kurs betydning giver massestrejkediskussionen på Jena-kongressen i 1905. Den af Bebel fremlagte resolution blev tolket som en sejr for massestrejketilhængerne, men i virkeligheden gik den ikke ud over den førte politik. Massestrejkerne blev kun indrømmet en funktion som et middel i den parlamentariske strategis tjeneste, men derimod ikke nogen selvgyldig betydning som revolutionær kampform. Rosa Luxemburg tolkede Jenakongressens udfald som et bevis på partiets muligheder for at udvikle sig i en revolutionær retning - selv hun kunne altså ikke klart gennemskue diskrepansen mellem de faktiske politiske intentioner hos centriser og højrefolk, og den fraseologi, hvormed disse intentioner blev fremmet.

Samtidig med SPDs vækst blev der inden for SPDs rækker opbygget en 'negativ integrationsbevægelse', et (små) borgerligt antisamfund inden for det borgerlige samfund. En lang række kulturelle aktiviteter og fritidsaktiviteter i øvrigt kunne finde udfoldelse i SPD-regi: havekoloniforeninger, sportsforeninger, knejper, vandreforeninger osv. SPD repræsenterede identifikationsrammen for udfoldelsen af en stor del af arbejderklassens livssammenhæng - vel at mærke den traditionelt 'upolitiske' del heraf. I kraft af dette antisamfund var arbejderne ikke kun knyttet til partiet igennem en abstrakt opslutning bag partiets politik i valgsituationen: et kryds på stemmesedlen. Arbejderne var gennem en hel *livsform* bundet til SPD - en livsform, der i kraft af sit småborgerlige indhold har været medvirkende til at afkvalificere den politiske stillingtagen, ved at lede opmærksomheden bort fra politiske spørgsmål. I relation til specifikke politiske spørgsmål, i relation til udformningen af partiets politiske strategi var SPD et borgerligt vælgerforeningsparti, med et abstrakt forhold mellem vælger/medlem og ledelse. Den abstrakte opslutning bag politikken blev bestyret gennem en konkret kultur- og fritidsorganisering, som altså reelt havde til funktion at fremme arbejdernes modtagelighed for partiets politik.

Det er klart - som Rabehl fremhæver - at en politik, der ikke tager hensyn til denne karakter af mange arbejderes forhold til SPD, ikke har haft mange chancer for at skille de socialdemokratiske arbejdere fra deres ledere. Venstrekræfterne forholdt sig i deres mobiliseringsstrategi over for socialdemokratiske arbejdere - for så vidt de så problemet og overhovedet havde en strategi på dette område - ikke til de behov, som det socialdemokratiske antisamfund reelt organiserede. Som nævnt organiserede socialdemokratiet disse livsområder på en fundamentalt borgerlig måde: fritidsog kulturaktiviteterne blev afpolitiseret, adskilt indbyrdes såvel som fra andre samfundsmæssige sammenhænge. Der var altså tale om en atomiserende organisering.

De politiske forestillinger, som SPD har været medvirkende til at udbrede og forankre i arbejderklassen, kan formentlig bedst belyses ud fra den centristiske position. Man forestillede sig, at kapitalens bevægelseslove så at sige af sig selv ville få kapitalismen til at bryde sammen, og at partiet blot skulle stå klar til at overtage magten, altså skulle være organisatorisk forberedt. Man skulle ikke tilkæmpe sig socialismen i en direkte klassekonfrontation - arbejderklassens aktive medvirken var kun nødvendig ved stemmeurnen og hvis en proteststrejke kunne være tjenlig til en styrkelse af den parlamentariske strategi. I Novemberrevolutionens første fase viser SPD-indflydelsen sin effektivitet: en overvejende del af arbejderne er først og fremmest *demokrater*, først derefter - om overhovedet - *socialister*. Dette må klart præge den karakter, Novemberrevolutionen fik: Novemberrevolutionen var ikke en socialistisk revolution, der blot mislykkedes, men en borgerlig revolution, som gjorde op med de feudale rester i statsapparatet, dvs. afskaffede kejserdømmet og indførte nationalforsamlingen.

Konklusion

Denne overfladiske SPD-analyse har skullet tjene det formål at pege på karakteren af SPDs forankring i arbejderklassen, og i denne forbindelse den hermed meget udbredte demokratisk-reformistiske holdning i store dele af arbejderklassen som ikke kunne forestille sig noget værre end 'proletariatets diktatur'. Vi har hermed peget på hvilken karakter Novemberrevolutionen måtte få, og hvilke taktiske problemer dette har stillet de revolutionære over for. Det er vigtigt for en forståelse af Roths politikopfattelse at bemærke, at han overhovedet ikke opfatter SPD-indflydelsen i arbejderklassen som et vigtigt taktisk problem for venstrefløjen. Dette hænger nøje sammen med hans opfattelse af den demokratiske kamp og de reformistiske kampmetoder: reformismen tjener ene og alene borgerskabets interesser. SPD-ledelsen bliver i Roths forståelse slet og ret en del af den borgerlige lejr - han er altså ikke tilstrækkelig opmærksom på modsigelserne i SPD. Han kan derfor ikke bestemme, hvilke selvgyldige arbejderinteresser der kan binde store dele af arbejderklassen i loyalitet til SPD. Roth kender kun to muligheder: en total accept eller en total forkastelse af kapitalismen. Følgelig findes der også kun to former for politik: en politik der styrker kapitalismen, og en politik der nedbryder kapitalismen. Tilkæmpelsen af reelle magtpositioner for arbejderklassen inden for rammerne af den eksisterende samfundsstruktur er herefter ikke mulig. En sådan opfattelse kan ikke være resultatet af en marxistisk analyse af betingelserne for en adækvat bekæmpelse og overvindelse af det kapitalistiske samfund. Snarere må man se den som udtryk for en subjektiv radikaliseringsproces, et grundlæggende eksistentielt had mod kapitalismen. En realpolitik med socialistiske mobiliseringsperspektiver er overhovedet ikke tænkelig med dette udgangspunkt. Dette giver reformismen let spil i arbejderklassen: når socialisterne ikke kan opvise reelle aktuelle alternativer har arbejderklassen kun et valg: reformismens form for realpolitik.

Fagarbejderne og kampen for den politiske magt

Roth anvender i sin tilgang til revolutionen og de efterfølgende år en faseopdeling der som sit grundlag har den omtalte spaltning i arbejderklassen.¹⁸

18. Dette kapitel relaterer sig især til Roths kapitel III, »Die zwei Arbeiterbewegungen in der revolutionären Nachkriegsphase«.

»Den professionelle rådsautonomis etape fra nov. 1918 til foråret 1919, der uden enhver politisk magt, uden besvær blir slået i stykker af SPD og generalkommandoen, og perioden fra efteråret 1919 til foråret 1921, hvor det revolutionerede arbejderflertal, fra den »anden« arbejderbevægelses centre, praktisk søger at løse forholdet mellem arbejderautonomi og kampen om den politiske magt. (Roth, s. 56).

Denne faseinddeling svarer rent tidsligt til andre fremstillinger af perioden¹⁹, for så vidt den kan siges at bygge på en reel konstatering af, hvilke lag i arbejderbevægelsen der var dominerende på hvilke tidspunkter. Men hvis periodiseringen kun gir udtryk for en sådan overfladisk registrering af *hvor* kampene forløb, og *hvem* der stod forest i linien, sir det sig selv, at den ikke har nogen videre politisk erkendelsesværdi. Roth begrænser sig da heller slet ikke til dette formale plan, men gir (antydninger af) svar på nogle af de indholdsmæssige spørgsmål, vi finder det væsentligt at stille til en sådan periodeinddeling. Disse spørgsmål kan i første omgang helt groft siges at dreje sig om, hvilken karakter de to perioder har, og hvilke betingelser, der eksisterer for denne »karakter«.

Vi vil i det følgende søge at komme ind på hvilke svar, Roth gir på disse problemer, for derigennem at konkretisere nogle af de problemstillinger, vi tidligere har anført i mere generel form.

Den professionelle rådsautonomis etape

Vi har som sagt allerede i det foregående været inde på en del af den kritik, der kan fremføres mod Roths vurdering og beskrivelse af den første rådsbevægelses politiske karakter, idet vi mener, at Roth ved helt entydigt at fæstne arbejderklassens politiske og faglige organiserings- og kampformer i produktionsprocessen, helt overser, hvad man vagt kan kalde SPDs politiske skoling, som størstedelen af arbejderklassen har ligget under for i årtier. Ved således at gå uden om én væsentlig del af rådernes »opståelses betingelser«, løber Roth en stor fare for at give en abstrakt kritik af dem, fordi han ikke stiller spørgsmålet om hvilken karakter revolutionen havde, dvs. var det en borgerlig demokratisk- eller en socialistisk revolution?

Vi mener, at det afgørende udgangspunkt til forståelse af Roths analyse af den første fase må søges i hans magt-konception. Hvad forstår han ved politisk magt og kampen om denne? I citatet på foregående side, kan man se nogle antydninger af et svar: de professionelle råd mangler »enhver politisk magt«, og de samme råd karakteriseres indirekte ved at den »anden« bevægelse kendetegnes ved *praktisk* at søge at »løse forholdet mellem arbejderautonomi og kampen om den politiske magt«. Det skal vel betyde, at de professionelle råd ikke stiller problemet vedr. kampen om den politiske magt praktisk. Det vil

19. Fx. i de to klassiske fremstillinger af de tyske, arbejderråds historie Kolb: »Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918-19«, og v. Oertzen: »Betriebsräte in der Novemberrevolution.«

blive tydeligere senere, men allerede her kan det noteres, at disse råd i Roths politiske forståelse fundamentalt er apolitiske.²⁰

De tendenser, vi kan se i citatet ovenfor, blir uddybet i de følgende sider i hans skrift. Der tegner sig således to aspekter i hans vurdering af rådernes arbejde, der bygger på 1) at rådene udelukkende arbejder for fabriksautonomi, og 2) at de ikke stiller det politiske magtspørgsmål konkret i form af den væbnede kamp.

Mht den isolerede fabrikskamp hedder det fx.:

»Dens (den professionelle rådsbevægelses) mangel består i, at de forveksler spørgsmålet om den proletariske produktionskontrol med magtspørgsmålet slet og ret, at de er forfaldne til den illusion, at der ud af kampen for arbejderautonomi i virksomhederne af sig selv ville opstå et tilsvarende økonomisk system for den restaurerede professionelle arbejder.« (Roth, s. 60)

og længere nede på samme side:

»I novemberrevolutionens afgørende fase, i hine november og december måneder ... forblir arbejdermasserne under fagarbejderavantgardens ledelse, begrænset til kampen for fabriksautonomi.« (Roth, s. 60).

Det er fristende her at se et eksempel på, at Roth blir nødt til at gøre vold på de reale forhold for at kunne fastholde sine teser om den politiske magtkamps form. Det er mildest talt utroligt, at Roth kan henvide til E. Kolb og v. Oertzen i en kildehenvisning,²¹ for er der noget de ikke viser, så er det, at rådsbevægelsen i november/december var rettet mod fabriksautonomien. Ifølge disse fremstillinger er det karakteristiske for rådernes virke i denne fase, at de i overvejende grad rettede deres opmærksomhed mod forvaltningsapparatet og de socialpolitiske områder. Roths beskrivelse passer bedre på det, der med v. Oertzens betegnelse kan kaldes »det rene rådssystem«²². Der var her tale om, at en række ledende rådsteoretikere i foråret 1919, især i Berlinområdet, udfærdigede sindrige planer for rådsopbygningen uden egentlig at have muligheder for at gennemføre det p.a. de kontrarevolutionæres styrke. Roth foretager tilsyneladende slet ikke denne skelnen og ser istedet bedriftsråd overalt.

Hidtil er karakteren af den »politiske magt« kun beskrevet i sin negative form: de politiske råd stiller *ikke* spørgsmålet om magt »konkret«, og i samme negative bestemmelse hedder det s. 58: »alt hvad der driver dem frem ... sker under etiketten af pacifisme, defensivitet, panisk *angst* for at bestemme klassemagten.« Men hvad er så den egentlige bestemmelse af klassemagten? Roth er meget sparsommelig med de mere positive beskrivelser, men det kan bl.a. ses i fortsættelsen af ovenstående citat s. 60

»alle initiativer, der går ud over dette (dvs. den begrænsede kamp for fabriksautonomi. F. og O.), der konkret presser på med bevæbning og magterobring, blir paralyseret ...« (Roth, s. 60).

20. Det skal lige bemærkes, at Roth jo osse betegner rådene som »professionelle«, i modsætning til samtlige andre fremstillinger vi er stødt på, hvor betegnelsen er »politiske arbejder- og soldateråd«.

21. Roth, s. 60.

22. von Oertzen, kapitel 4.

og bjergarbejderne fra Hamborn fremhæves for

»konkret at stille magtspørgsmålet: de bevæbnede sig under en strejkeaktion på deres eget bjergværk, greb ind i kampene på naboværkerne, og begyndte fra gruberne at føre en mobil lilleputkrig mod de opmarcherede frikorps.« (Roth, s. 65, 66).

Det fremgår her klart, hvorfor Roth ikke kan betragte de professionelle råd som »politiske«, fordi den »konkrete politiske kamp« i hans forståelse er lig den væbnede kamp. Som vi tidligere var inde på, blir Roths kritik af rådene let abstrakt, og dermed apolitisk, fordi han ikke inddrager de objektive og bevidsthedsmæssige forudsætninger, der eksisterer for rådernes arbejde. Denne ahistoriske tendens blir yderligere forstærket ved, at han udelukkende stiller problemet om magtkampen, som et spørgsmål om at gribe til våben eller ikke, og derved ophøje denne form til generel målestok for, hvorledes den socialistiske kamp kan og skal føres.

Vi vil i det følgende konkretisere denne kritik ved positivt at beskrive hvilke arbejdsopgaver rådene stod overfor og/eller stillede sig. Herigennem vil vi søge at komme ind på hvilke betingelser rådene arbejdede på, såvel i forhold til rådsdeltagernes subjektive erfaringsgrundlag, som i forhold til den genstridige omverden. Dette vil vi gøre på baggrund af 3 fremstillinger af de politiske råd i Hamburg, Bremen og Frankfurt.²³

De politiske råds styrkeforhold og arbejdsopgaver

Roth har for så vidt ret i, at de s.k. professionelle råd ikke gik ind i et væbnet opgør med statsmagten, men denne konstatering siger i sig selv ikke meget. Det blir derimod betydningsfuldt, når Roth tar det som udtryk for, at USPD- og rådsteoretikerne anser »enhver diskussion af problemet vedr. omvæltningen af de politiske »Herrschafts«forhold for overflødige« (Roth, s. 59) eller ved moralsk at kritisere dette forhold som et udslag af »pacifisme og panisk angst«.

De politiske råd var ikke »bange« for at udøve proletariatets klassemagt, der var derimod tale om at størstedelen af arbejderne og soldaterne, der indgik i rådene, simpelthen ikke havde nogen forestilling eller ønske om at udøve proletariatets diktatur, i form af et væbnet opgør med staten, med arbejder- og soldaterrådene som udgangspunkt, og den socialistiske rådsrepublik som mål. Dette kan bl.a. læses ud af afgørelsen af kampen om indkaldelsen af national-

23. Efterhånden som arbejdet med det historiske stof skred frem voksede behovet for stadig større nøjagtighed og konkretisering af rådernes arbejde, indre styrkeforhold, lokale særpræg etc. De 3 fremstillinger vi her refererer til skulle således tjene dette formål. Det drejer sig om: H. Laufenberg: »Die Räteidee in der Praxis des Hamburger Arbeiterrates«; P. Kuckuk (udg.): »Revolution und Räterepublik in Bremen«; E. Lucas: »Frankfurt 1918-19: der Arbeiter- und Soldatenrat. Von der Doppelherrschaft zum Einmarsch der Reichswehr«. Som det er tilfældet med det øvrige historiske stof vil vi ikke benytte disse kilder til at give en detaljeret sammenhængende fremstilling af perioden; den kan man finde andre steder. Istedet bruger vi materialet som kilde til en tematisering af nogle af periodens centrale problemstillinger.

forsamlingen overfor bibeholdelse og styrkelse af rådene²⁴. De delegerede på den I. Rådskongres i december 1918 vedtog så at sige deres egen ophævelse ved med stort flertal at fastsætte valget til nationalforsamlingen. Med dette mener vi *ikke*, at rådernes skæbne afhang af denne afstemning, men at den kan ses som en vigtig indikator på hvilken socialismeopfattelse en væsentlig del af arbejderklassen stod for på dette tidspunkt, nemlig ønsket om en borgerligt demokratisk republik. I forbindelse med denne diskussion, skal det lige bemærkes, at der i mange råd fandt en udvikling sted blandt de lokale SPD-medlemmer, der var udtryk for et skred til venstre for den socialdemokratiske rigsregering.

Denne dominans af demokratisk sindede SPD'er og soldater (der overvejende var SPD-tilhængere) viser sig osse i de lokale råd at udgøre en magtfaktor, der ikke kan besværges bort ved radikale krav.

I Bremen fx. opstiller de venstreradikale umiddelbart efter revolutionens begyndelse, d. 9, en række krav, der sådan set meget »konkret« stiller spørgsmålet om proletarietets klasse magt ved at kræve: »arbejderrådene danner i forbindelse med soldaterrådene grundlaget for tilkæmpelsen og overtagelsen af den politiske magt. En aktionskomite, valgt ud af arbejderrådet, skal gennem underkommissioner bemægtige sig de tidligere forvaltningsfunktionærers arbejdsområder« og videre i punktform kræves der: 1) dannelse af en rød proletarisk garde, 6) nationalisering af store og middelstore grundbesiddelser, 7) nationalisering af bankkapitalen bjergværkerne - overhovedet enhver folkeøkonomisk vigtig storbedrift. (cit. efter P. Kuckuk s. 35).

Der stiller sig i forbindelse med disse krav to centrale problemer for de venstreradikale tendenser i forbindelse med magtforholdene i rådene: nemlig 1) forholdet til soldaterne, og 2) forholdet til de borgerligt demokratiske SPD- og fagforeningsrepræsentanter.

Soldaterrådet

Det var et karakteristisk træk i revolutionen såvel på centralt regeringsplan (dvs. Berliner Vollversammlung og Vollzugsrat²⁶) som på lokalt plan, at rådene

24. Det afgørende spørgsmål om videreførelse og udbygning af et rådsdemokrati eller oprettelse af et borgerligt parlamentarisk demokrati var efter Kolbs vurdering (Kolb, s. 198) allerede klart inden selve rådskongressen, fordi der var et klart flertal af SPD-delegerede (ud af ca. 500 delegerede var de 300 SPD'er), som alle bakkede deres ledelse op i dette spørgsmål. Jvnf. referatet fra kongressen, »Allgemeiner Kongress der Arbeiter- und Soldatenräte. Berlin 16. bis 21. Dezember 1918«, Kritische Bibliothek der Arbeiterbewegung nr. 1. Olle und Wolter, Berlin 1973.

25. Se afsnittet om Bremer linksradikale i næste kapitel.

26. Berliner Vollversammlung, der første gang trådte sammen d. 10. nov. 1918, fik frem til I Rådskongres nærmest status af landets øverste rådsforsamling. Ud af denne forsamling valgtes det s.k. Vollzugsrat (7 SPD, 7 Revolutionäre Obleute og 14 soldater), der skulle tjene som eksekutivkomite for rådsforsamlingen. Desuden skulle det have en - meget vagt formuleret - kontrollerende funktion overfor regeringen, Rat der Volksbeauftragten (3 SPD og 3 USPD), som havde dannet sig selv udenom rådsforsamlingen.

var sammensat meget spredt i henseende til klassetilhørsforhold, samt at de proletære soldater for størstedelens vedkommende gik ind i rådernes arbejde med den grundlæggende holdning, at deres opgave var at etablere ro og orden. Det skulle først og fremmest ske ved at demokratisere militæret og forvaltningen, og få gennemført frie og lige valg til et parlament. Den spaltning, der havde fundet sted mellem SPD og USPD, fremstod for mange af de hjemvendte soldater, som nogle tåbelige personlige uoverstemmelser, hvorved den politiske forskel mellem venstrefløjens i USPD og SPD i høj grad kunne blive opslugt af SPDs parole »ikke broderkamp!«.

På denne baggrund er det ikke underligt, at de venstreradikales krav om arbejderbevæbning i en rød garde, i de fleste tilfælde måtte blive et slag i luften. I Bremen tilfældet illustreres det tydeligt ved, at der umiddelbart forud for de ovenfor nævnte krav fra d. 9 november, og forud for »Aktionsprogram der Bremer Linksradikalen«, der udsendtes d. 22 november (ibid. s. 43, 44), var blevet udsendt to erklæringer fra soldaterrådet, hvor det lakonisk meddeles, at »soldaterrådet forpligter sig til at sørge for ro, orden og sikkerhed«, »soldaterrådets anordninger skal osse følges af civilpersoner« (fra d. 7. nov.) og d. 22 meldes det, at »forsamlingen af tillidsmænd ved bremer garnisonen afviser dannelsen af en kommunistisk rød garde. Hæren betragter sig som bærer af revolutionen og er osse den eneste berettigede (berufene) magt til dens sikring«.

Så længe soldaterne således betragtede sig som den »eneste bærer af revolutionen«, var det osse dem, der sad på den væbnede magt. Og denne magt blir i alle tre byer brugt til at gennemtvinge magtforskydninger i rådernes sammensætning og politiske linie. Der tegner sig det generelle billede de tre steder, at venstrefløjens i USPD og de venstreradikale i de første dage efter revolutionens start forsøger at få et forspring for de moderate demokratiske kræfter, ved at det simpelthen lykkes dem at holde SPD og fagforeningerne ude fra de første aktionsudvalg. Med få variationer er billedet så videre, at SPD kort tid efter får enten paritetisk stilling eller ligefrem dominans i rådet, bl.a. p.a. soldaternes magt. I Frankfurt er situationen den, at USPD ved valget af det første Vollzugsausschuss har fået trumfet igennem at repræsentationen skal være 7:2 (USPD: SPD), men få dage efter »forlangte soldaterrådene ultimativt paritetisk sammensætning af Vollzugsausschuss, i modsat fald ville de overtage den fulde magt« (Erhard Lucas, s. 30). Vollzugsausschuss bestod derefter af 7 USPD'er og 7 SPD'er.

I Hamburg viste soldaterrådene sin styrke ved under diskussionerne op til den første rådskongres simpelthen »af egen Machtvollkommenheit«, at fordoble dets antal i arbejder- og soldaterrådet fra 15 til 30 repræsentanter, så der nu var lige sammensætning mellem soldater og arbejdere.« (Laufenberg, s. 612).

Arbejderrådernes demokratiske karakter

Vi vil nu vende tilbage til de venstreradikales forhold til de reformistiske, demokratisk-parlamentariske arbejdere, og hermed kommer vi ind på hvilke opgaver, rådene stod overfor. Vi mener, at der her stillede sig en række konkrete politiske problemer, som Roth derimod tilsyneladende ikke kan betragte som relevante arbejdsopgaver for et revolutionært arbejderråd. P.a. hans opfattelse af, hvad politisk magtkamp er, kan han sige, at rådene handlede som om de ikke erkendte eksistensen af militær og forvaltning. Vi vil tværtimod mene, at de i allerhøjeste grad handlede som om de erkendte eksistensen af disse instanser. De problemer, der gav sig i den specifikke historiske situation var opgaver som: videreførsel af forvaltningen efter krigssammenbrudet, sikring af levnedsmiddelforsyningerne, tilbagetransport af frontsoldaterne, sikkerhedsforanstaltninger i denne forbindelse, arbejdsløshedsunderstøttelse, betaling af soldaterne etc.

Stillet overfor disse akutte problemer, kunne USPD i samarbejde med radikale grupper ikke opretholde deres udelukkelse af SPD'erne. Det viste sig i det øjeblik, de skulle nedsætte underudvalg til varetagelse af de forskellige kontrollerende og udøvende funktioner, som rådene skulle udføre efter, at militæret var brudt sammen, og efter at rådene havde overtaget magten fra de afsatte senater og borgerforsamlinger.

I Bremen var forholdet som sagt det, at Bremer Linksradikalen krævede »bemægtigelse af de tidligere forvaltningsfunktionærers arbejde«, men da de 6 underudvalg skulle dannes (fx. finans- og fabriksvæsen) viste det sig, at pladserne ikke kunne besættes, pga. USPDs og Linksradikales manglende fagkundskab. Resultatet blev, at SPD- og fagforeningsfunktionærer alligevel blev inddraget i disse udvalg, og oven i købet udgjorde flertallet. De venstreradikale kunne ikke engang stille folk til alle udvalgene.

Der var på ingen måde tale om, at disse udvalg skulle erstatte det egentlige forvaltningsapparat. Arbejder- og soldaterrådet måtte sikre sig det afsatte senats loyalitet og forsikringer om videreførsel af de gamle funktioner. Der var ligefrem i nogle tilfælde tale om, at senatet bibeholdt kontrollen med visse vigtige områder, fx. finansdeputationen; hvorved de havde en vigtig fortrinsstilling i forhold til arbejder- og soldaterrådet i de senere opgør. (Den bremerske rådsrepublik, udråbt d. 10 januar fik fx. en meget kort levetid, fordi bankerne en uge efter lukkede for kreditten. Såre enkelt.)

I Hamburg gentager det samme sig i arbejderrådets kommissioners arbejde. De vigtigste kommissioner er efter Laufenbergs mening: justits-, sikkerheds-, uddannelses- og handels- og industrikommisionen. Under den sidste dannedes en vigtig socialpolitisk afd., der skulle »forberede udbygningen af rådssystemet i bedrifterne, og dermed bane vejen for deres socialisering ... »Men konsekvenserne af kommissionernes arbejde var ret få:

»Resultaterne af kommissionens arbejde forblev desværre langt bag de udstukne mål, der på intet område blev nået bare tilnærmelsesvis, hvor skylden lå lige så meget på mangel af egne kræfter, som modstanden fra funktionærerne og direktørerne.« (Laufenberg, s. 598).

I forbindelse med socialiseringen søgte rådet meget »konkret« at løse magtproblemet, idet det arbejdede på at udbygge rådssystemet i bedrifterne. Sagen var, at rådet igennem længere tid havde forhandlet med det nydannede Wirtschaftsrat (bestående af kapitalister, finansfolk etc.) om gennemførelsen af socialiseringen. Men p.a. magtforholdene i byen og rigsregeringens uvilje mod virkelige økonomiske forandringer, var rådet ikke istand til at gennemtvinge en ændring i produktionens styring. Derfor søgte rådet at udbygge og styrke rådsorganiseringen i bedrifterne for at oparbejde en magtfaktor på fabrikerne og værfterne. Disse intentioner (Laufenberg, s. 604-5) kan - ihvertfald på vores spinkle informationsgrundlag - tages som udtryk for et realistisk, og med Roths ord, konkret forsøg på at udvide magtområdet, til ikke alene at omfatte det rent »politiske«, i form af kontrol og overtagelse af de gamle forvaltningsfunktioner. Men revolutionen befinder sig ikke i fri luft, som Rosa Luxemburg udtrykker det, den eksisterer hele tiden i forhold til og på baggrund af kontrarevolutionens pres. Således osse i dette tilfælde. Udbygningen af rådssystemet fusede ud, »da rådets magt svandt ind og det ikke længere besad kraften til at udføre udkastet« (Laufenberg, s. 605).

Til slut vil vi give et enkelt eksempel fra Frankfurt. Her stillede problemet med h.t. levnedsmiddelforsyningen og sikkerheden sig meget påtrængende. Det var i første omgang et generelt problem for arbejder- og soldaterrådene i hele landet at skulle varetage sikringen af levnedsmidler, fordi dette område under krigen havde ligget under Generalkommandoens kompetance. Hele dette apparat var ved krigens slutning brudt sammen. For Frankfurts vedkommende, og velsagtens for hele frontliniens, stillede tilbagetransporten af frontsoldaterne så yderligere arbejder- og soldaterrådet overfor en overvældende opgave i de første måneder. De skulle helt elementært sørge for mad og indkvartering til millionvis af soldater (i den første måned blev 2 mill. soldater transporteret gennem byen). Det var desuden et konstant problem, at de kontrarevolutionære kræfter forsøgte at mobilisere frontsoldaterne mod arbejder- og soldaterrådene, ved at agitere for dannelse af anti-kommunistiske frikorps.

Vi har med disse spredte eksempler slet ikke kunnet give en dækkende fremstilling og vurdering af rådernes arbejde. Vores kilder er alt for mangelfulde til at kunne give en egentlig vurdering af de radikales muligheder i de reformistisk dominerede råd; forstået på den måde, at vi ikke mener os istand til at kunne afgøre om fx. Bremer Linksradikalen kunne have forholdt sig anderledes end de gjorde overfor det gamle forvaltningsapparat, ved f.x. på en eller anden måde at gennemtvinge en fuldstændig kontrol med finansvæsenet.

Vi har derimod villet påpege, at rådene i denne bestemte kampfase af novemberrevolutionen, stod overfor nogle magtinstanser og nogle konkrete, nødvendige opgaver, som ikke kunne fejes af bordet med en henvisning til deres a-politiske karakter. Vi har villet vise, at Roth i sin vurdering og beskrivelse af

den professionelle rådsbevægelse har »forkortet« historien ved at stille det militante opgør med fjenden som generel målestok for hvilken politisk relevans en given klassekamps form har.

Roth medgir den professionelle rådsbevægelse, at den godt nok »meget vel er istand til at blokere for det kapitalistisk-fagforeningsmæssige demobiliseringsprojekt« (Roth, s. 60), fordi den har »tilsvoret sig restaureringen af en historisk forlængst overhalet udbytningssituation« (Roth, s. 59). Men det er »kun« en blokering, en rent defensiv modstand, som ikke er udtryk for den »rigtige« klassekamp: »klassekonfrontationen forskyder sig i revolutionens anden fase til sit 'reale Ebene'« (Roth, s. 66). Der ligger i denne formulering en tydelig tendens til at dogmatisere én bestemt type kamp; at ophæve den til *formen* for klassekamp.

Den »anden« arbejderbevægelse som politisk subjekt

Vi vil i dette afsnit diskutere Roths vurdering af den såkaldt anden arbejderbevægelse som en bevægelse. Som tidligere nævnt går Roth ud fra nogle reelle tendenser i den tyske arbejderklasse. Massearbejdernes større militans er således oplagt - men militansen alene gør det jo ikke. Ud fra den organisationsdebat, der finder sted i tilknytning til massearbejderne, og ud fra de organisationstiltag, som finder sted især i løbet af sommerene efteråret 1920, skal vi prøve at vurdere Roths *politiske* konklusioner på massearbejdermilitansen. I forbindelse med dette projekt er der det problem, at det ikke fuldstændigt entydigt kan afgøres, hvilke organisationstiltag, som repræsenterer massearbejderlinjen inden for arbejderklassen. Der findes dog forskellige holdepunkter: Efter den 1. revolutionsfases nederlag med indførelsen af Nationalforsamlingen forskydes revolutionens geografiske tyngdepunkt til Ruhr og det midttyske område med Halle-Merseburg som centrum. Vi skal altså vende os herimod i vores søgen efter massearbejderorganisationerne. Videre nævner Roth i sin omtale af reaktionerne på den første fases nederlag nogle unionistiske organisationsstillinger som (skulle være) arbejdernes konklusion herpå.

Eftersom den organisatoriske adskillelse af de to arbejdertendenser først finder sted i løbet af revolutionen, og da den debat, der finder sted her er præget af debatten under krigen, må vi tage vores udgangspunkt i organisationsdebatten under krigen. Vi vil i denne sammenhæng beskæftige os med den indflydelse, erfaringerne med SPDs politik under krigen fik for de revolutionæres organisationsdebat.²⁷

27. Vores fremstilling bygger her på: H.M. Bock: »Syndikalismus und linkskommunismus 1918-23«, op.cit.

Den revolutionære krigsopposition

Hvor de revolutionære tendenser i arbejderbevægelsen op til krigen kun havde været organiseret som uformelle fraktioner inden for SPD, satte der under krigen en afklarings- og selvstændiggørelsesproces ind, hvis umiddelbare anledning var SPDs borgfredspolitik (der som fremhævet af Roth var alt andet end 'borgfred', set med arbejderøjne). Bl.a. tilskyndet af SPD-højrefløjens ønsker om en annexionsfred skilte det Kautskyske centrum sig ud fra SPD og dannede en selvstændig fraktion i rigsdagen, »Sozialdemokratische Arbeitsgemeinschaft« (S.A.). I 1917 følger den egentlige organisatoriske selvstændiggørelse med dannelsen af USPD igennem en sammenslutning af S.A. og Spartakusbund. Organisationsdebatten på USPDs stiftelseskongres viser, hvilke konsekvenser de revolutionære har draget af SPDs politik. Den grundlæggende tematik i diskussionen er masse-fører problematikken. Fritz Rück, der taler for Spartakusbund i organisationsspørgsmålet, lægger stor vægt på, at partiets holdning skal fastlægges ud fra stemningen i masserne (underforstået: i SPD udformede førerne suverænt politikken), desuden går han kraftigt ind for at de lokale organisationer får stor selvstændighed. Der var en udbredt antibyrokratisk stemning blandt spartakisterne, man talte imod betalte funktionærer, højst 5% af slagsen og i den dur. Man ser, at de revolutionæres kritik retter sig mod den organisatoriske form som årsag til udviklingen af den politik, de var utilfreds med. Det egentlige politiske problem i denne diskussion er opfattelsen af forholdet mellem masse og parti: om det er *massen* eller *partiet* der er subjektet. Den principielle forskel i positionerne omkring dette punkt kan exemplificeres vha diskussionen mellem Kautsky og Pannekoek i Die Neue Zeit (vistnok ca. 1912).

Den umiddelbare foranledning til diskussionen - som er en slags fortsættelse af massestrejkedebatten fra 1904-6 - er den stagnerende tendens i vælgeropslutningen om SPD. Det diskuteres altså hvordan SPD kan styrkes. Kautsky måler arbejderklassens styrke efter dens organisationsgrad. Det afgørende for ham er hvor mange arbejdere, der er medlemmer af parti og fagforening. Han fremhæver den lave organiseringsgrad og konkluderer herudfra, at hovedvægten må lægges på styrkelsen af organisationen. Massestrejken kan for Kautsky kun komme på tale som et *middel* til at fremme den parlamentariske strategi, vælgeropslutningen, men har ikke nogen rolle som selvstændig kampform, som udtryk for arbejderklassens måde at radikaliseres på. Kautsky hælder i denne debat sit hoved til kapitalens udviklingslovmæssigheder: kapitalen bevæger sig af sig selv hen imod sit sammenbrud. Det gælder om ikke at risikere noget, altså ikke risikere massestrejken. I Kautskys opfattelse er partiet bevægelsens centrum, den egentlige målestok for dens styrke. Det er altså *partiet*, der er subjektet. Pannekoek fremhæver heroverfor, at bevægelsens styrke og klassekarakter ikke afhænger af organiseringsgraden. Det afgørende er placeringen i forhold til produktionsprocessen: 29% hhv. 56% af samtlige tyske arbejdstage-re er placeret i middelstore hhv. store bedrifter. Hvor Pannekoek altså vurderer

de revolutionære udviklingsmuligheder i relation til klassen og dens placering i produktionen, fixerer Kautsky alene på medlemsbogen. Hos Pannekoek er det altså *klassen, der er subjektet*. Bock trækker den principielle uenighed mellem Kautsky og Pannekoek op således: »For Kautsky består organisationen kun i de virkelige, konkrete forbund eller foreninger, og bliver kun holdt sammen i kraft af statutternes ydre binding. Denne ydre form ser han truet af den revolutionære aktion og med deres (organisationernes (O&F)) falden bort (er) alt tabt.«²⁸ En sådan opfattelse må naturligvis have som konsekvens, at partiet bliver en hemsko for klassens udvikling af selvstændige, revolutionære kampe. Debatten under krigen blandt de revolutionære er i høj grad et opgør med dette syn på forholdet mellem masse og parti. Over for Kautskys overbetoning af partiets og organisationens betydning står Pannekoeks overbetoning af massespontantiteten: »Organisationsånden, sammenhørighedsånden (Geist), hvorigennem arbejderne overalt optræder som enig masse, hvorigennem den organisatoriske handlen for dem er blevet til anden eller rigtigere til første natur.«²⁹

Opgøret med SPDledelsen og dens politiske og organisatoriske forestillinger, partiets hæmmende indflydelse på klassens selvstændige aktiviteter følger i en stærkt følelsesladet form. Om denne reaktion på SPDs udvikling og de revolutionæres forståelse af den konkluderer Bock:

»Den stærkt følelsesladede afvisning af politisk ledelse, som var fremgået af opgøret med partiledelsen, var blandt medlemmerne den mest almene og udbredte oppositionsform og forblev indtil 1921 den mest konstante socialpsykologiske faktor bag massetilløbet til de venstreradikale organisationer.« (Bock, s. 60).

Selv om det er tænkeligt, at Bock overvurderer betydningen af SPDs manipulationer, er det uomtvisteligt, at opgøret med SPD spiller en central rolle for den videre debat i den venstreradikale tendens. Bl.a. får identifikationen af erfaringerne med SPD-ledelsen med hvad man kan forvente af et politisk lederskab overhovedet, afgørende betydning for de syndikalistiske og unionistiske tendensers forhold til partimæssig organisering. Opgøret med SPD influerer altså afgørende på den forståelsesramme, inden for hvilken de organisatoriske problemer bliver diskuteret inden for massearbejdertendensen. SPDs politik under krigen har således - modsat Roths antagelse - anden betydning for massearbejderne end en ændring i klassekonfrontationsmodusen.³⁰

Det skal medtages i en vurdering af denne konklusions vægt at Bock næppe underdriver i sin fremhævelse af SPD-byrokratiseringens betydning for debattens udvikling. At en stor del af de revolutionære kritikere af SPD forstår SPDs udvikling som et udslag af lederskabets selvstændiggørelse, byrokratiseringen mv. er på baggrund af det af Bock fremførte citatmateriale hævet over tvivl.

28. Ibid. s. 52-53.

29. »Die Machtmittel des Proletariats«, citeret fra Boch, op.cit., s. 53.

30. Jvf. Roth, s. 43.

Modsætninger inden for den revolutionære opposition³¹

Spartakus-bund er egentlig delt i to tendenser, repræsenteret ved Rosa Luxemburg og Karl Liebknecht. Rosa Luxemburg kritiserer som en af de første SPDs reformisme, men drager ikke nogen organisationsteoretiske konsekvenser her mht det revolutionære partis struktur, hvilket hun bliver kritiseret hårdt for af de venstreradikale, bl.a. Laufenberg. Når hun ikke foretager et opgør med SPDs organisationsstruktur (selvom hun altså nok er uenig) kan det skyldes, mener Bock, at hun hele tiden ønsker, at venstrefløjen skal forblive som opposition inden for partiet. Hun argumenterer imod en organisatorisk selvstændiggørelse af oppositionen, såvel ved dannelsen af USPD som ved dannelsen af KPD(s), fordi hun mener, at de revolutionære må arbejde *inden for* rammerne af de organisationer, arbejderne er tilknyttet. Hun er altså bange for, at selvstændiggørelsen - her tænkes på KPDs dannelse - vil udvikle sig til en sekt, som ikke har noget fodfæste i arbejderklassen. En anden grund til, at hun ikke tilslutter sig kritikken af SPDs udvikling i relation til fører-massediskussionen, er, at hun ikke er enig i det føderalistiske grundlag, hvorpå kritikken fremføres.³² Hendes organisatoriske forestillinger implicerer således ikke en benægtelse af nødvendigheden af en politisk ledelse, således som den føderalistiske opposition tenderer imod at gøre det. Roth karakteriserer den tendens i Spartakusbund, som Rosa Luxemburg repræsenterer, som en fagarbejdertendens. Denne tese er vi sådan set ikke i stand til at vurdere. Man kan dog bemærke, at Spartakusbunds rekrutteringsbasis var særdeles uhomogen - i januarkampene indgik i meget væsentlig grad *ppalteproletarer*.

Den anden tendens inden for Spartakusbund - angiveligt massearbejdertendensen - er repræsenteret ved Karl Liebknecht. I organisationsspørgsmålet går Karl Liebknecht ind for en selvstændiggørelse, ligesom han modarbejder en stram organisationsform med en politisk ledelse med vide beføjelser.

Die Bremer Linksradikale

De kendteste skikkelser med tilknytning til Bremer Linksradikale (hvis organisation op til KPD(s) dannelse først hedder Internationale Sozialisten Deutschlands, senere IKD (hvor K står for Kommunisten) er Johannes Knief og Paul Frölich, som sammen redigerer tidsskriftet »Arbeiterpolitik«. Gruppens synspunkter udtrykkes bl.a. af Pannekoek, hvis synspunkter i fører-massediskussionen vi tidligere har været inde på. Bremerfolkene kritiserer Spartakusbund for at gå sammen med centristerne i USPD - de skulle dermed holde

31. Betegnelsen den revolutionære opposition bruges her som fælles betegnelse for såvel den venstreradikale tendens som den tendens, der senere bliver grundstammen i KPD efter udskillelsen af de venstreradikale.

32. Dette fremgår ifølge Bock især af 'Junius'-brochuren.

en bagdør åben til SPD. I organisationsspørgsmålet ligger de altså nærmere Liebknecht-tendensen i Spartakusbund end Rosa Luxemburgs fløj. Dette bliver tydeligt på KPD(s)s stiftelseskongres, hvor de venstreradikale synspunkter på organisationsspørgsmålet (lokalorganisationernes beføjelser over for ledelsen) og deltagelse i parlamentsvalget sejrer: stor magt til de lokale organisationer, afvisning af deltagelse i parlamentsvalget.³³

»Die Hamburger Linksradikale«

Med henblik på den senere diskussion af massearbejdernes organisationsdebat er Hamburgfolkernes bidrag til diskussionen under krigen vigtigt. Især i spørgsmålet om karakteren af arbejderklassens faglige organisering, om forholdet mellem faglig og politisk organisering ligger Hamburgfolkernes synspunkter tæt op af de synspunkter, som Roth karakteriserer som arbejderklassens typiske konklusion på den 1. revolutionsfases nederlag. Hamburgfolkene arbejder for en organisering, der er bygget op med de enkelte bedrifter som grundenhed, sammenfattet i industriforbund. Man mener, at det hidtidige faglige organisationsprincip (hvor arbejderkvalifikationerne udgør det organisatoriske princip) er overhalet af den kapitalistiske udvikling - reelt er bedrifterne klassekampens udgangspunkt. De forestiller sig, at massestrejken (generalstrejke) er indledningen til revolutionen, og at den økonomiske kamp slår om i en politisk aktion, når de uorganiserede masser træder i aktion. Hamburgfolkene er altså nogle af de tidligst formulerede repræsentanter for den unionistiske organiseringsform (bedrifterne og industriforbundene udgangspunkt, unionen en *enhedsorganisering*, som overvinder adskillelsen mellem økonomisk og politisk organisering (i fagforening-parti) (se Bock, s. 79-80)). Hamburgerfolkernes forestillinger er påvirket af IWW³⁴, som drev en kraftig agitativ virksomhed bl.a. i Hamburg.

Det rids, vi her har givet af nogle af de vigtigste positioner i det revolutionære venstre under krigen har ikke skullet rejse en debat om forholdet mellem masse og parti, mellem spontanitet og politisk ledelse (ikke fordi vi ikke mener, at det ikke er relevant, men fordi vi ikke er i stand hertil nu). Det skal vise, dels

33. KPD splittes senere (oktober 1919) på disse spørgsmål.

34. International Workers of the World (IWW) blev grundlagt i USA i 1905. En meget militant organisation med et stort islet af anarkistiske og anarkosyndikalistiske arbejdere, indvandrede fra Øst- og Vesteuropa. IWW var en organisation, som stod *uden for* såvel I. som II. internationale traditionerne. IWW organiserede det amerikanske proletariat i overensstemmelse med dets særlige vilkår: Det var sammensat af etniske minoriteter, indvandrere, var yderst mobilt (hverken bundet til fag eller fabrik). IWW er involveret i nogle af de mest voldsomme klasseammenstød i USA på dette tidspunkt. Bologna: »Zusammensetzung der Arbeiterklasse und Theorie der Partei an den Anfängen der Rätebewegung«, i: Bologna/Cacciari: »Zusammensetzung der Arbeiterklasse und Organisationsfrage«, op.cit., s. 16f.

hvordan venstreoppositionen er så dybt splittet på organisatoriske spørgsmål, at den ikke på længere sigt ville kunne optræde som samlet bevægelse, dels vil vi vise, hvordan organisationsspørgsmålet bliver diskuteret på baggrund af erfaringerne med SPD og massestrejkerne 1905, men *ikke* i relation til hvilke krav kapitalens organisering, de objektive forudsætninger for en overvindelse af kapitalismen stiller til en revolutionær organisering. Efter Rabehls mening er det revolutionære venstre for længe knyttet til SPD og dermed præget af opgøret med SPD. »Den politiske gennemsættelse af indsigten i nødvendigheden af proletariatets revolutionære organisation, ensbetydende med en spaltning af SPD var blevet forsøgt for sent af de distinkte venstre (die deutlichen Linken)«³⁵ Alle de vigtige organisatoriske erfaringer kunne derfor først gøres under revolutionen.

Fastholder man samtidig, at de revolutionære - ud over deres relative teoretiske uafklarethed mht. kapitalismens udvikling³⁶ og deres organisatoriske svagheder - endvidere udgjorde en temmelig lille flok - så er det klart, at de ikke kunne give Novemberrevolutionen karakter af en proletarisk socialistisk revolution. Så meget mere, som der sandsynligvis ikke var større klangbund for den revolutionære agitation. Ifølge Bock (op.cit., s. 117) var 'den aktivistiske tendens' meget aktiv mht. agitation og propaganda, men uden større effekt. En del af forklaringen har vi været inde på i omtalen af SPD og betydningen af den borgerligt-demokratiske skoling af arbejderne. Krigstrætheden har sikkert også spillet en rolle.

Det her fremførte er ikke i sig selv et bevis imod Roths tese om fagarbejdernes dominans i arbejderbevægelsen under og efter krigen, indtil rådsbevægelsens nederlag. Men det er et forsøg på at rejse problemerne omkring SPD's indflydelse i arbejderklassen, karakteren heraf, karakteren af de forestillinger om klassekamp og socialisme, som SPD havde medvirket til at udbrede i arbejderklassen, på den ene side, på den anden side det revolutionære venstres teoretiske, organisatoriske og størrelsesmæssige svaghed, alt dette peger på nogle praxismuligheder, som ikke giver sig ud fra Roths tilgang. Det åbner for en diskussion af, hvilke taktiske problemer det revolutionære venstre i grunden stod over for, hvilke betingelser de måtte fungere under mv. Vi løser ikke alle disse problemer (for så vidt som vi overhovedet får arbejdet os frem til alle de vigtige problemer), men vi prøver at pege på en indfaldsvinkel på dette afsnit af vor periode (1918-23), som i langt højere grad end Roths tilgang muliggør en adækvat politisk vurdering af historien.

35. Hans-Dieter Heilmann og Bernd Rabehl: »Die Legende von der 'Bolschewisierung' der KPD«, i: SoPo-Reprint, Erlangen 1974, s. 419. Oversat i: Rabehl: Den tyske arbejderbevægelse, særnummer af Politiske Arbejdstekster, 1975, s. 120.

36. Mange venstreradikale mente, at kapitalismen stod foran sit umiddelbare sammenbrud, mens Rosa Luxemburg mente, at overvindelsen af kapitalismen var ensbetydende med en lang proces.

Reaktionerne på rådsbevægelsens nederlag i den venstrekommunistiske bevægelse

Under hele Novemberrevolutionens første fase (efterår 1918, begyndelsen af 1919) havde syndikalisterne (»Freie Vereinigung«) stået temmelig stærkt i Ruhrområdet, og havde spillet en vigtig rolle i strejkerne her. En egentlig massetilstrømning følger imidlertid først efter nedslagningen af den store generalstrejke i april 1919. Arbejderne forlader fagforeningerne (de socialdemokratiske) i massevis. Da syndikalisterne havde en længere tradition bag sig, og derfor havde de klareste formulerede forestillinger og et bedre agitationsapparat, lykkes det ikke for unionisterne at slå igennem for alvor i Ruhr-området. Til gengæld står unionisterne stærkt i det midt tyske område omkring Halle-Merseburg.

I de unionistiske og de syndikalistiske tendenser er der nogle fælles træk. I begge tendenser fremhæves den økonomiske kamps betydning, kampformen er den direkte aktion, der kulminerer i massestrejken. Det hedder således i et syndikalistisk opråb: »I stedet for de valgte føreres unyttige talen i parlamentet sætter syndikalisterne den direkte aktion, massernes skabende handling. Også de politiske kampe fører syndikalisterne med *fagforeningsmæssige* midler ... men ikke papirresolutioner og protester.«³⁷ Det er en udbredt opfattelse, at arbejderklassens hidtidige økonomiske og politiske organisationer fuldstændigt har svigtet. Deltagelse i parlamentet og lokalforvaltning afvises ligesom enhver partimæssig organisering afvises som en hemske for klassens kamp. »Syndikalisterne er af den mening, at de politiske partier, hvilken idekreds de end tilhører, aldrig er i stand til at gennemføre den socialistiske opbygning, men at dette arbejde kun kan udføres af arbejdernes økonomiske (wirtschaftlichen) kamporganisation.«³⁸ Man afviser erobringen af den politiske magt gennem partiet, vil afskaffe enhver form for politisk magt umiddelbart.

Unionisterne er ligeledes meget skarpt afvisende over for den partimæssige organisering i deres principielle holdning til problemet, men i praksis slår denne holdning ikke rent igennem. Unionisterne er splittet på spørgsmålet. AAUD (Allgemeine Arbeiter Union Deutschlands) bliver med tiden en faglig parallelorganisation til KAPD (Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands).³⁹

37. »Aufruf der Freien Vereinigung deutscher Gewerkschaften«, 14. december 1918, citeret efter Bock, op.cit., s. 352, fremhævelsen i programmet.

38. Principerklæring fra Freien Arbeiter Union Deutschlands (Syndikalisten), december 1918, citeret fra Bock, op.cit., s. 363.

39. KAPD udskilles fra KPD i efteråret 1919. Baggrunden for splittelsen er uenighed om organisationsspørgsmålet, fagforeningsspørgsmålet og spørgsmålet om deltagelse i valg til nationalforsamlingen. Den fraktion, som fortsætter i KPD, kræver en centraliseret ledelse, deltagelse i parlamentsvalg og arbejde i de eksisterende fagforeninger (fremfor grundlæggelse af særlige kommunistiske fagforeninger). Medlemmer, der ikke vil acceptere disse principper, bliver ekskluderet og danner KAPD. Splittelsen sker på foranledning af de af Poul Levi fremlagte »Leitsätze über kommunistische Grundsätze und Taktik«.

I princippet forsøger unionisterne at placere sig som en ophævelse af modsætningen mellem *føderalisme* (syndikalisterne) og *centralisme*.

»Under *centralisme* forstår vi den form, som binder og knægter massernes vilje. Den er for AAU den djævel, som må tilintetgøres. Den er antisocial.

Føderalismen er dens modsætning. *Men dens modsætning på basis af den samme samfundsf orm (wirtschaftsweise)*. Den betyder selvherlighed, enkeltindividets stive egenvilje (eller den enkelte bedrifts ...) Proletariatet ved, at det kun kan komme til en overvindelse af kapitalen gennem den snævraste *sammenslutning*. Denne sammenslutning giver sig i stadig større styrke og i stadig større omfang i videreudviklingen (Fortbildung) af rådssystemet.«⁴⁰

Ud fra Roths bestemmelse af reorganiseringen af produktionsprocessen og talarbejderen under krigen, er det *teoretisk* set ganske logisk at pege på den unionistiske organisationsdebat og -form som konklusion på erfaringerne med den første kampfase, som en rigtig reorganisering af arbejderklassens organisationsformer i overensstemmelse med ændringen af det produktionsmæssige grundlag. Med omlægningen af produktionen er der sket en dequalificering af de fleste arbejdsfunktioner, med en tendentiell udviskning af faggrænserne som følge (i hvertfald inden for nogle industrigrene). Den unionistiske *enhedsorganisation* passer også som hånd i handske til Roths opfattelse af forholdet mellem økonomisk og politisk kamp: massearbejdernes kampe slår umiddelbart over i politiske kampe. Endelig er en organiseringsform, der har de enkelte bedrifter som grundpille (sammenfattet i industriforbund) mere adækvat i forhold til bedriftens rolle som udgangspunkt for arbejdskampene, end den faglige organisering er det: den virkelige klassekamp respekterer ikke faggrænserne.

Imidlertid vil det være noget af en tilsnigelse - så vidt vi kan bedømme det ud fra Bocks angivelser - at hypostasere det unionistiske organisationsprincip som *den* erfaring, massearbejderne drager ovenpå rådsfasens nederlag. Grundlaget for denne påstand er påpegningen af modsætningerne inden for massearbejderbevægelsen på det organisatoriske plan, splittelsen i syndikalistiske og unionistiske organisationer - speciel vigtig er påpegningen af den forskellige opfattelse af den politiske kamp og den partimæssige organisering. Selv om AAUD er splittet på spørgsmålet, er partitilhængerne i flertal. Organisatorisk og politisk var massearbejderne splittet, sådan at man næppe med rimelighed kan tale om en homogen politisk bevægelse. Dette fremhæves for at perspektivere Roths politiske konklusion på den militante massearbejderlinje: den var den egentligt revolutionære linie - en linie som findes i dag i kimform, og som er det, der må bygges videre på. Roth fæstner sig *kun* ved militansen i begrundelsen af, hvorfor denne tendens er særlig udsigtsrig.

Se: Herman Weber: »Die Wandlungen des deutschen Kommunismus«, EVA 1969; Ossip K. Flechtheim: »Die KPD in der Weimarer Republik«, EVA 1969, kapitel 2; og Bock, op.cit., kapitel V og VIII (Kapitel VIII handler specielt om KAPD).

40. »Aus den Richtlinien der AAUD«, citeret fra Bock, op.cit., s. 390f.

Roth som historiker

Selv om vi i det foregående ikke har beskæftiget os med hele bogen »Den 'anden' arbejderbevægelse« vil vi i det følgende alligevel give en principiel karakteristik af den måde, hvorpå Roth analyserer historien.

»Den 'anden' arbejderbevægelse« er udtryk for et politisk projekt, nemlig at pege på en klassekampslinje, den militante massearbejdertradition, som det der kan bygges på i dag i forsøget på at 'genoplive' en revolutionær tradition i arbejderklassen - en tradition, som kan være et alternativ til på den ene side den socialdemokratiske klassesamarbejdende reformisme, på den anden side den ortodoxe kommunistbevægelse. Dette politiske program præger Roths vurderinger af SPD, fagforeningerne og KPD. Det fører til en radikal kritik af de eksisterende arbejderorganisationer. Men kritikken er ikke gennemført materialistisk, selvom det umiddelbart kunne se sådan ud. Roth forsøger eksempelvis at klassebestemme SPD før krigen som fagarbejderparti, men kommer ved denne bestemmelse ikke ind på livet af de konkrete modsætninger i SPDs grundlag. Han kan derfor ikke foretage en egentlig materialistisk analyse, der kan pege på de politiske muligheder, som de revolutionære havde - i stedet placerer han sig i en moralsk position.

Der er en nøje sammenhæng mellem bogens politiske projekt aktuelt og dens måde at forholde sig til klassekampen på. Roth tager umiddelbart stilling til fordel for arbejdermilitansen og stiller sig dermed - efter egen mening - på et arbejderstandpunkt. Hermed bryder Roth med gängse former for parti- og organisationslegitimerende historieskrivning og forsøger at tage udgangspunkt i klassens kampe. I stedet for at ville skrive organisationernes historie, vil Roth skrive *klassens* historie. Dette formål er en del af baggrunden for den åbenbare succes, som »Den 'anden' arbejderbevægelse« har fået: den præsenterer en radikalt anden historie forståelse, som ud fra en beskrivelse af selve klassens kampe giver en ny sammenhæng i historien. Hermed får arbejderbevægelsens historie en dimension, som savnes voldsomt i den overvejende del af litteraturen - også den, som ikke direkte er organisationshistorie skrevet ud fra organisationens standpunkt selv. Roth begrundet sin opfattelse af spaltningen i arbejderklassen i en subjektiveret klassekampsopfattelse: borgerskabet angriber arbejderklassens basis vha teknologi; arbejderklassen er materielt konstitueret i den teknologisk struktur, borgerskabet i viljen.

Selv om Roths begejstring for arbejdermilitansen søges begrundet i mas-searbejdernes arbejdsvilkår og den repression, de er udsat for, sker denne begrundelse ikke i sammenhæng med en begribelse af den samlede historiske udviklings lovmæssigheder. Tværtimod er denne sammenhæng en idealistisk voluntaristisk historieforståelse, som groft kan koges ned til følgende:

1. Borgerskabet strukturerer produktionsprocessen (fastlægger dens teknologiske struktur) og afstedkommer derved en bestemt sammensætning af arbejder-

klassen, idet: kapitalens teknologiske struktur determinerer arbejderklassens sammensætning fagligt og politisk. Nystruktureringen af arbejderklassen er det egentlige formål med indførelsen af den ny teknologi - den skal bryde arbejderklassens magtpositioner.

2. De kampformer, som arbejderklassen kan udvikle på dette grundlag, truer kapitalakkumuleringen, og kapitalistklassen må derfor med tiden (dvs. når arbejderklassen endelig har omstillet sig til de nye vilkår) søge nye veje, dvs. en nysammensætning af arbejderklassen. Således omstrukturerer kapitalistklassen arbejderklassen under 1. verdenskrig, går i krise (som svar på arbejdernes styrke) og indfører det fascistiske diktatur og den 2. verdenskrig.⁴¹

Denne historieforståelse ignorerer totalt det kapitallovmæssige grundlag for akkumuleringens historiske forløb, og Roth er hermed ude af stand til at bestemme dialektikken mellem kapitalakkumuleringen og klassekampen. Dette gør det igen umuligt at bestemme klassekampens (den socialistiske kamp og den socialistiske revolutions) objektive udfoldelsesbetingelser. Roths historiefopfattelse er altså - isolerede materialistiske tilgange til trods - grundlæggende idealistisk.

»Han betragter det historiske forløb ud fra den undertrykte klasses standpunkt, idet han identificerer sig med en historisk bevægelse hos denne klasse og ophøjer dens politik til et princip som skal repræsentere det rigtige, det proletariske over for andre kampformer. Denne position fortaber sig let i tårepersende moral; historikeren er ikke mere i stand til at se klassekampen i en objektiv sammenhæng inden for den historiske periode. Hans identifikation med de historiske aktører kan gå så vidt, at han endog ser nutiden gennem disse fortidige heltes briller. Han, som drog ud for at ødelægge de borgerlige legender, for subversivt at undergrave de herskende ideer, vender tilbage belæst med nye legender, som indhyller virkeligheden i et tågeslø.⁴²

En sådan kapitalismeanalyse kan aldrig være grundlag for udviklingen af en rigtig politik.⁴³

Ifølge Roth reagerer arbejderne (massearbejderne) spontant og militant på de overgreb, som de udsættes for i produktionen. Konfrontationen på produktionsplan (kampen om udbytningsratens størrelse) er akse i Roths historieforståelse. Han regner altså med fabrikken som en primær politisk socia-

41. Denne teori fører til det absurde resultat, at fascismen skulle være et resultat af og svar på arbejderklassens styrke! - det forholder sig lige omvendt.

42. Bernd Rabehl: »Historie og klassekamp«, Rhodos 1974, s. 12.

43. At dømme ud fra de få tilgængelige oplysninger om Roths arrestation i forbindelse med en skudveksling med politiet, så er hans militansbegejstring (der - som nævnt - udtrykker en forvrænget opfattelse af den kapitalistiske realitet og de politiske bekæmpelsesmuligheder: enten total accept eller total negering) fæstnet subjektivt i et uforsonligt had til kapitalismen - med deraf følgende politisk forvirring. Denne konfrontation kan betragtes som udtryk for en logisk kontinuitet mellem Roths partitagen for arbejdermilitansen og hans egen eksistentielle desperation over dens aktuelle fravær, der så får udtryk i hans personlige endeligt som isoleret bypartisan.

liseringsinstans, som et grundlæggende udgangspunkt for arbejdernes aktive klassekampsdeltagelse. Denne funktion er ikke forbeholdt masse(arbejder) produktionerne, som nyere klassekampserfaringer klart viser (Lip fx). I vurderingen af massearbejderproduktionens politiserende funktion ser Roth bort fra denne type produktionsproces' destruktive momenter; momenter som meget vel kan slå ned i arbejdernes holdning som afmagtsfølelse, apati, indre emigration (fantasiflugt) mv. Denne mangel hænger sammen med at Roth stort set kun beskæftiger sig med arbejderklassen i relation til produktionen, men ikke beskæftiger sig med den kontekst (øvrige livssammenhænge, klassekampsniveau mv) som produktionsprocessen opleves i. Roth beskæftiger sig ikke med den forståelsesramme og erfaringshorisont, hvormed arbejderne møder produktionen. I sig selv lægger produktionsprocessen ikke op til en omfattende forståelse af det kapitalistiske udbytningssystem, men repræsenterer en begrænset fremtrædelsesform herfor: produktionen er monoton, usund, farlig, repræsenterer den ikke-fri tid.

Betingelserne for dannelsen af en revolutionær bevidsthed gror altså ikke ud af produktionen alene, men må tænkes som resultat af en sammenhæng mellem klassekonfrontationen i produktionsprocessen og de øvrige samfundsmæssige områder og det forståelsesberedskab, hvormed konfrontationen forstås, og dermed bliver anstødten til en læreproces.

Dette forståelsesberedskab er præformeret (inden mødet med produktionen) af de sammenhænge, som arbejderne i øvrigt har indgået i/indgår i: den primære socialisation, skole- og uddannelsessystemets borgerlige påvirkninger, familiesammenhængens apolitiske rekreationsudfoldelser placeret i fritiden, massemediers indoktrinering mv. Hermed er med stikord angivet nogle sammenhænge, som producerer en erfaringsfraktionering, der hæmmer dannelsen af en sammenhængende indsigt i kapitalismen. Roths opfattelse af at produktionsprocessen og det 'skjulte' eller åbne klassesammenstød, der foregår her, er den eneste mulige kilde til dannelsen af revolutionær bevidsthed, er således teoretisk uholdbar. De taktiske/strategiske konsekvenser, der kan drages heraf, må følgelig også være fejlagtige. Dette vil vi komme ind på i afsnittet om arbejdsproces og emancipation.

Bock som historiker

Bocks »Syndikalismus und Linkskommunismus 1918-23« repræsenterer en typisk borgerlig-videnskabelig form for historieskrivning. Den er meget grundig i sin gennemgang af de venstrepradikale organisationsdiskussioner og organisationsdannelser. I kraft af de umiddelbare akademiske ambitioner besidder den en ærlighed over for kildematerialet, som i høj grad savnes hos Roth, der styret af legitimationstvang over for den grundlæggende tese flere gange må gøre vold på kendsgerninger og imod de angivne kilder.

Det akademiske »upolitiske« præg får Bocks bog ved, at den ikke belyser stoffet ud fra nogle bestemte historiske problemstillinger af relevans for arbejderbevægelsens teori og praxis,⁴⁴ men forholder sig rent sociologisk-registrerende til stoffet. Den klassekampssammenhæng, som de venstreradikale organisationstiltag foregår i, spiller en overordentlig tilbagetrukket rolle i fremstillingen. Man får således det indtryk, at det er organisationerne (parti-, fagforening), der er klassekampens grundlæggende faktorer, at det er organisationerne der skaber historien. Umiddelbart har bogen således et upolitisk præg - den tager ikke stilling, men svæver registrerende over vandene, opregner organisationerne, meddeler deres styrke og programatiske forestillinger. Men nogen vurdering af deres politiske og organisatoriske forestillinger i relation til den aktuelle klassekampssituation, arbejderklassens faglige og politiske udvikling, de taktiske hovedproblemer etc. finder man ikke.

Det vil være fejlagtigt herudfra at karakterisere bogen som upolitisk: selvom den ikke søger en eksplicit stillingtagen, skinner en sådan alligevel igennem, fx. i den markante fremhævelse af SPDs byrokratisering og resultaterne heraf. Bogen kan måske vurderes som et forsøg på at gøre op med SPDs reformisme ud fra en forståelse af denne som et resultat af byrokratiseringstendenserne. Det afgørende er imidlertid, at stofbehandlingen ikke bliver totalt underordnet og gennemkværnet denne tese.

Arbejdsproces og emanicipation

Til slut skal vi antyde en indholdsmæssig diskussion af perspektiverne i massearbejdernes hhv. fagarbejdernes kamp (for nu at diskutere ud fra en accept af Roths vel rigide opdeling).

Roth fremhæver, at produktivkræfterne udvikles og formes som et våben mod arbejderklassen. Den udviklede kapitalistiske masseproduktion med dens objektive automatik binder arbejderne og deres arbejdsydelse til en proces, som de er objekter for. Arbejdernes muligheder for selv at regulere arbejdstempoet er ophævet. Under sådanne arbejdsomstændigheder (som indebærer støj, gift, legemsbeskadigelse, hurtig nedslidning) er arbejdet et absolut onde. Nogle af de krav som har været fremført under de seneste års massearbejder-

44. Eksempler herpå kunne være: forholdet mellem spontanitet og politisk ledelse i relation til organisationsopbyggende arbejde (organisationens karakter), forholdet mellem karakteren af forankringen i arbejderklassen og partiets struktur, problemerne omkring forholdet mellem demokratisk og socialistisk kamp i arbejderbevægelsen, sammenhængen mellem klassekampsudviklingen og organisationsdebatten, for at nævne nogle.

kampe i Norditalien fx, må ses på denne baggrund. Det er krav og paroler som: »Vi vil have det hele« (jvnf. Balistrinis bog af samme navn) og radikale lønkrav.⁴⁵ Disse krav drejer sig om en indskrænkning af den tid, der skal tilbringes i produktionen, til det mindst mulige, til fordel for en udvidet fritid med udvidede konsummuligheder (det egentlige liv ligger i fritiden). Perspektivet i sådanne krav er en afskaffelse af arbejdet overhovedet. Heroverfor står fagarbejderkampenes forsøg på at opnå kontrol over produktionen (for at modstille ekstremerne). Herudfra kan diskuteres de socialismeforestillinger, der ligger i forlængelse af disse krav, forudsat at disse ensidigt gøres gældende i kampen.

Massearbejderne

Den emancipationsforestilling, som kan uddrages af de nævnte massearbejderkrav om øget fritid og mere løn peger frem mod en situation, hvor arbejdet er reduceret til et minimum = den automatiske fabrik. Den direkte relation til arbejdsprocessen er ophævet. Det egentlige udfoldelsesfelt for de menneskelige artsmuligheder⁴⁶ er lokaliseret til fritiden. Lægges dette perspektiv til grund for en socialisme' model' vil der være tale om en absolutering af bestemte sider af kapitalvangens effekter til et socialistisk perspektiv: arbejdet accepteres som det onde, det er under kapitalismen, opdelingen i arbejdstid-fritid anfægtes ikke. Den sidste rest af lystfyldthed, som kapitalismen levner arbejderklassen (og det i deformeret form) lægges til grund for frigørelsen.

Fagarbejderne

I nogle af de kendteste fagarbejderkampe fra de seneste år sker der det modsatte (eksemplet er LIP). Der tilkæmpes kontrol over produktionen, en væsentlig del af de behov, som normalt er udgrænset fra produktionen, søges ført tilbage til produktionssammenhængen: familien inddrages, lystmæssige, følelsesmæssige intellektuelle og kunstneriske aktiviteter søges integreret i kampen, sat i sammenhæng med produktionen og kontrollen over den. Denne kampforms resultat er et angreb på den forkrøbling og deformation af mennesket, som den kapitalistiske arbejdsdeling frembringer: tvangen til en ensidig udfoldelse af artsmulighederne (åndsarbejdekropsarbejde).

45. Men der har også i disse kampe (i slutningen af 60'erne) været fremført krav angående transportforhold, boforhold mv, altså krav til hele arbejdernes livssituation (fx. krav om arbejdsgiverbetalt undervisning)

46. Jvnf. Marx' anvendelse af begrebet »Gattungswesen« (artsvæsen) i Parisermanuskripterne i de afsnit, hvor han prøver at forestille sig en frigørelse fra den kapitalistiske arbejdsdelings deformation af mennesket. Frigørelsen angives her som en alsidig udfoldelse af de menneskelige potentialer i tilknytning til produktion og reproduktion i en ikkearbejdsdelt form.

De to sidste afsnit har trukket konsekvenserne af de forskellige arbejrdertendensers kampformer hårdt op. Det er vel at mærke tendenser og konsekvenser, som i denne form kun findes teoretisk, næppe i virkeligheden. Formålet har været at prøve at påpege nogle indholdsmæssige konsekvenser af Roths opfattelse af arbejdermilitans og arbejderpolitik. At vise, at der går væsentlige momenter tabt af kampen mod den kapitalistiske arbejdsdeling og kampen for en såvel objektiv som *subjektiv* frigørelse fra kapitaltvangen i den Rothske filtrering af klassekampen. Dette fremhæver ikke nødvendigheden af et valg mellem to polariserede arbejrdertendenser. Tværtimod peger det på den langsigtede nødvendighed af en politikudvikling, som tager hensyn til de objektive og subjektive differentieringer og modsætninger i arbejderklassen, i de konkrete kampes former og mål, med sigtet at opnå en koordinering og tilpasning af de forskellige tendenser indbyrdes.

Det er karakteristisk for Roths forståelse af kapitalisme og klassekamp, at han ikke nogetsteds diskuterer perspektiverne i de krav og styrkepositioner, som de konkrete kampe drejer sig om - at hans valg af massearbejderne som arbejderklassens sande revolutionære subjekt sker ud fra en militant modstandstradition men ikke ud fra indholdet og perspektivet i deres kampformer.

Nye bøger våren 1976

Unipax

UniPax gir kritisk perspektiv og formidler alternativt kunnskap.

(pax 456) 41,— (pax 457) 49,— (pax 458) 49,—

Statorganisasjon klasse
Jon Elster

Sosialøkonomiens elendighet
Rune Skarstein

Kritisk juss
Bratholm, Sundby (red.)

Fåes i boghandelen, bogcafeer eller fra Pax forlag

Pax Forlag
Gjøteborggt.8, Oslo 5

Litteraturliste

- Allgemeine Kongress der Arbeiter- und Soldatenräte. Berlin 16. bis 21. Dezember 1918, genoptryk: Verlag Olle & Wolter, Berlin 1973.
- Nanni Balestrini: Vi vil ha' det hele, Tiderne Skifter, Kbhvn. 1974.
- Berner, Holm og Winther-Jensen: Feudal bevidsthed og proletarisk organisering. Opløsningen af feudale magtformer, kapitaloffensiv og arbejderkamp i Tyskland under 1. verdenskrig og i Novemberrevolutionen, Institut for Litteraturvidenskab, december 1975.
- H. M. Bock: Syndikalismus und Linkskommunismus 1918-23, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1969.
- S. Bologna og M. Cacciari: Zusammensetzung der Arbeiterklasse und Organisationsfrage, Merve Verlag, Berlin 1973.
- Closs, Dam, Donsbæk, Andersen, Ellenbjerg og Norre-Jacobsen: Kapitalens stabilisering og klassekampen i Tyskland 1924-1929, Institut for Litteraturvidenskab, juli 1975.
- Dræby, Holtoug, Justesen, Kværndrup, Kølster og Therkildsen: Bevidsthed og organisering. Den tyske venstrefløj i Weimarperioden, Institut for Litteraturvidenskab, oktober 1975.
- Ossip K. Flechtheim: Die KPD in der Weimarer Republik, EVA, Köln 1969.
- Georg Fülberth: Zur Genese des Revisionismus in der deutschen Sozialdemokratie, i: Das Argument 63, Berlin 1971.
- Georg Fülberth og Harrer: SPD - Die deutsche Sozialdemokratie 1890-1973, Luchterhand 1974.
- Jørn Hansen m.fl.: Det tyske socialdemokrati, i: Den jyske Historiker nr. 2, Århus 1975.
- A. Kluge og O. Negt: Kritische Theorie und Marxismus, Rotdruck 1974.
- E. Kolb: Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918-19, Düsseldorf 1962.
- Peter Kuckuk (udg.): Revolution und Räterepublik in Bremen, ed. suhrkamp, Frankfurt/M 1969.
- Heinrich Laufenberg: Die Räteidee in der Praxis des Hamburger Arbeiterrates, i: Archiv f. Soz. Wiss. und Soz. Pol., bind 45.
- E. Lucas: Frankfurt 1918/19: Der Arbeiter- und Soldatenrat. Von der Doppelherrschaft zum Einmarsch der Reichwehr, Roter Stern, Frankfurt/M 1969.
- E. Lucas: März Revolution 1920, bind 1 og 2, Roter Stern, Frankfurt/M 1969.
- Rosa Luxemburg: Gesammelte Werke, bind 1 til 4, Dietz, Berlin 1974.
- Karl Marx: Texte zu Methode und Praxis II. Pariser Manuskripte 1844, Rowolt 1968.
- Toni Negri: Krise der Planstaats, Kommunismus und revolutionäre Organisation, Merve Verlag, Berlin.
- Toni Negri: Zyklus und Krise bei Marx, Merve Verlag, Berlin 1972.

- O. Negt og A. Kluge: Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit, ed. suhrkamp 1972.
- Peter v. Oertzen: Betriebsräte in der Novemberrevolution, Droste Verlag, Düsseldorf 1963.
- Ralf Pittelkow: Gennemgang af Carl E. Schorske: German Social Democracy 1905-17, Institut for Litteraturvidenskab.
- Proletarische Front: Arbeiterkampf in Deutschland, PF 10, Trikont, München 1973.
- Proletarische Front: Rationalisierung und Massenarbeiter. Die Kämpfe der norddeutschen Werftarbeiter seit 1945, PF 11, Trikont, München 1973.
- Spätkapitalismus und Klassenkampf. Eine Auswahl aus der Quaderni Rossi, Frankfurt 1972.
- Bernd Rabehl: Den tyske Arbejderbevægelse, særnummer af Politiske Arbejdstekster, Kbhvn. 1975.
- Bernd Rabehl: Historie og klassekamp, Rhodos, Kbhvn. 1974.
- A. Rosenberg: Die Entstehung der Weimarer Republik, EVA, Frankfurt/M 1973.
- A. Rosenberg: Geschichte der Weimarer Republik, EVA, Frankfurt/M 1973.
- Karl Heinz Roth: Die »andere« Arbeiterbewegung, Trikont, München 1974.
- Carl E. Schorske: German Social Democracy 1905-1917, Harper Torchbook, Harvard 1972.
- Dieter Scheider og Rolf Kuda (udg.): Arbeiterräte in der November Revolution. Ideen, Wirkungen, Dokumente, ed. suhrkamp, Frankfurt/M 1969.
- Tronti: Extremismus und Reformismus, Merve Verlag, Berlin.
- Herman Weber: Die Wandlung des deutschen Kommunismus, EVA, Frankfurt/M 1969.

Diskussion af »Den 'anden' arbejderbevægelse« findes i:

Politikon nr 46. heri:

Erhard Lucas: Die 'andere' Arbeiterbewegung. Bemerkungen zu einem neuen Forschungsansatz für die Geschichte der Arbeiterbewegung.

Politikon 47

E. Behrens (forfatter af et afsnit i Die 'andere' Arbeiterbewegung) T. Janssen, J. Klein: Auf dem Jahrmarkt der Eitelkeiten oder »Haut-den-Lucas«.

Politikon 49:

Redaktionskollektiv: Wie eine Diskussion (sich) verläuft oder die Theorie in der Zwangsjacke.

Bernd Laufs, Andreas Müller: »Und sie verstanden das Wort nicht, das er mit ihnen redete« (Lucas, 2.50)

I dette nummer er følgende også af relevans:

Helmut G. Haasis: Thesen zur Problematik des Massenarbeiters beim Fiat-Hauptwerk Torino-Misafiori.

I *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* findes (os bekendt) to relevante bidrag:

En anmeldelse af Monika Kramme i H 1, Jg 11 (1975) side 114 f. videre:

Rudi Schmidt: Die Geschichtsmythologien der 'anderen' Arbeiterbewegung, H 2, juni 75, 11. årg.

Desværre er vi først blevet gjort bekendt med denne diskussion nær færdiggørelsen af manuskriptet. Af Politikonbidragene kan frem for alt Lucas' artikel anbefales.

Niels Chr. Sidenius

KOMMUNISTISK INTERNATIONALE 1928-1935.

En analyse og kritik af Kommunistisk Internationales politik, specielt i forhold til fascismen og udviklingen i Tyskland.

Med udgangspunkt fortrinsvis i protokoller fra kongresser og EKKI-Plena er bogen et forsøg på en systematisk og kronologisk analyse af KI's politik i perioden for den tyske fascismes gennembrud og konsolidering. Kronologisk er analysen knyttet til KI's politik og ændringerne heri, og systematisk er hovedtemaet sammenhængen mellem analyse-strategi-taktik og praksis, - og i begge tilfælde er fascismepolitikken det afgørende aspekt.

Kritikken tager udgangspunkt i den manglende sammenhæng i KI's politik og i dens uoverensstemmelse med den tyske virkelighed omkring fascismens magtovertagelse. Udover fascismeopfattelsen vil kritikken derfor også involvere KI's kapitalisme- og statsopfattelse, socialisme- og partiopfattelse og dens reformismeopfattelse, samt forsøge at vurdere disses betydning for KI's fejlslagne politik.

Afslutningsvis opsummerer bogen hovedelementerne i KI's fascisme-, front- og fagforeningspolitik, samt skitserer alternative fascismeopfattelser.

288 sider. Kr. 55,00.

Forlaget Modtryk, Anholtsgade 4, 8000 Aarhus C.

Tlf. (06) 12 79 12, postgiro 5 21 64 78.

VENSTREFLØJENS LITTERATUR I VENSTREFLØJENS BOGSALGSSTEDER

JYLLAND

ANARKISTISK BOGHANDEL

Carl Heinrich Petersen
Gårdsvej 27
8800 Viborg

BOGBUTIKKEN

Strøgtsalle 30
6270 Tønder

BOGCAFEEN

Sønderbrogade 25
7100 Vejle

BOGCAFEEN

man-tors: 15-19
lør: 9-13

BOGCAFEEN

Højskole

STORE RESTRUP

St. Restrup
9240 Nibe

08-19 10 11

BOGCENTRALEN

Marselisborg Seminarium
Dalgas Avenue 12
8000 Århus C

Abningsstid: Se opslag

eller ring 06-129577

BOGSALGET

ARBEJDERMAGT

Nørregade 14

08-13 82 82

man-tors: 15-17.30

fre: 15-19.30

lør: 9-12.30

ESBJERG BOGCAFE

Dalssgade 66

6700 Esbjerg

man-tors: 15-17.30

fre: 15-20

lør: 10-12

FOLKEBUTIKKEN

Grønnegade 20

7800 Skive

man-tors: 15-17.30

fre: 15-20

lør: 10-12

FREDERICA BOGCAFE

Olesterbrogade 8
7000 Fredericia

man-fre: 16-18

HADERSLEV BOGCAFE

Slotsgade 2

6100 Haderslev

fre: 14-18

lør: 10-12

HEKSEKEDLEN

Ny Munkedgade 69, st.

8000 Århus C

HUSETS BOGCAFE

Fabrikvej 13

6880 Tjeje

07-37 62 87

man-09 10 15: 14.30-17.30

fre: 14.30-20

HUSETS BOGCAFE

Hassersgade 10

9000 Alborg

man-fre: 14-21

lør: 12-18

HUSETS BOGCAFE

Vester Alle 15

8000 Århus C

man-fre: 12-22

KOLDING BOGCAFE

Blebsbjerggade 11

6000 Kolding

man-tors: 14-17.30

fre: 14-20

lør: 9-12

PL GRUPPEN

Jysk Fridtshjemsseminarium

Fuglesangsalle 14

8210 Århus V

man-fre: 10-14

PRINKIPO

Sjællandsgade 95 A

8000 Århus C

man-fre: 14-17

RANDERS BOGCAFE

Rindøvej 3

8900 Randers

06-43 45 60

RØDE STJERNE

Studsøgade 10

8000 Århus C

SILKEBORG BOGCAFE

Skoledgade 15

8600 Silkeborg

man-fre: 15.30-17

lør: 10-12

SMØGGENS BOGCAFE

Lillegade 40

8500 Grenå

man-tors: 15-18

fre: 15-20

lør: 9-12

SOCIALISTISK BOGCAFE

Dalgsøgade 25 B

7400 Herning

man-fre: 16-18

lør: 10-12

VIBORG BOGCAFE

Dumppen 10

8800 Viborg

man-tors: 16-17.30

fre: 16-20

ARHUS BOGCAFE

Anholtsgade 4

8000 Århus C

06-13 32 68

man-fre: 14-18

lør: 10-13

FYN

BOGLADEN

Skt. Knuds Kirkestræde 7

5000 Odense

man-tors: 14-17.30

fre: 14-20

lør: 10-13

BOGMØLLEN

Den frie Lærerskole

5761 Tøllersvej

DSRs BOGCAFE

Sklårup Strøtseminarium

Omby Skovvej

Vesterbrogade 48

5881 Skårup

KØBENHAVN OG SJÆLLAND

BOGBIKSEN

Hovedgaden 14

3460 Birkerød

BOGBUTIKKEN

Sdr. Bøllevej 16 B

3490 Hillerød

03-26 74 57

man-tors: 10-17.30

fre: 10-19

lør: 10-13

BOGBUTIKKEN 1. MAJ

Rosenborggade 5, kld.

1130 Kbh. K

man-tors: 13-17.30

fre: 13-19

lør: 11-13

BOGBUTIKKEN OKTOBER

Griffenfeldsgade 10

2200 Kbh. N

BOGCAFEEN

Bøgards Seminarium

2869 Søborg

BOGCAFEEN

Gladsaxe Seminarium

Telegrafvej 5

2750 Ballerup

man-fre: 11.30-12.30

HELSINGØR BOGCAFE

Studergade 30

3000 Helsingør

KURASJES BOGIMPORRT

Krystalgade 14/16

1172 Kbh. K

man-fre: 12-16

NAESTVED BOGBUTIK

Grønnegade 17

4700 Næstved

ROSA

Clerrontogade 27

4000 Roskilde

03-36 62 74

man og fre: 15-18

lør: 10-13

DEN RØDE BOGLADE

Vendersgade 9, kld.

1363 Kbh. K

man-fre: 10-17.30

SFs BOGCAFE

Stenstuegade 5

4200 Slagelse

man og tors: eftermiddag

SOCIALISTISK BOGCAFE

Søndre Boulevard 76

1720 Kbh. V

SOF-BOGCAFE

Svanens Kvarter 2 C

2620 Albertslund

DSRs BOGHANDEL

Den sociale Højskole

Randersgade 10

2100 Kbh. Ø

DSRs BOGHANDEL

Vordingborg Strøtseminarium

Kustvej 3

4760 Vordingborg

SØBORG BOGCAFE

Søborg Hovedgade 8

2860 Søborg

KURASJE.

KURASJE.

KURASJE.

KURASJE.

KURASJE

Adresse: KURASJE, Krystalgade 16/14,
1172 København K, Danmark

Giro: 7 16 60 44

Løssalgspris:

Nr. 1:	udsolgt
Nr. 2-3:	udsolgt
Nr. 4:	10,00 kr.
Nr. 5-6:	20,00 kr.
Nr. 7:	12,00 kr.
Nr. 8:	10,00 kr.
Nr. 9:	15,00 kr.
Nr. 10:	15,00 kr.
Nr. 11:	16,00 kr.
Nr. 12:	25,00 kr.
Nr. 13:	30,00 kr.
Nr. 14:	30,00 kr.

Abonnement:

Nr. 1-4:	udsolgt
Nr. 5-8:	35,00 kr.
Nr. 9-12:	50,00 kr.
Nr. 13-16:	60,00 kr.

**Bestilling sker ved indbetaling af ét af disse beløb.
Anfør på giroalonen, hvad indbetalingen dækker.**

ISBN 87-87437-17-1

Special Trykkeriet Viborg A/S